

Co je tzv. cikánská otázka?

MILENA HÜBSCHMANNOVÁ
Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

V ČSSR žije podle statistiky provedené Státním statistickým úřadem ke dni 31. 12. 1967 223 993 Cikánů.

V předmluvě k prvnímu svazku *Statistiky* se píše: „Některé národní výbory... nemají dosud přehled o počtu narozených nebo zemřelých obyvatel cikánského původu.“

V úvodu k doplňkovému svazku *Zprávy a rozbor* se píše: „Část cikánů (podtrhla M. H.) již splynula s ostatním obyvatelstvem a není... podchycena. (Máme na mysli kulturní a společenskou integraci.)“

Citace naznačují, že statistika není přesná. Za prvé proto, že o Cikánech není dobrý přehled, za druhé proto, že byla vyloučena část Cikánů integrovaných, aniž se přешetřilo, počítají-li se oni sami za Cikány nebo ne. Cikánů v ČSSR bude patrně víc, než statistika uvádí.

Už to, že o „cikánském obyvatelstvu“ vychází zvláštní statistika, nasvědčuje, že Cikány považujeme za zvláštní skupinu lidí. Je to skupina početná a stále se relativně zvětšuje, protože populace u Cikánů narůstá přibližně dvakrát rychleji než u necikánů.

Vycházejme z předpokladu, že pro fungování společenského systému je potřebné, aby jednotlivé skupiny, které ve společnosti existují, nevytvářely rozpornosti svých zájmů a aspirací nebo neschopnosti své zájmy sdělit tak, aby byly pochopeny jinými skupinami, trvale konfliktní situace.

Jak je tomu s Cikány?

V roce 1958 vyšel zvláštní zákon č. 74, týkající se Cikánů. V roce 1965 na základě usnesení vlády ČSSR a usnesení předsednictva ÚV KSČ byl ustaven Vládní výbor pro řešení otázek cikánského obyvatelstva a byla vydána vyhláška 502 se směrnicemi, jak „cikánskou problematiku“ řešit.

Sám termín „cikánská problematika“

nasvědčuje, že se v souvislosti s Cikány vytvářejí situace když ne konfliktní, tedy alespoň problematické.

Koho se „cikánská problematika“ týká? Na prvním místě Cikánů, proto „cikánská“. Dále toho, kdo projevy existence Cikánů považuje za problematické — zjednodušeně necikánů — gádžů.¹

A konečně z toho, že stát činí zvláštní opatření k řešení „cikánské problematiky“, lze soudit, že třetí složkou relevantní pro „cikánskou problematiku“ jsou státní instituce.

Termín „cikánská problematika“ lze analyzovat dále. Kdyby si termín vyjadřující nesoulad mezi Cikány a necikány vymysleli Cikáni, říkalo by se patrně „gádžovská problematika“. Termín si ovšem vymysleli gádžové, necikáni, a proto vzbuzuje dojem, že iniciátory nesouladu jsou Cikáni: Cikáni nám způsobují problémy, my tedy hodnotíme a určujeme, co je problém, my tedy jsme skupina, jejíž měřítko a kritéria platí, tudíž my jsme složka dominantní.

Skutečnost, že státní instituce, užívající ve svých dokumentech termínu „cikánská problematika“, se s ním ztotožňují naznačuje, že státní instituce jsou mluvčími a reprezentanty skupiny gádžů-necikánů.

Příklad:

Ani jeden člen Vládního výboru pro řešení otázek cikánského obyvatelstva nebyl Cikán. Ani jeden z krajských referentů pro řešení „cikánské problematiky“ nebyl Cikán. Z okresních referentů byl Cikán pouze jediný. Do roku 1939 neměli Cikáni žádnou instituci, která by je reprezentovala a hájila jejich zájmy. Na jaře roku 1969 byl v Bratislavě ustaven Svaz Cigánů-Romů (Románo jekhetániben) jako složka NF; svaz zastupuje Cikány-Romy v SSR. 30. srpna 1969 byl v Brně ustaven Svaz Cikánů-Romů v ČSR, taktéž složka NF.

Termín „cikánská problematika“ vyjádřený neutrálně, bez implicitního hodno-

¹ Gádžo — cikánsky necikán. Jako my máme pro tak oni mají pro nás souhrnný název „gádžo“ (vé).

Cikány souhrnný, nediferencující název „Cikáni“,

cení dominantní složkou (gádži), znamená nejspíše problém neintegrovatosti Cikánů a gádžů v této společnosti. Tato neutrální formulace umožňuje, myslím, přistupovat nezaujatěji ke zkoumání problému: jak se projevuje, jaké postavení zaujímají tři relevantní složky² — Cikáni, gádžové, státní instituce —, jakou mají roli při stupňování stavu neintegrace nebo naopak při působení na proces směřující k integraci, případně jakou roli hrály tyto složky v minulosti a jak minulost přesaňuje do současné situace.

I člověk, který by o Cikánech v ČSSR nevěděl vůbec nic, může tedy z terminu „cikánská problematika“ vysoudit, že v ČSSR existují Cikáni, kteří jsou pojmání jako skupina, protože se o nich mluví souhrnně, že Cikáni jsou posuzováni jako iniciátoři problematiky. Kým jsou tak posuzováni? Ostatními — necikány, a protože necikáni mají možnost určovat, kdo (Cikáni) způsobuje co (problematiku), možno necikány považovat za dominantní složku, rozhodující složku — dominantní společnost, a Cikáni jsou tedy v postavení skupiny menšinové (minoritní).

Jakou intenzitu a jaký charakter má „cikánská problematika“, nelze vysoudit z pouhého terminu. Zmínila jsem se ovšem, že se ji zabývala vláda ČSSR — vrcholný státní orgán. Půjde patrně o problém závažný.

Jak intenzivně pocítují „cikánskou problematiku“ necikáni, může být zřejmé z odpovědí v dotaznících, jimiž jsem v roce 1968 začala sondovat postoje necikánů k Cikánům.

Příklady.³

„Za pár roků bude naše město cikánské, že se bílí lidi budou muset vystěhovat, protože mezi cikány se nedá žít. Cikána jakkoli předsvědčovat, on je vždy cikán. Cikánům se v posledním čase příliš dovolilo, a oni nejenže se nám chtějí rovnat, ale chtějí nás

převýšit a vydobývají si svou moc tím, že se nikoho nebojí.“

(Žena, 25 let, dělnice, základní vzdělání.) „Odkud přišli Cikáni, to mě nezajímá. Vím jen, že v roce 1777 jich bylo v Levoči dvacet a dnes je každý devátý občan Levoče Cikán!“

(Muž, 35 let, technik, vysokoškolské vzdělání.)

„Mínění mých známých o Cikánech je alarmující a dožaduje se nápravy v tomto směru.“

(Muž 35 let, učitel, vysokoškolské vzdělání.)

„O Cikánech se mluví pomalu víc než o počasí. Když není ve vlaku o čem mluvit, mluví se o Cikánech. Každý má svou deštivou neděli, a každý má svého Cikána: každý ví, jaká bude neděle příští a každý má recept na Cikány.“

(Muž, 41 let, úředník, středoškolské vzdělání.)

Přísluví uvedená v dotaznících:

„Ze psa nikdy nebyla slanina, ani z vlka skopové, a z Cikána nikdy nebude člověk.“ (Muž, 41 let, šlechtitel, vysokoškolské vzdělání.)

„Cikánský pud přeměnit je těžší než přinutit lačného psa, aby se žrádla nedotkl.“ (Muž, 54 let, dělník, základní vzdělání.)

„Cikán je a cikán zůstane; i když je opice cvičená, vždycky je cítit divočinou.“ (Muž, 34 let, mechanik, středoškolské vzdělání.)

„Cikán je a cikán bude, i když se umeje, smrdět bude.“

(Žena, 52 let, dělnice, základní vzdělání.)

„Na tvrdé dřevo tvrdý hřebík, na cikána tvrdou hůl.“

(Muž, 34 let, středoškolské vzdělání.)

„Z cikána i čepice nedobrá, když ji najdeš, tak ji bij.“

(Žena, 25 let, technička, středoškolské vzdělání.)

„Cikán byl a cikán bude, dokud nezdechne.“ (Žena, 15 let!, dělnice, základní vzdělání.)

„Od kdy Cikán byl a bude, člověk se s ním trápit bude.“

(Muž, 19 let, studující SVŠ.)

Veškeré uvedené citáty dokazují, že „cikánská problematika“ je necikány — eufemisticky řečeno — pocíťována intenzivně.⁴

² Zmiňuji se zatím o třech složkách, protože čtvrtá složka — instituce zastupující Romy-Cikány — začala v „cikánské problematice“ působit velice nedávno, a v době, kdy článek píšu (říjen 1969), nelze její vliv dost dobře měřit.

³ Odpovědi slovenských respondentů uvádím v českém překladu. Slovo c/Cikán přepisuji tak, jak bylo psáno v dotaznících.

⁴ Ráda bych dootázala, jak stav neintegrace pocítují Cikáni, bohužel nemám zatím dost dokumentujícího materiálu; analogickou sondu *Postoje Romů ke gádžům* se teprve chystám provést. Namátkou si vzpomínám na dvě přísloví, která mají Romové o gádžích:

„Rom Romeha — gádžo gádžeha — Cikán s Cikánem, gádžo s gádžem.

„Sigeder o gádžo merela, ale le Romeske pativ

na dela“ — Raději gádžo zemře, než aby dal úctu Cikánovi.

Uvedu ještě jednu krátkou cikánskou „paramisi“ — pohádku (zde spíše anekdotický příběh), která ukazuje, jak Cikáni neintegraci pocítují. „Byl jeden Cikán, měl děti a neměl co jíst. Povídá: »Ženo moje, jdu se oběsit.« A šel. Ve městě koupil provaz, s provazem jde do leša. Pověsí provaz na větev, hlavu do smyčky, ale provaz praskne — byl snílý — a Cikán spadne na zem. Povídá: »Div že jsem se nezabil. Vidíš, ženo moje, jací psi jsou ti gádžové! Nedopřejí Cikánovi, ani aby se oběsil. Prodává snílý provaz, spadnu a div že jsem se nezabil.« Pak šel Cikán domů, a jestli neumřel, žije dodnes.“

(Ludovít Kroščen, 36 let, Letanovce — okres Spišská Nová Ves.)

I kdyby vzorek dotazovaných nebyl reprezentativní, uvedená přísloví dokazují, že nejde o názor jedinců, ale o názor obecný, neboť přísloví se tvoří, ujímá a traduje proto, že zobecňuje nějakou zkušenost, vyjadřuje obecný postoj.

Nebudu uvedené citáty z dotazníků analyzovat podrobně — vyvodím jen některé další důkazy pro své předcházející úvahy.

První dva citáty: skupina Cikánů nestále narůstá — je tedy nezanedbatelná co do počtu.

První citát: gádžové-necikáni začínají mít z tohoto narůstajícího počtu obavy. Proč? Aby nebylo ohroženo jejich dominantní postavení. Dominantní postavení se nejen přiznává, ale postuluje.

Čtvrtý a pátý citát: problematika je nezanedbatelná nejen co do počtu Cikánů, ale i z jiných, zde neuvedených důvodů. Není jen nezanedbatelná, ale přímo „alarmující“ — postuluje se rychlé řešení. Pátý citát hovoří o tom, že každý (necikán) si osobuje právo na řešení — tj. další projev našeho dominantního postavení.

Prísloví: Cikáni jsou něco jiného než my — něco horšího než my, něco, co se nám (vyšším, lepším) nechce (nesvede) přizpůsobit — a to nás (lepší) opravňuje, abychom ty nižší, nepřizpůsobené „bili“, trestali — abychom jimi manipulovali. Z posledního přísloví navíc vyplývá, že „cikánská problematika“ vznikla kdysi dávno v minulosti, prakticky ve chvíli, kdy se Cikáni a necikáni setkali a začali (začali být nuceni) žít vedle sebe.⁵ Veškerou vinu na vzniku konfliktů nesou, podle mínění necikánů, Cikáni.

Třicet devět dotazovaných zdůrazňuje dominantní postavení skupiny necikánů tím, že výslovně požaduje, aby se Cikáni přizpůsobili: „nám“, „naši vyšší kulturní úrovni“, „naši civilizaci“.

Příklad:

„Nařídte jim, ať si nás lépe všimají a ať se hledí přizpůsobit.“
(Žena, 31 let, úřednice, středoškolské vzdělání.)

Ze sedmdesátipěticeletného souboru sedmdesát tři (!) respondenti považují za samozřejmé, že necikáni mají výsostné právo řešit cikánskou problematiku. Pouze dva ze sedmdesáti pěti považují za vhodné, aby „cikánskou problematiku“ spoluřešili i Cikáni.

Ztotožňují se státní instituce s míněním necikánské veřejnosti?⁶

V roce 1963 vyšla kniha *Cikánská otázka v ČSSR* Jaroslava Suse (Státní nakladatelství politické literatury), o níž se domnívám, že reprezentovala oficiální ideologii. Autor na straně 100 píše: „Stav cikánského etnika neumožňuje jiná opatření... (než asimilaci — viz předcházející odstavec), pomocí níž by se Cikáni stali úplně rovnoprávnými členy lidské společnosti... Působit proti objektivně probíhajícímu rozkladu cikánského etnika by bylo nesprávné a koneckonců reakční...“ (podtrhla M. H.). Dále (str. 101): „Socialistická demokracie nevyklučuje násilí... (směřující) k odstranění jakýchkoli rozdílů.“ (Podtrhla M. H.)

Autor proklamuje jako jediné možné řešení „cikánské otázky“ asimilaci, tj. totéž, co jinými slovy požaduje necikánská veřejnost, ba více, autor chce připočtení úplné, zatímco větší část veřejnosti si pod pojmem „přizpůsobení“ představuje víceméně přizpůsobení socio-kulturní. Důkazem toho jsou například odpovědi na otázku zkoumající vztah necikánů k cikánštině a k právu Cikánů hovořit jejich mateřštinou. Z padesáti respondentů, kteří na tuto otázku odpověděli, považuje třicet dva za zcela samozřejmé, že Cikáni hovoří cikánsky. („Je to jejich mateřština“). „Tak, jako my mluvíme česky nebo slovensky, oni mluví cikánsky.“ „Naučili se to v rodině a proto tak mluví“, a podobně.) Autor tedy proklamuje asimilaci, která může být „pro dobro“ Cikánů prováděna i násilím.

V hlavním referátu předneseném na prvním zasedání Vládního výboru pro řešení otázek cikánského obyvatelstva se říká: „Nedostatky v plnění usnesení ÚV KSČ (z roku 1958) se projeví v tom, že

⁵ Počet zodpovězených dotazníků sondujících postoje necikánů k Cikánům je 345. Z toho mám zatím zpracovaný soubor 75 dotazníků. Z tohoto souboru cituji.

⁶ Hovořím o situaci, jaká byla přibližně do konce roku 1967. V roce 1968 byl rozpuštěn Vládní výbor pro řešení otázek cikánského obyvatelstva a v praxi

prestala být uplatňována vyhláška 502, i když nebyla odvolána. Nyní se „cikánskou problematikou“ zabývá oddělení na ministerstvu práce a sociálních věcí. Navíc, jak jsem se zmínila dříve, zasáhla do situace nová složka — slovenský a český Svaz Cikánů-Romů.

cikánská otázka se prohlubuje a rozptýl Cikánů, který je jedním ze základních předpokladů asimilace cikánského obyvatelstva, je ponecháván živelnosti...“ (podtrhla M. H.).

Státní instituce donedávna považovaly za jediný možný princip řešení „cikánské problematiky“ asimilaci Cikánů: nejen asimilaci sociální, ale i připodobnění etnické. Asimilace měla být prováděna „neživelným“, tedy organizovaným rozptýlením Cikánů.

Zatím je zřejmé, že „cikánská problematika“ vyplývá ze soužití dominantní společnosti a minoritní skupiny, ale abychom blíže určili její charakter, je nutné znát charakter skupiny Cikánů. Za co jsou Cikáni jako skupina považováni necikány, a za co se sami považují?

Komu se říká Cikán?

Cituji ze *Slovníku jazyka českého*, František Trávníček, Slovanské nakladatelství 1952:

„cikán — příslušník potulného národa — symbol lživosti, zlodějskosti, toulavosti, přeneseně taškář, lhář, podvodník (lid. hovor.)“

Skutečnost, že *Slovník jazyka českého*, který by se neměl mýlit v pravopise, uvádí slovo cikán s malým „c“ ačkoliv podle Pravidel českého pravopisu se názvy příslušníků národa píší s velkými iniciálami, naznačuje, že se *Slovník* ztotožňuje s nahližením na Cikány jako na tuláky, zloděje, podvodníky — tedy na a-sociály. Asociálové ovšem nejsou skupina (pokud nejde o kastu zlodějů, jako jsou třeba Sásíové v Indii, nebo nějaký lupičský gang) — a Cikáni skupina jsou.

Pokud se *Slovník* zmiňuje o Cikánech jako o národě, uvádí jediný charakteristic-

ký rys tohoto národa: potulnost; přitom Cikáni v ČSSR jsou převážně potomci Cikánů-kovářů hudebníků, kteří byli po několik staletí usedlí! Před rokem 1958, než vyšel zákon o zákazu kočování, byly pořízeny soupisy „kočovných“ Cikánů, a těch bylo napočteno 11 820 — tedy pouze 5,3 % všech Cikánů v ČSSR. „Kočovní“ Cikáni se liší (a jsou „usedlími“ Cikány odlišování!) jako zvláštní etnická podskupina Cikánů.⁷

Slovo Cikán, které symbolizuje kočovnost, potulnost, zakrývá tedy etnickou diferenciaci Cikánů.⁸

Dále připomíná slovo Cikán naši mylnou hypotézu o původu Cikánů (tedy naši vlastní neznalost). Po příchodu do Evropy byli Cikáni považováni za příslušníky řecké heretické sekty — acinganoi — odtud Cikán.¹⁰

Konečně ztělesňuje slovo cikán náš negativní postoj k Cikánům.

Příklady:

— *Slovník jazyka českého*: cikán — symbol zlodějskosti, toulavosti, lživosti (lid. hovor).

— *Zápisnice obecné rady města Lubica*, Okresný archiv Stará Lubovňa, rok 1929: „... je fakt, že jednotlivé tunajšie cikane kradnú..., kradnú ale aj biele cikane, a nie len v Lubici, ale v celom svetě...“ (podtrhla M. H.).

— K. J. Erben, Kytice, *Polednice*: „... Bodejž by jsi ty cikáně trochu málo mlčelo!“

— Slovensky „cigánit“ — lhát.¹¹

Název, který necikáni dali Cikánům, je tedy nezasvěcený, nepřesný, matoucí, pejorativní. Symbolizuje i záměrnou distanci, neochotu ke kontaktu a komunikaci necikánů s cikány, ale protože Cikáni nejsou jen cikáni s malým „c“, nýbrž i Cikáni-Roma, neochota ke kontaktu se bude vztahovat globálně na všechny Cikány.

⁷ Cikáni nejsou etnicky homogenní skupina — ani v ČSSR, nefku-li jinde ve světě. Kdyby se nakreslila mapa osídlení různých etnických skupin Cikánů, nekryla by se s politickou mapou Evropy. Například Rom-lováři, tradičně kočovní handlíři — původně kočovní, dnes misty usedlí, žijí na jižním Slovensku, v Maďarsku, Polsku, Rumunsku, SSSR, Francii a jiných státech; ve většině těchto států žijí ovšem i jiné etnické podskupiny Cikánů, například Rom-kalderáři, tradičně kotláři, žijící hlavně v Rumunsku, ve Francii, před válkou v českých zemích, a podobně.

⁸ „Kočovní“ Cikáni na Slovensku sami sebe nazývají Rom-lováři, od maďarského „ló“ — kůň. „Usedlími“ Cikány jsou nazýváni „Vlašiko Roma“ — rumunští Cikáni. Obě skupiny se od sebe liší sociokulturním systémem, dialektem, krojem, tradiční profesí, a dokonce i antropologickým typem. Když k této diferenciaci došlo, zda ještě na půdě Indie nebo až postupně po příchodu do Evropy pod vlivem různých životních podmínek, není dosud vyjasněno.

⁹ V anglickém názvu „Gipsy“ se smysl posunul

ještě více od Romů-Cikánů směrem ke kočovnosti — do té míry, že se pod pojmem „Gipsy“ začíná rozumět jakýkoli kočovník, nehlédě na původ, antropologický typ, jazyk a další specifické rysy Romů-Cikánů.

⁹ V českých zemích bylo první použití názvu Cikán zjištěno v Popravci knize pánů z Rožmberka ve čtrnáctém století.

¹⁰ Jinou mylnou hypotézou o původu Cikánů symbolizuje anglické „Gipsy“: Egyptianos, Egyptan —egyptský původ.

¹¹ Je zajímavé, že slova „cigánit“ ve smyslu lhát používají sami Cikáni. Je to snad tím, že jako minoritní skupina mají tendenci přejímat kritéria a hodnocení dominantní společnosti? Nebo se sami začínají postupně považovat za méněcenné, protože jsou podle dominantních kritérií neustále za méněcenné považováni? Anebo proto, že slovo „Cikán“, symbolizující negativní vztahy společnosti, je jim cizí, neztotožňují se s ním, a proto jim nepřijde používají používat tohoto slova ve smyslu, v jakém ho používají gádžové?

„Každý pořádný člověk odsuzuje cikány a nechce s nimi nic mít. Já je odsuzuji taky, až na ty, které znám osobně.“

Respondent je ochoten neodsuzovat Cikány, které zná osobně, případně se s nimi stýkat, ale ke všem ostatním bude a priori přistupovat jako k cikánům.

„Všichni mi známi se na cikány dívají jako na otrhané a špinavé lidi, kteří se neumí přizpůsobit. Ačkoliv znám jednu cikánku a ta chodí tak slušně oblekaná, že se na ni může každý podívat, jako by ani cikánka nebyla.“

Není sice cikánka — zlodějka, tulačka, ale není ani Češka, ani Slovenka, je snědá, mluví cikánsky — co tedy je?

Je „občanka cikánského původu“. „Občan cikánského původu“ je termín, kterého se používá v dokumentech státních institucí, odtud přechází do tisku a do mluvy funkcionářů. Je to oficiální termín, který se snaží vyhnout negativním postojům vyjádřeným ve slově cikán.

Co to znamená „občan cikánského původu“? To znamená Čech nebo Slovák (nebo příslušník jiné právně uznané národnosti v ČSSR), jehož rodiče, prarodiče byli c/Cikáni. Co pojem „občan cikánského původu“ symbolizuje?

— Chceme přijmout c/Cikána jako rovnoprávného, jako „občana“,

— ale jen s tou podmínkou, že bude Slovák, Čech — tedy ne Cikán,

— tedy Čech, Slovák zůstává nadále něčím vyšším, rovnoprávnosti hodnějším, a Cikán je nadále někým, kdo si rovnoprávnosti nezaslouží, neboť jakožto Cikán nemůže být občanem.

— Cikán tedy nadále není necikány přijímán, třebaže se jeho přijetí proklamuje.

Z pojmu Cikán, pod který dominantní společnost Cikány shrnula, a ze smyslu, který slovo Cikán symbolizuje, i z termínu, kterého používají oficiální představitelé dominantní společnosti — „občan cikánského původu“, vyplývá, že se na Cikány díváme jako na sociální skupinu „naruby“, na a-sociální skupinu nebo jako na potomky asociálů, které jsme ochotni přijmout pouze v tom případě, že se sta-

Pokud asimilace není přirozeně probíhající proces, tedy pokud minoritní skupina sama nedospěje k tomu, že začne hodnoty dominantní společnosti považovat za vhodnější komunikační symboly v „dohovoru“ s druhou skupinou, tj. s dominantní společností, a začne je přijímat dobrovolně, bez nátlaku postojů a postupů dominantní společnosti (k tomu je ovšem nutné, aby se v důsledku distancujících a nepřátelských postojů dominantní společnosti tyto hodnoty nejevily jako nepřátelské!), potud je „asimilace“ pokusem o víceméně násilnou likvidaci minoritní skupiny, pokusem o „rozpuštění“ Cikánů.¹²

„Cikánská problematika“ má tedy ve světě analogie. Zdá se, že její obecnost vyplývá z postavení etnické minoritní skupiny v dominantní společnosti. Problematiku by bylo možné obecně definovat jako problémy související dvou etnických skupin s rozdílným sociokulturním systémem, z nichž jedna zaujímá postavení dominantní společnosti a druhá postavení minoritní skupiny. Dominantní společnost — nejen v případě Cikánů — je dominantní pokud jde o počet a o diferencovanost sociokulturního systému, z čehož vyplývá možnost rozhodovat a disponovat mocenskými prostředky. Historie ukazuje, že i formy, kterými se dominantní společnosti problematiku minoritních skupin snažily řešit, jsou na různých místech zeměkoule podobné.

Nejprve se dominantní společnosti pokoušely likvidovat odlišné zájmy minoritních skupin a konflikty z toho vyplývající přímou fyzickou likvidací nositelů odlišných zájmů: vyvraždění Tasmanů na ostrově Tasmánie u Austrálie, vyvraždění různých indiánských kmenů, pokus o vyvraždění Židů (bohužel, velmi nedávny), pokus o vyvraždění Krymských Tatarů, a nakonec i pokus o vyvraždění Cikánů: z osmi tisíc českých Cikánů zbylo po druhé světové válce naživu pouhých šest set.

Ze sedmdesáti pěti respondentů v dotazníkové akci sondující postoje necikánů k Cikánům se dva ještě dnes přimlouvají za přímou fyzickou likvidaci Cikánů.

„Dejte mi pušku, a uvidíte, jak cikánskou problematiku vyřeším.“

(Žena, 52 let, dělnice, základní vzdělání.)

„V létě v parku, kdy je tam Cikánů plno, se člověk pozastaví nad otázkou: teď by bylo potřeba hodit do nich bombu.“

(Žena, 15 let, dělnice, základní vzdělání.)

Když se pokusy o přímou fyzickou likvidaci nedatily, buď proto, že minoritní skupina jako „národní“ skupina rodila nové a nové „příslušníky“, a likvidace prostě nebyla technicky možná, nebo proto, že likvidace počené skupiny obyvatelstva narušila funkční systém společnosti (anebo že by se kulturní citění posunulo směrem k humanismu?), začalo se od formy přímé fyzické likvidace minoritních skupin upouštět.

Mezinárodním tribunálem v Norimberku bylo definováno genocidium; úmluva o trestání a prevenci genocida byla přijata valným shromážděním OSN dne 12. 1. 1946. Genocidium bylo definováno takto:

¹² Asimilace nebyla propagována pouze dominantní společností v ČSSR vůči Cikánům. Politiku asimilace vyhlásila a prováděla australská vláda (reprezentující „bílé“ Australany) vůči původním obyvatelům Austrálie. Kanadská vláda se snaží asimilovat Indiány a Eskymáky. Dominantní společnost v Norsku se pokouší asimilovat minoritu Laponců. I když se způsoby a postupy asimilační

politiky v různých zemích liší, jde v podstatě o každé víceméně o zbavení minoritní skupiny jejího specifika, etnika, o přizpůsobení — „počeštění“, „poslovenštění“ Cikánů, „ponorštění“ Laponců, „poangličtění“ Arandů, Pífantatarů, Pintabijů a jiných australských kmenů — tedy o likvidaci minoritní skupiny a tím o likvidaci „cikánské, eskymácké, laponské, indiánské atd. problematiky“.

„Přímá masová vražda návodem či rozkazem, umyšlené podrobení skupiny národní, etnické, rasové, náboženské takovým životním podmínkám, které mají vést k úplnému nebo částečnému jejímu zničení, — opatření směřující k zabránění porodů v této skupině, nucený přesun dětí do jiné skupiny.“

Příklad ze sondy:

Dva náct dotázaných ze sedmdesáti pěti se vyslovuje buď pro sterilizaci Cikánů nebo pro odnětí dětí z cikánských rodin a jejich výchovu v rodinách necikánských.

Další formou řešení konfliktů situací vyplývajících z odlišnosti minoritní skupiny a dominantní společnosti byly pokusy o izolaci minoritní skupiny: rezervace (Indiáni v USA, Kanadě, „aboriginals“ — původní obyvatelé v Austrálii), segregace (černoši v USA), deportace. (Zajímavou formou „vertikální izolace“ jsou kasty v Indii, do kterých arišti Indové uzavřeli původní drávidské, monchméské atd. obyvatelstvo indického subkontinentu po svém vpádu do Indie.)

Příklad ze sondy:

Pro izolaci se vyslovuje třináct dotázaných ze sedmdesáti pěti. „Vývěz na nějaký ostrov“, „přesunout do pohraničí“, „vyhnat odkud přišli“, atd.

Izolace za současných politických, populačních, sociálních, technických, ekonomických a kulturních podmínek není možná. Prakticky nejsou neobydlená místa na zeměkouli, anebo — lépe řečeno — místa, která jsou neobydlená, jsou i neobyvatelná. Není prostor, kam přesunout celou skupinu lidí, a bylo by to i technicky obtížné.

Poslední — ve srovnání s předchozími pokusy „nejhumanističtější“ — pokus o likvidaci skupiny jako skupiny je násilná asimilace: násilná buď tím, že dominantní společnost nerespektuje specifika minoritní skupiny, nebo že se skupina tohoto etnického specifika snaží zbavit násilným způsobem.

Dominantní společnost a její oficiální představitelé tedy požadují, aby se minoritní skupina přizpůsobila, „připodobnila“, asimilovala. (Viz: „Narďte jim, at si lépe všimají svého okolí a at se přizpůsobí“). „To“, čemu se mají Cikáni přizpůsobit, jsme my (i když „to“ nazýváme „společností“, „civilizací“, „vyšší kulturou“, je to naše společnost, naše civilizace, naše vyšší kultura) a přitom my — necikáni nejsme ochotni Cikány přimnout, postrádáme ochotu ke kontaktu, ke komunikaci.

Příklady ze sondy:

Na otázku „Co byste řekli, kdyby se k vám do domu nastěhovala cikánská rodina?“

— pět dotázaných ze souboru sedmdesáti pěti neodpovědělo,

— dvacet osm empaticky vyjádřilo, že by cikánskou rodinu v domě bydlet nenechalo („Zabil bych je, pak ty, co mi je tam nastěhovali, a pak sebe“, „At si je k sobě vezmou bydlet ti, co se jich tak zastávají“, „At si je do domu nastěhují funkcionáři, co na ten nápad přišli“, „Radši bych se vystěhoval“, „Vyhodil bych je“, „Jen přes mou mrtvolu“, atd.);

— dvaadvacet respondentů vyjádřilo neochotu ke kontaktu poněkud pasivněji: („Rozhodně bych nebyl rád“, „Zoufala bych si“, atd.);

— šestnáct respondentů uvedlo jako podmínku, že by cikáni museli být přizpůsobeni („... na kulturní úrovni jako ostatní“, „Museli by se chovat jako my“, „Civilizovaní...“, atd.);

— pouze dva vyjádřili aktivní ochotu ke kontaktu („Snažil bych se o dobré vztahy“, „Snažil bych se je poznat a spřátelit se s nimi“);

— tři dotázaní, kteří s Cikány bydleli, odpověděli takto: „Už jsem s nimi bydlel, a nebylo to tak strašné.“ „Bydleli u nás v domě, a bylo to jako u Cikánů, spousta dětí a křiku, ale nakonec se s nimi jakž takž vycházet dalo.“ „Chválabohu, už mám tuhle zkušenost za sebou. I když to byla slušná rodina, přál bych vám vidět ty jejich rodinné sešlosti.“

¹³ Cikánské etnikum jako živočich a doživající hodnoty pochopitelně necikáni. (Viz J. Sus, *Cikánské otázky v ČSSR*; „reakčnost cikánského folklóru“ [podtrhla M. H.], nedostatečnost, zastaralost cikánštiny atd.). Hodnotí je tak na prvním místě proto, že je neznají. Dosud nebyl proveden žádný sociolingvistický průzkum, který by na-

Tedy ti, kterých si Cikáni „mají všimnout“, kterým se mají přizpůsobit, se distancují, neustále dávají Cikánům najevo jejich odlišnost, a to odlišnost hodnocenou jako něco nižšího, méněcenného — a tím vlastně dominantní společnost popírá, znemožňuje svou asimilátorskou činnost.

Ze asimilace neuspívá ani jinde na světě, je patrné z toho, jak různé minoritní skupiny na asimilátorské tendence (tj. v podstatě manipulátorské tendence), dominantních společnosti reagují:

1. Dezintegrace osobnosti, které jsou vnucovány dva odlišné hodnotové systémy: důsledkem toho jsou poruchy v chování, zločinnost, apatie a pod.

2. „Komplex strýčka Toma“ — nazýváno podle literární postavy hodného černocha, který ve všem souhlasí s bělochy a dobrovolně jim přiznává výsostné právo rozhodovat, dobrovolně se podrobuje jejich manipulacím, sám na sebe se dívá jejich číma jako na méněcenného, ale neškodného černocha a je s tímto postavením spokojen.

3. Minoritní skupina neustále odlišovaná a distancovaná dominantní společností si konečně uvědomí svou skutečnou odlišnost a aspiruje na to, aby ji mohla uplatnit, aby mohla uplatnit své specifikum. (Eskymáci v Kanadě usilují o to, aby se jejich děti alespoň v několika počátečních třídách mohly učit v mateřských jazycích — informace pana Joanasie Salmonie z kmene Sikuliumiut: Pitantafarové v Austrálii mají dvě školy, kde se děti učí v pitantafarštině a nikoliv v jím cizí angličtině — školy v Amatě a Ernabelle.)

K tomu, aby své specifikum a svá práva na existenci jako etnické skupiny, jako národnosti, mohly minoritní skupiny lépe uplatňovat, se jejich členové organizují a pokoušejí se spolurozhodovat o osudu své skupiny. Pokoušejí se aktivně účastnit řešení své problematiky — tedy procesu integrace, pro který, jak je vidět, asimilace není nutná, a násilná asimilace ho naopak brzdi.

Až dosud naše kulturní povědomí, kulturní citění ospravedlňovalo manipulační postupy dominantní společnosti, přičítaje jejímu diferencovanějšímu sociokulturnímu systému „vyšší“ — to je „lepší“ — úroveň, z čehož samozřejmě vyplývá právo svým „lepší“ obdarovávat ty „horší na nižší úrovni“, nebo jim to lepší vnucovat. („Misionářství“ a „kárné tábory“ jsou stejná manipulace, jen v jiné formě). Poslední fáze vztahů dominantní a minoritní etnikum v rámci jedné společnosti ukazuje, že budeme muset své kulturní citění přeorientovat více směrem k toleranci, k pojmání jiného pouze jako jiného, a ne jiného jako horšího nebo nižšího.

Zkoumáním „cikánské problematiky“ lze, myslím, objasnit některé zákonitosti problematiky dominantní společnosti — minoritní etnická skupina, a naopak, uvědoměním si obecnosti této širší problematiky si lze ujasnit i „cikánskou problematiku“.

Než přejdu k podrobnější charakteristice specifika Cikánů jako etnické skupiny, vrátím se ještě k tomu, jak Cikány jako skupinu pojmávají necikáni.

Z toho, co bylo řečeno dříve (pojem „Cikán“, „občan cikánského původu“, postoje vyjádřené v dotaznících, J. Sus: *Cikánská otázka v ČSSR*, vyhláška 502 — část o asimilaci a o rozptylu Cikánů) vyplývá, že se necikáni dívají na Cikány převážně jako na sociální skupinu s živořícím, doživajícím etnikem,¹³ jehož likvidace je nutná k tomu, aby se Cikáni a necikáni integrovali.

Co je to integrace, integrovanost?

příklad změřil slovní zásobu cikánštiny, vývoj cikánštiny; dosud nevyšla žádná seriózní sbírka cikánského folklóru, písní, pohádek; byla vydána jediná deska s cikánskými písněmi. Už vůbec nehovořím o tom, že nebyly zjištěny postoje Cikánů k jejich etniku — totiž zda Cikáni sami považují své etnikum za živočich a doživající.

Integrovanost znamenala pro různé skupiny společnosti něco jiného. Třeba v Indii, v době kdy se indická společnost hlásila ke kastovnímu systému, znamenala integrace něco jiného než v dnešním Československu. Příslušník kasty metařů-bhángiů například měl svou společensky potřebnou roli, jejíž plnění mu umožňovalo získávat to nejnezbytnější, co je potřeba k udržení a reprodukci fyzické existence. Třebaže status bhángiů byl neúměrně nízký (nedotknutelnost), nebyli jako skupina (kasta) považováni za asociály, protože jejich roli nemohla společnost postrádat (odstraňování odpadků, fekálií, zdechlin). Byli tedy ostatními pocífováni jako integrovaná součást společnosti. Protože jejich status nedotknutelnosti se opakoval po staletí, stával se jakousi nezměnitelnou daností, jako takový jej každý průměrný bhángi nesl, neaspiroval na žádný vyšší status (nepovažoval to za možné), spokojoval se s tím, jak byl podle svého statusu přijímán ostatními a cítil se tedy integrovaný.

Napadá mě obdoba s Cikány u nás. Svou úvahu opírám o pozorování a o monografický průzkum v cikánské osadě v Rakúsích u Kežmarku.

Koncem 19. století žily v Rakúsích dvě cikánské rodiny. Žily ve dvou zemljankách za obcí. (Vybavení zemljanek prakticky žádné: sláma, suchý pýr od brambor nebo hadry místo postele; džber na vodu, hrnec, nůž, sekera. Vařilo se na otevřeném ohni uvnitř zemljanky. Topivo: dřevěné uhlí, protože nečadí.) Každá rodina vlastnila kovářské náčiní (cikánsky „aproha“) a buď housle, basu nebo cimbál. Hlavní zdroj obživy Cikánů bylo kovářství, doplňkový zdroj hudba. Cikáni prováděli kovářské práce pro celou vesnici. Kromě cikánských kovářů byla ve vesnici vybavená kovářská dílna patřící Němci.

Z rozhovoru s J. Heldákem (Slovák, 80 let, dříve maloročník):

„Nekonkurovala kovárna cikánským kovářům?“

„Nekonkurovala, Cikáni přece dělali tu „cikánskou práci“ (termín).

„Co je to „cikánská práce“?“

„No přece „cikánské hřebíky“ — „románo karfin“ (i Slovák zná cikánský název). Byly z měkkého kovu, šly lehce ohnout, přibíjely se jimi třeba petlice ke dveřím. Pak dělali Cikáni „eska“ ke spojování řetězů a podkovy. Německá kovárna byla drahá, pracovala na zakázku — od Cikána to měl člověk hned hotové a dal mu za to pár brambor, slaninu a nějaký ten krejcar.“

„Co kdyby se Cikáni z vesnice odstěhovali?“

„Tak by si vesnice opatřila nově, ale oni se vždycky nějakí Cikáni našli.“

„Jak jste s Cikány vycházeli?“

„Dobře. To byl... (J. Heldák jmenuje cikánské kováře jménem: tedy ne bezejmenní Cikáni, ale konkrétní jednotlivci). Vycházeli jsme s Cikány daleko líp než dnes. S dnešními Cikány se nedá vydržet a jsou to darmožrouti.“

„Pili Cikáni?“

„To by si nikdy netroufli! Jednak na piti neměli, a kdyby dříve šel Cikán po vesnici opilý jako chodí dnes, nebo kdyby byl vůbec vstoupil do hospody, tak by ho naši dobili. To jen když šel hrát.“

„Hrál jste si s cikánskými dětmi, když jste byl malý?“

„Jak vás to může napadnout!... Ostatně když to táta neviděl...“

Výpověď Jána Pišty (Rom, 81 let, dříve hudebník, syn kováře):

„Me somas lé gádženca lácho, ale darekana mek foder sar adaďives. Adaďives o gádžo daral te chal le Romes palo svetos, bo hin pr'oda ajse zákoni, ale te ajso štátos na úlahas, murdardenas bi amen sar rukonen. Na phenav, the darekana ajse gádže has, lenas le Romes pro asaben, ale mro dad lenge kerlas oja »románi búfi«, a jon savóre ča pal leste, ča pal leste, bo bi ola románi búfi pen na obdžanas. Andre khangeri amen na rádo dikhenas, ale amen aňi na phíranas, soske. Ča te has bóňa...“

„Byl jsem s gádži zadobře, a dříve ještě lépe než dnes. Dnes se gádžo bojí zprovodit (snést) Cikána ze světa, protože na to jsou zákony, ale kdyby nebyl takový stát, pobili by nás jako psy. Neříkám, dřív byli také gádžové, že se Cikánovi posmívali, ale můj otec pro ně dělal tu cikánskou práci, a všichni za ním, všichni za ním, protože by se bez té jeho práce neobešli. V kostele nás rádi neviděli, ale my tam ani nechodili, proč také. Jen o křtinách...“

Cikáni na Slovensku byli převážnou většinou kováři-hudebníci. Cikáni-kováři měli v Rakúsích (a podle pozorování mohu říci, že i jinde) svou zvláštní společenskou roli; vesnice potřebovala jejich specifické výrobky, jejich specifickou dovednost. Podobně jako bhángiové v Indii měli i Cikáni neúměrně nízký status v poměru k potřebnosti své společenské role i v poměru k ostatním, nicméně nebyli pocífováni jako paraziti, jako přítěž společnosti, jako asociálové. A protože sami brali svůj status jako danost, neaspirovali na to, aby byli ostatními ceněni jinak. Vztahy mezi oběma skupinami nevyvolávaly trvalý konfliktní stav. Zdá se, že dříve byla integrovanost Cikánů přes jejich nízký status větší než dnes.

Industrializace kovářské řemeslo zničila. Cikánům zbyla role hudebníků, ale i ta byla znehodnocena rozšířením rozhlasu, kina, později televize. Synové Jána Pišty

z Rakús se živilo jako nekvalifikovaní nádeníci při stavbě silnic a na lesních pracích. Ztratili svou dřívější specifickou roli, protože ji společnost nadále nepotřebovala.

Několika málo cikánským rodinám (nebo klanům) se podařilo jejich bývalou roli přizpůsobit a učinit ji nadále žádanou — viz například klan Romů-uměleckých kovářů z osady u Bratislavy. (Materiální i kulturní vybavení osady je nadprůměrné. V nejmladší a střední generaci jsou zdejší Romové stoprocentně gramotní; většinou ovládají tři jazyky: cikánštinu, slovenštinu a němčinu — němčinu proto, že byla dříve ve škole povinná. Mezi zdejšími Romy a necikány nedochází ke konfliktním situacím.) Umělecké výrobky Romů z této osady reprezentovaly Československo na EXPO 67. Příznačné pro náš postoj k Cikánům je to, že výrobky bratislavských Romů-uměleckých kovářů byly prezentovány jako dílo Slováků.

Romové, kterým se podařilo uchovat nebo způsobit svou roli, zůstali integrováni i v nových podmínkách a postupnou demokratizací společenských podmínek získali i vyšší status, čímž se jejich integrovanost prohloubila.

Jinak tomu bylo s Cikány, kteří svou roli ztratili. Společenská změna provázená industrializací a demokratizací jim sice dala status rovnoprávnosti (zvlášť po roce 1945 — Ústava ČSSR, článek 20: „Rovnoprávnost všech občanů, neohledně na národnost a rasu, je zaručena“), ale tím, že se většině nepodařilo najít společenskou roli, jsou pocíťováni jako paraziti, asociálové a jsou tedy méně integrováni než dříve.¹⁴

Skutečnost, že se dnes Cikáni převážně

uplatňují v rolích, které nevyžadují žádné vzdělání, vede k úvaze: proč jsou Cikáni většinou znatelně méně vzděláni než necikáni?

Myslím, že jeden faktor, který tento jev podmiňuje, souvisí s nízkým statutem Cikánů v minulosti. Se statutem je spojena míra možnosti (skupiny, jednotlivce) podílet se na právech společnosti. Vzhledem k nízkému statusu se Cikáni mimo jiné nepodíleli ani na právu na vzdělání, o čemž svědčí konkrétní příklad — zápis ze školní kroniky obce Lučivné, okres Poprad, rok 1921: „Nový řídící všech cikánské dítky ze školy vyhodil, neboť do školy nepatří.“

A tak třebaže co do společenské role byli Cikáni-kováři ve stavovské společnosti svým způsobem více integrováni než jsou dnes, nízký status jim ztížil situaci při hledání nové role ve změněvší se společnosti, a tím byl proces směřující k integraci zpomalen.

Nízké postavení Cikánů v minulosti (prakticky nejnížší kasta) a s ním spojený nízký status zabrzdlily integrační proces i v tom, že Cikánům znemožňovaly společenský pohyb.

Příklad:

Zápisnica spisana dňa 10. mája 1927 v kancelárii obecného starostu v Lubici — materiál z okresního archívu ve Staré Ľubovni, (přepisují doslova i s pravopisnými chybami):

„Dostavili sa 13 cigaňov, ktoré predstierali žiadost, aby mesto na vybudovanie ich budov im nejaký mesto odpustil račilo, ponevač s ostatnými cigaňmi spolu byvať nemôžu z príčiny tejto: my každý den chodíme do práci, na ten čas keď sme nedoma, nutia tie ostatné cigáni naše deti ku krádeži, a keď neposluchajú, budú bité. My sme cigani, ktorí

¹⁴ Pozorují, že v poslední době si Cikáni nacházejí novou roli: kopáči. Kopáči na stavbách, melioracích apod. (Tento jev nemá nic společného s direktivním řešením „cikánské problematiky“.) Role kopáčů je společensky potřebná, a málokdo z necikánů má zájem se ji ujmout, protože je to role, která nevyžaduje ani základního vzdělání, natož kvalifikace. A tak necikáni, kteří většinou kromě povinného devítiletého školního vzdělání získávají ještě nějakou specifickou kvalifikaci, na roli kopáčů neaspírují. Cikáni mají většinou vzdělání, ci spíše nevzdělání, této roli ujmou. (Statistika uvádí 16 781 negramotných Cikánů ve věku 15 až 39 let! Dále uvádí, že 86 % cikánských dětí nedokončí základní školní vzdělání, z čehož 39,8 % vychází pouze z páté třídy.) Dále vyhovuje Cikánům role kopáčů i proto, že nevyžaduje strojově pravidelný, osmihodinový, každodenní pracovní rytmus (my jsme si na tento rytmus mimochodem začali zvykat o dvě století dříve než Cikáni), a mám dojem, že jim vyhovuje i proto, že pro nezáměstnané cikánů o tuto roli mohou Cikáni pracovat spolu, v cikánských (často rodinných) partách, a tak nejsou vystaveni negativním postojům necikánů.

Uvedu konkrétní příklad z Rakús:
Na přidružené výrobě, organizované MNV Rakúsů pracovalo v roce 1968 52 Cikánů (z toho 27 Cikánů

z osady Rakús) a 8 necikánů. Podle slov předsedy MNV byl čistý zisk plynoucí MNV Rakúsů z přidružené výroby průměrně 20 000 Kčs měsíčně. Z těchto peněz vybudoval MNV v roce 1968 společenský sál v obci, kam Cikáni z osady nechodí; na zlepšení podmínek v osadě nebyla z peněz, které prakticky vydělali Cikáni, investována ani koruna. Pro zajímavost budu „podmínky v osadě“ konkretizovat: Cikánská osada je od obce vzdálena 2 km, od hlavní silnice nevede k osadě žádná cesta; počet obyvatel v osadě (ke konci roku 1967) — 407, v roce 1968 se zde narodilo 29 dětí, za první pololetí roku 1969 — 26 dětí; elektrika byla do osady zavedena v roce 1964, vodovod instalován v roce 1965 — do té doby se pila voda z potoka. Vodovod je jeden hydrant (na přibližně 500 lidí); v osadě není prodejna, není mateřská školka. Bydlení: dva zděné domy, ostatní dřevěné chatrče — na jednu místnost připadá průměrně 6,2 osob, na jednu postel průměrně 2,9 osob.

Skutečnost, že Cikáni vydělávali na obec průměrně měsíčně 20 000 Kčs, nevstoupila do vědomí necikánů (anebo ji tam nepojali), a tak do dotazníků sondujících postoje necikánů k Cikánům napsalo 21(!) z 30 dotazovaných rakúských gázdů, že Cikáni nepracují, nechtějí pracovat, jsou asociálové a přítěž společnosti.

od práci žijeme a nechceme, aby naše děti ku kraděm boli vychované. Prosíme slvané obecné zastupitelstvo, aby náš žiadosť priaznive vyhovel..."

„Rada jednohlasne zamietla žiadosť, pretože práve takoto rozširovanie cikánov oproti tomu sa zaujmom celého obecného.“

Znemožnenie horizontálneho pohybu ztížilo Cikánom i vertikálnu mobilitu a prakticky zamezilo, aby se Cikáni diferencovali — hmotně, i pokud jde o roli a o status.¹⁵

Jak vypadá možnost diferenciace v současné (lépe řečeno ještě v nedávné) době?

Uvedu jako konkrétní příklad situaci v rakúské cikánské osadě. Uvedené údaje byly zjištěny v prosinci roku 1968.

V prosinci roku 1968 byly v rakúské cikánské osadě šedesát čtyři rodiny. Každá rodina měla svého živitele nebo živitelku.

Ze šedesáti čtyř živitelů bylo čtrnáct důchodců (sedm invalidních důchodů, dva vdovské důchody, pět starobních důchodů).

Z padesáti pracujících sedm Romů vydělávalo měsíčně více než 3000 Kčs. (V uváděných výdělích nejsou zahrnuty přídatky na děti.) Dvanáct jich vydělávalo více než 2000 Kčs.

¹⁵ Diferenciace společenských rolí může probíhat jednak uvnitř skupiny — v případě, že je skupina zároveň globální společností — a jednak u jednotlivých členů skupiny v rámci celé společnosti. Myslím, že právě diferenciace společenských rolí jednotlivých členů etnické skupiny v rámci celospolečenského systému umožňuje přirozený, nenásilný asimilační proces (pokud ovšem etnická minorita není postojí dominantní společnosti doháněna k tomu, aby si udržela svou odlišnost).

Postavení minoritní skupiny v dominantní společnosti téměř znemožňuje, aby skupina zůstávala nadále izolovanou globální společností s odlišně a izolovaně probíhajícími procesy diferenciace. Jako příklad můžeme vzít globální společnosti australských původních obyvatel. Než přišli do Austrálie Evropané, měly různé australské kmeny dokonalý společenský systém. Dokonalý v tom smyslu, že jim umožňoval existenci a reprodukci celé společnosti v podmínkách (přírodních), v jakých se nacházeli (jinými slovy: uspokojoval potřeby přiměřeně možností daným okolními přírodními podmínkami). Evropané si přinesli do Austrálie svůj společenský systém, který jim usnadnil stát se dominantní skupinou. Protože původní obyvatelé Austrálie neměli prostor, ani možnost zůstat se svým svěbytným společenským systémem v izolaci, museli se stát součástí dominujícího systému, museli se pokoušet uplatňovat se v jeho rolích. Tím byl jejich vlastní systém narušen: přestal probíhat svěbytný proces diferenciace rolí v jejich samostatné globální společnosti. A protože role cizorodého systému jim byly cizí, zůstávali v postavení minoritní, nesvéprávné, manipulované skupiny.

U Romů byla situace komplikovanější. Podle domněnek (!) o jejich postavení v Indii lze soudit, že byli součástí indické společnosti v postavení kasty (domové — hudebníci?, podpalovači kremačních hranic?), a že tedy svůj globální sociokulturní systém v Indii neměli. Jejich svěbytný systém se začal vyvíjet a konsolidovat po tom, co Indii opustili, a jeho svéráznost byla dána kočovným způsobem života Romů v cizím (spíše lidském než přírodním) prostředí. Nejcelistvější společenský systém si zachovaly ty skupiny Romů,

Deset rodin spořilo.

Dvacet šest ze šedesáti čtyř dotazovaných Romů — žitelů rodin a reprezentantů zájmů jednotlivých rodin si chce stavět nový dům, z toho tři se domnívají, že celou výstavbu zajistí vlastními finančními prostředky a nebudou potřebovat státní půjčku.

Všech dvacet šest rodin chce stavět na místě dnešní osady, nechce ovšem osadu, nýbrž obec. (Důvody: „Rom s Romem a gádžo s gádžem“, „Mezi našimi lidmi je nám líp“, „Aspoň se naše děti nebudou bit s necikánskými dětmi“, „Už jsme tu zvyklí, narodili jsme se tu a chceme tu umřít“, „Máme tu blíž do lesa“, „Alespoň tu na nás tolik nemůžou“, atd.)

Třináct rodin se za posledních pět let pokoušelo zlepšit svou situaci nejen proklamativně, ale skutečnými akcemi. Dvě rodiny si postavily zděné domy přímo v osadě — obě stavby byly provedeny bez stavebního povolení — stavební povolení nebylo uděleno, protože vyhláška 502 dala direktivy k likvidaci osad jakožto „nežádoucích cikánských soustřeďení“, která neumožňují kulturní způsob života, na-

kteří žili v největší izolaci (at chtěné či nucené), například Romové-lováři nebo Romové-kalderáři (uvádím na rozdíl od Romů-kovářů). Svéráznost jejich způsobu obživy (a troufám si hovořit o systému, protože podmínkou způsobu získávání obživy byla primární struktura skupiny a primární diferenciace rolí podle pohlaví a věku) spočívala ve „sběru“ obživy: nikoli v „obírání“ okolní přírody-země, ale v obírání těch, kteří si přisvojili právo přírodu-zemi obírat sami, protože se na této zemi usadili dříve. (Příklad ze sondy: sedmáct respondentů ze sedmdesáti pěti hovoří o Cikánech jako o „přivandrovalcích“, „cizincích“, „národních hostech“, kteří by své občanství v této zemi měli brát jako udělenou milost.) Albert Schweitzer sděluje v knize *Lidé z pralesa* zajímavý postřeh: příslušníci gabunských kmenů nepovažují okradení kohokoli, kdo nepatří ke skupině MY, za nemorální; to, co z hlediska „bílých“ je „krádež“, je pro ně stejně přirozené jako obírat přírodu o její plody. Myslím, že totéž hodnocení „krádeží“ platilo u těch skupin Romů, kteří byli nuceni k největší izolaci. V každém případě slovesný folklór Romů (v pohádkách se často opakuje motiv: Rom-hrdina, který umí okrást, oklamat gádža) nasvědčuje, že „te předžal le gádžeske pre gádži“ — „přejít gádžovi přes rozum“ — byla schopnost, dovednost hodnocená kladně.

Vracím se k diferenciaci rolí. Cikáni-kováři-hudebníci byli zapojeni jako skupina (kasta) do výrobního systému společnosti, zastávající roli kovářů. Diferenciace rolí uvnitř skupiny souvisela s fyzickou reprodukcí a vnitřní socializací skupiny, se soužitím v rámci osady. Role se diferencovaly v neformálních skupinách: rodinách, rodech, klanech. V rámci osady se vydělovala role „čhibála“ (cikánsky: „mající jazyk“), mluvčího, „starosty“ osady. I když se osady populačně rozrostly (jsou osady až s tisící člennou populací; tři sta až pět set Romů v osadě není výjimkou), zůstávaly v parazitním postavení vzhledem k obci, protože dominantní společnost nikdy nedovolila, aby se osada stala obcí, nezávislým samostatným ekologickým celkem, schopným uspokojovat občanské potřeby svých obyvatel.

opak umožňují reprodukování „typicky cikánského způsobu života“, neposkytují možnost „adkulturace pro nedostatek dobrých vzorů.“¹⁶ Jedna rodina byla přijata do stavebního bytového družstva v Kežmaroku a v létě roku 1969 se tam přestěhovala. Jedna rodina koupila poslední volný pozemek v obci a staví v obci. Ostatních devět rodin buď žádalo o stavební povolení, nebo se pokoušelo nějaký volný dům v okolí koupit. Neuspěly. Důvody?

— Vyhláška 502 dala direktivu likvidovat cikánské osady, tudíž není povoleno v osadách stavět. („I kdyby to byl cikánský král a chtěl si tam postavit zámek“ — funkcionář MNV v Letanovicích, okres Spišská Nová Ves. Já: „Kdyby můj známý Cikán lékař si chtěl postavit v osadě vilu, povolíte mu to?“ Funkcionář MNV Letanovice: „Nemůžeme, bylo by to proti vyhlášce.“ I když vyhláška nebyla tak jednoznačná a připouštěla výjimky, většina funkcionářů ji takto chápala.)

Obec Romy, kteří se chtěli diferencovat, také nepřijala, protože podle vyhlášky 502 se likvidací osad neměla vytvářet nová nežádoucí cikánská soustředění. Směrnice doporučovala, aby v obcích nebydlelo více než 5 % Cikánů. Toto doporučení byla většina funkcionářů (neřku-li necikánské veřejnosti) ochotna brát jako direktivu. (Ze třiceti respondentů z obce Rakúsy, reprezentujících 500 necikánských obyvatel Rakús, všech třicet projevovalo nesouhlas s tím, aby se noví Cikáni přestěhovali z osady do obce.)

— V okolních obcích nebo městech rakúští Cikáni povolili ke stavbě také nedostali, protože v popradském okrese má prakticky každá obec „své“ Cikány a „svou cikánskou problematiku“.

— Do Čech, i kdyby byli chtěli, se také přestěhovat nemohli, protože rozptyl podle vyhlášky 502 znamenal „plánovaný a organizovaný přesun“ z jednotlivých slovenských okresů pouze do jejich „družebních“

okresů v Čechách, a „každý neplánovaný, neorganizovaný, nepotvrzený přesun cikánské osoby (rodiny) oběma okresy je nutno považovat za nežádoucí migraci cikánských osob a důsledně jej odmítat. Na vlastní náklady pak buď okresu nebo osoby, která jej provedla, vrátit cikánskou osobu (rodinu) do původního jejího místa bydliště.“ (Citováno z bulletinu *Zásady pro organizování rozptylu a přesunu cikánského obyvatelstva za účelem likvidace nežádoucích cikánských soustředění ve smyslu usnesení strany a vlády*, Ministerstvo financí, čp. 122/14 336/67.) Vzhledem k tomu, že přibližně 9 000 Cikánů v popradském okrese nezbytně potřebovalo zlepšit svou bytovou situaci, nebyl naplánován přesun rakúských Romů.

Devíti cikánským rodinám z rakúské osady, které se aktivně chtěly diferencovat, nebyla diferenciace umožněna. Tím dominantní skupina zbrzdila proces směřující k integraci (a snad i k přirozené asimilaci).

Navic bylo Cikánům znemožněno, aby investovali své výděly způsobem, který by jim potenciálně umožnil námi požadované „zlepšení životní a kulturní úrovně“. (Nelze investovat do stavby domu, nelze tedy investovat ani do koupi nábytku a bytového zařízení,¹⁷ a nakonec nelze kupovat ani dostatek vhodného oblečení, protože není kde je uložit. Zbývá možnost investovat do jídla a do pití — do alkoholu.)

Donedávna¹⁸ tedy postavení Cikánů ve společnosti, nerovnoprávné, byt prohlášené za rovnoprávné, ochromovalo přirozený proces hmotné a kulturní diferenciace, ztížilo jim integrovat se pokud jde o status (protože v dnešní společnosti je status spojen s určitým stupněm hmotné a kulturní úrovně) a omezilo možnosti budoucí generace Romů diferencovat se pokud jde o roli.

Z hlediska role, kterou Cikáni v minulosti sdíleli, se jeví, že jsou sociální sku-

¹⁶ Záměr rozptýlu byl, aby Cikáni napodobovali „dobré vzory necikánů“. Nebralo se v úvahu, že by Cikáni mohli napodobovat dobré vzory Cikánů (opět projev naší nadřazenosti), a dále se nepočítalo s tím, že necikáni budou ochotni dobré vzory dávat.

Příklad z rozhovoru s Juliem Gáborem-Balázem, který si jako druhý Rom v osadě postavil zděný dům: „Když jsem viděl, že si „kírvo“ (kmoťr) Gábor může postavit dům, a je to starý člověk, povídám, abych já mladý si dům postavil nemohl? A tak jsem se do toho pustil, i když mi povolení nedali.“

¹⁷ Z rozhovoru s Juliem Polhošem, narozeným 1936, negramotným, dělníkem, průměrný výdělek 2 500, 6 dětí: „Te me džanava, hoj man mukena te thovel mange o kher, imar na čak te chal, te pijel, afe thováva mange o lóve pre sére, pre knížka, afe avka? pre soste šporinav?“ — „Když budu vědět, že mě nechají stavět dům, už nejen jíst a pít, odložím si peníze stranou, na knížku, ale takhle? Nač mám šetřit?“

¹⁸ Zdůrazňuji „donedávna“, protože v současné době se zdá, že státní instituce přistupují k „cikánské problematice“ s daleko větším porozuměním.

pina. Z hlediska hmotného a kulturního postavení,¹⁹ které velká většina Cikánů nadále sdílí, se Cikáni jeví jako společenská vrstva. Podle toho měla dominantní společností tendenci s nimi jednat. Sociální skupina ovšem, ztratili-li svou společenskou roli, zaniká. Cikáni nezanikli, i když ztratili specifickou roli kovářů. Cikáni, kteří přestali patřit do sociálně nejslabších vrstev, nepřestali být Cikány — ať už proto, že jimi nechtěli přestat být, anebo proto, že na ně dominantní společnost nadále pohlíží jako na Cikány. Pokud Cikáni v některých ohledech zůstávají sociální skupinou nebo sociální vrstvou, ani role, ani hmotná a kulturní úroveň není tím nejdůležitějším, co je jako skupinu integruje. Pohled dominantní společnosti na Cikány, pouze jako na společenskou skupinu nebo vrstvu byl mylný.

Co tedy Romy-Cikány integruje jako skupinu?

Zmínala jsem se nejednou, že Cikány integrujeme vlastně my necikáni tím, že je od sebe odlišujeme. Ovšem to, že je odlišujeme, je reakcí na jejich primárně danou odlišnost. Co je tato primárně daná odlišnost (směrem k nám) — specifikum (směrem k nim)?

Začnu u původního jména, které Cikány spojuje: R o m.²⁰ Název Rom nesou Romové-Cikáni obrazně řečeno jako standardu, symbol pospolitosti, symbol vznešenosti. Je to jakási obrana proti znevažujícímu názvu c/Cikán.²¹ Jméno Rom naznačuje společný původ Cikánů, může být něčím, co skupinu přežije: je to spíš „odznak“ než integrující prvek.

Pokusím se specifikum, odlišnost Cikánů odstupňovat podle míry získatelnosti

a pozbytnosti (případně nahraditelnosti znaky specifika jiného) — což by mohlo ukázat možnost asimilovat se/neasimilovat se nezávisle na záměru vlastním a nezávisle na záměru druhé skupiny. Myslím, že v souvislosti s touto stupnicí lze stanovit i míru tolerance dominantní společnosti a tedy vyvodit, jak by mohl probíhat proces integrace v konkrétním případě skupiny Romů-Cikánů.

Jako první integrující znak řadím antropologický typ. Je to znak, který je téměř nemožné získat nebo jej pozbyt, leda snad v příštích generacích, budou-li Cikáni a necikáni ochotni ke vzájemným sňatkům. Je to znak, který se získává r o d e m.²²

Na druhé místo, pokud jde o přirozenou získatelnost/pozbytnost, řadím jazyk. Kromě 11 820 statistikou uvedených Romlováři hovoří Romové v ČSSR tak blízkými dialekty (language varieties), že se bez obtíží dohodou. Jazyk získává člověk ne přímo rodem, ale v rodině, od narození, bez nejmenšího úsilí a záměru, prostě tím, že žije a slyší své rodné kolem sebe hovořit, zvláště osobu, která je s dítětem v největším kontaktu, rodičku-matku, proto mateřský jazyk. Jazyka se sice lze postupně vzdát, ale získat, naučit se nemateřský jazyk není věc přirozeně daná, stojí úsilí, vůle a předpokládá jistou schopnost, talent.

Do jaké míry integruje jazyk Romy v ČSSR? Kolik Romů se jazyka vzdalo (pozbylo jej) a za jakých okolností? Považují se Cikáni, kteří nehovoří cikánsky, za Cikány? Jaký postoj mají k této odlišnosti, k tomuto specifiku Cikánů necikáni, státní instituce, a jak tyto postoje působí na proces integrace? Průzkum

¹⁹ Budu stručně konkretizovat:

V roce 1965 bylo na Slovensku 1 266 cikánských osad. 10 589 cikánských rodin, tj. 64 096 osob, žilo v 8 587 chatrčích. 39,0% Cikánů žije dosud ve zcela nevyhovujících, nehygienických bytových podmínkách. 16 781 Cikánů ve věku 15–39 let jsou zcela negramotní, 86% cikánských dětí nedokončí základní povinné vzdělání, z toho 39,8% vychází z páté třídy.

²⁰ Rom — cikánsky Cikán, muž, manžel.

²¹ V Anglii, kde se Cikáni jazykově asimilovali, si nečikají mezi sebou „Gipsies“, ale Roma.

Slovo Rom souvisí lingvisticky s názvem indické kasty „dom“. Syřští a libanonské Cikáni užívají dodnes tvaru Dom. Kromě jazykové shody nebyly souvislosti mezi Romy a Domy dosud prozkoumány.

²² Ze šedesáti čtyř Romů v rakúské osadě, u kterých jsem sondařoval postoj ke jménu Rom nebo Cikán, padesát sedm volilo bezvýhradně „Rom“, zbylých sedm uvedlo, že je to jedno, jen když budou mít Roma-Cikáni „více úcty“, „více mož-

ností“. „povoleno stavět domy“, „nebudou muset mít tolik dětí (!)“, „budou mít v osadě zařízení pro prodejnu a řeznictví jako je v každé gázdovské vesnici“. „hlavně když budou vzdělanější“ „a budou mít stejné možnosti jako gázdové“.

²² Pro českou menšinu v USA by tento znak patrně nebyl relevantní, protože by jí podle něho nikdo neodlišoval a skupina by tedy nebyla vzhledem ke svému antropologickému typu vystavena žádným postojům. Antropologický typ černochů v USA nebo původních obyvatel Austrálie v „bílé“ dominantní společnosti je naopak postojům „bílých“ relevantní. Pokud by dominantní společnost netolerovala ani „nejpřirozenější“ znak specifika minoritní skupiny, antropologický typ (tedy míra tolerance skupin — ochota ke kontaktu žádná), bude proces integrace prakticky nemožný. Míra tolerance je jistě ovlivněná obecným kulturním cílením: byla jiná za nacismu než v této současné společnosti, ve které je rasová rovnoprávnost součástí kulturního povědomí.

zabývající se těmito problémy dosud provedený nebyl.²³

Za poslední integrující prvek, nejméně ziskatelný rodem, považují projevy specifického sociokulturního systému (lépe řečeno pozůstatky systému). Skupina udržuje zvyklosti, které vyplývají z postavení, role a statusu jednotlivých členů v neformálních podskupinách jako je rodina, rod, klan. Ze specifické historické zkušenosti skupiny vyplývá odlišný hodnotový systém, odlišné kulturní citění. Kulturní citění nebo sebeuvědomění skupiny jako skupiny v okolní společnosti se projevuje ve specifické tvorbě, u Romů konkrétně ve folklóru.²⁴ Do této kategorie patří i to, čemu se říká „národní charakter“ — ovšem „typické vlastnosti“ skupiny, nebo „národní charakter“, bývají petrifikovanou reakcí na postoje okolní společ-

nosti, v případě Cikánů na postoje naši necikánské dominantní společnosti.

Projevy sociokulturního systému jsou nejméně chápány druhou skupinou, budi obavy, podezření, nelibost, jsou nejméně tolerovány.

Ze specifika integrujícího skupinu vyplývá, myslím, nejen pocit sounáležitosti, ale i životní rovnováha členů skupiny jako jednotlivců, pocit, že jejich existence je opodstatněná, pocit bezpečí.

Pokud je skupina nucena tlakem postojů nebo násilnými postupy dominantní společnosti se vzdávat svého specifika, aniž sama uznala za vhodné a možné se jich vzdát a přejímat znaky a hodnoty druhé skupiny za vlastní, dezintegruje se nejen skupina, ale dezintegrují se i členové skupiny jako osobnosti, ztrácejí rovnováhu, pocit bezpečí a existenční

²³ Mohu uvést pouze poznatky dílčího výzkumu v Rakusích a několik dalších faktů. Pětiletí ZDS v obci Rakúsky navštěvovalo v roce 1967 189 dětí, z toho 137 dětí cikánských. Z celkového počtu 189 dětí 47 dětí neprosperovalo. V šesti propadající byli Cikáni. Všech 47 cikánských dětí propadlo z vyučovacího jazyka, ze slovenštiny. Další 64 dětí (z nichž 50!) propadlo ze slovenštiny v minulých ročnících) mělo z vyučovacího jazyka nedostatečnou. V rozhovorech se sedmi učiteli rakuské ZDS všech sedm, tedy 100% (!), uvedlo jako hlavní příčinu neprosperu cikánských dětí neznalost slovenštiny. („Jinak by byly docela normální.“)

Na krajské konferenci učitelů vyučujících cikánské děti (Košice — 1966) všichni učitelé uvedli jako hlavní příčinu neprosperu cikánských dětí jejich neznalost vyučovacího jazyka.

Výsledek toho, že nerespektujeme cikánštinu jako mateřský jazyk: 96 % propadajících cikánských dětí!

Komunikační systém této společnosti je založen nejen na gramotnosti, ale na určité míře vzdělání (proto je devítileté vzdělání povinné). Jestliže někdo tohoto vzdělání nedosažne, má ztíženou možnost chápat informace, které mu společnost předává. Ztížená možnost komunikace, nepochopení informací vede k nepřiměřeným reakcím, ke konfliktům — proces integrace je ohrožen.

Jestliže se pozastavím u neprosperu cikánských dětí ve škole. Nechci tvrdit, že nerespektování cikánštiny jako mateřského jazyka je jediný důvod, proč cikánské děti propadají. Například v obci Hraň, okres Trebišov, se Cikáni jazykově asimilovali a přesto je průměrný prospěch cikánských dětí horší než prospěch necikánů. Které jiné faktory mohou tedy neprosperu cikánských dětí ovlivňovat? Protože necikáni jsou dominantní společností, která o věcech rozhoduje, budu napřed hovořit o faktorech zapříčiněných necikáni.

Vezměme si například slabikář pro první třídu. Slabikář má dítěti přiblížit cizí prostředí, do kterého přichází: školu. Necikánské dítě ve slabikáři nachází (kromě vlastního, jemu srozumitelného jazyka) i obrázky „bílých“ dětí, které mohou představovat jeho kamarády; obrázky „bílých“ mužů a žen, které mohou připomínat jeho rodiče. Necikánské dítě se může s knížkou ztotožnit, cikánské dítě nachází na obrázcích jen „ráklo, ráklič“ — necikánské chlapce a holčičky, „gádže“, kteří nemohou být jeho rodiči; a ani ono samo nemůže být „ráklo, ráklič“ — necikánský chlapec, dívka, protože je „čhávo, čhaj“ — cikánský chlapec, dívka. Slabikář tedy cikánské dítě nebere na vědomí, vylučuje je, nerespektuje jeho antropologický typ. Nemůže v něm tedy vzbuzovat kladné pocity a aktivitu jako v dítěti necikánském.

Dále: cikánské dítě přijde do školy, kde bude pohromadě s necikánskými dětmi, přičemž doma

slyší: „Nezlob, sebere tě gádžo.“ Necikánské dítě přijde do školy, kde bude s cikánskými spolužáky, přičemž doma slyší: „Nezlob, seberou tě cikáni.“ Postoje dětí jsou předem ovlivněny antagonisticke. V dotazníku sondujícím postoje necikánů k Cikánům jsem položila otázku: „Co byste řekli svému dítěti, kdyby se zeptalo, kdo jsou Cikáni?“ Padesát jeden respondent ze sedmdesáti dětí přenášá na své dítě víceméně záporný postoj k Cikánům. Kromě odpovědi vyslovené nabádajících k distancnímu chování jako: „Cikáni jsou oškliví, zlí lidé, vyhní se jim“, se vyskytují například takové odpovědi: „Cikáni jsou lidé jako my, ale dělí se na tuláky, zloděje a některé inteligentní, většina je však špinavých.“ „Cikáni jsou lidé, kteří mají nižší úroveň.“ „Je to nižší vrstva Maďarů.“ „Jsou to národní hosté.“ „Cikáni jsou cizí přlivandrovalci.“ „Cikáni jsou lidi jako my, ale my na ně nemusíme dělat.“ „Cikáni jsou lidi, kteří se nechťejí přizpůsobit.“ Předpokládám postoje, s nimiž necikánské děti přicházejí do školy, neporozumění učitelů, kteří nemohou posoudit dost zodpovědně projevy cikánského dítěte, neznajíce jeho mateřský jazyk, osnovy nepřiměřené především výchově cikánského dítěte v cikánské rodině způsobují, že se cikánskému dítěti jeví škola (vzdělání) jako nepřijatelná, nepřátelská hodnota. Jestliže tedy cikánští rodiče nebo cikánské děti tuto hodnotu bojkotují, je to víceméně reakce na to, jak je jim prezentována dominantní skupinou.

²⁴ Vztah dominantní společnosti k tvorbě Romů vytváří paradoxní situaci dalšího bludného kruhu „cikánské problematiky“. Na prvním místě tvorbu Romů neznáme. S výjimkou několika drobných, autorem romanticky přetvořených neautentických sbírek prezentujících „cikánský folklór“ se necikáni s cikánským folklórem nesetkali. Tvorbu Romů neznáme proto, že jsme jim nedovolili ji projevit, tvrdíce, že cikánské etnikum žije, že cikánský folklór je „reakční“ a zaostává (J. Sus), že není vhodné, aby si Cikáni zakládali vlastní umělecké soubory (J. Sus) atd. Myslím, že podobně jako „nevzdělanost“ Cikánů, nepochopení, nebo bojkot hodnot dominantní společnosti ztěžuje komunikaci (chápaní informací předávaných dominantní skupinou), tak naše „nevzdělanost“ vzhledem k hodnotám Romů ztěžuje vzájemnou komunikaci — totiž neumožňuje nám chápat informace, které nám o sobě podávají oni.

Pro zajímavost uvedu jen jednu starou, mezi Romy rozšířenou píseň: „N'avtom ke tumende o máro te mangel avtom ke tumende, kaj man pativ te den.“ (Nepřelšel jsem k vám prosit o chleba, přišel jsem, abyste mi dali úctu.)

opodstatněnosti. Toto je ovšem spíše téma pro psychologický průzkum.

Charakteristické tedy je, že jednotlivé znaky svého specifika získávají Romové rodem, v rodině, prostě tím, že se narodí jako Romové. Svého specifika se nemohou vzdát buď vůbec, alespoň ne v dohledné době, anebo jen s obtížemi: naopak, jejich specifikum je nepřenosné na členy jiných skupin. Lze tedy říci, že Romové jsou skupinou národní, že jsou „národnosti“ v neformálním smyslu, pro kterou užíváme řeckého slova „etnikum“ na rozdíl od pojmu formální národnosti, spojené s určitým právním statutem.

Cikáni v ČSSR status národnosti nemají. Je to svým způsobem správné, protože status národnosti by měli mít Romové, nikoliv Cikáni.

Domnívám se, že k tomu, aby se etnická skupina stala formální národností, aby získala, vydobyla si status národnosti a s ním spojená práva (jako například právo uvádět v občanském průkaze svou národnost, právo na vzdělání v mateřském jazyce alespoň v několika počátečních třídách, právo uplatňovat svou kulturu) je podstatný zájem skupiny své etnikum udržet, případně rozvíjet, a aspirace je uplatňovat. Tento zájem a aspirace udržovat své specifikum — svou etnicitu je, jak jsem se snažila ukázat, do značné míry ovlivňován nahlížením dominantní skupiny na minoritní skupiny, postoji a postupy dominantní společnosti k minoritní etnické skupině. Asimilátorské, manipulátorské postupy mohou vést k rozkladu etnika, což ovšem nezaručuje možnost a schopnost přejmout etnikum, kulturu, hodnoty dominantní společnosti. Naopak zároveň na část Romů (nebo vůbec na část jakékoli minoritní skupiny) působí asimilátorské postupy zcela proti zamýšlenému záměru, totiž že se Romové prostřednictvím svého specifika — etnika — integrují směrem dovnitř jako skupina a prostřednictvím svého etnika se snaží čelit tlakům dominantní společnosti.

Romové v ČSSR usilovali o status národnosti a možnost uplatnit svou kulturu už v roce 1957. Skupina bratislavské romské inteligence v čele se stavitelem Antonem Facunou žádala na ÚV KSS, aby byl Romům povolen kulturní svaz. Žádost byla zamítnuta. Skupina bratislavské romské inteligence byla kritizována jako ci-

kánští nacionalisté. O šest let později, zcela bez zřetele na aspirace romské inteligence, napsal J. Sus v knize *Cikánská otázka v ČSSR*: „... historie podala nesčetné důkazy, že dostane-li se cikán na vyšší úroveň, nechce nic slyšet o svém cikánském původu a často se zaň naopak stydí...“

Dominantní společnost nerespektující aspirace a zájmy romských představitelů rozhodovala nadále sama o řešení „cikánské problematiky“, a tedy za toto řešení a jeho případné nezdary nesla sama zodpovědnost.

V roce 1969 byly zájmy Romů vzaty v úvahu a tak se ustavily dva kulturní Svazy Romů—Cikánů jako složky NF v ČSR a SSR.

Jaké jsou zájmy a aspirace romských reprezentantů vyplývá z publikace vydané 30. srpna 1969 u příležitosti ustavujícího sjezdu Svazu Cikánů—Romů v ČSR:

„Cikáni jsou početnou společenskou skupinou, mající charakter specifické etnickosociální pospolitosti, která je spjatá určitými znaky:

- Duševní spjatost pocitem sounáležitosti, získaná vývojem, jehož složitý průběh právě Cikány stmelil. Hodnoty, kterými byl Cikán od malicka obklopen a v rodině vychován, mu pomáhají i dnes udržet životní rovnováhu ve složitém společenském vývoji.

- Jazyková spjatost, výrazný znak, udržovaný uvědoměle jako prostředek dohovoru, jemuž nikdo nerozuměl, což mělo ve vývoji plněm útlaku účelný, ale i morální význam.

- Spjatost s určitými tradicemi a kulturně společenskými hodnotami; určité hodnoty, zvyky, tradice se přenášejí z generace na generaci a zachovávají se i u Cikánů bydlících mezi ostatními občany nejen jako národnostní momenty, ale zároveň jako záměrný výraz odlišnosti.

- Existence společenských a typických mentálních rysů: jde o vlastnosti, které jsou charakteristické pro většinu Cikánů a je možné je považovat za typické.

- Společné vědomí odlišnosti od jiných sociálních pospolitostí; Cikáni neměli dosud možnost projevit se jako specifická skupina, protože jejich hodnoty byly neustále popírány, omezovány a znehodnocovány, aniž byly společností blíž poznány a neměly tudíž možnost se patřičně projevit. Pokud byli Cikáni posuzováni jako celek, pak byly brány v úvahu převážně jen negativní rysy, které však nebyly typickými znaky, ale spíše formami obrany a odporu na tlak vůči nim.

Existují i Cikáni, kteří se k Cikánům nehlásí — i to má své důvody. Morálně slabí nevydrželi společenský tlak, nechali se ovlivnit problematičností situace Cikánů, negativními názory části veřejnosti, prožitky

z dob 1. republiky a zejména okupace. В jejich nitru však většinou existuje pocit sou-
náležitosti, který se za příznivějších podmí-
nek opět ozve. Těch, kteří odpadnou, bude
velmi málo.

— Postavení ve společnosti; Cikáni, a to
i tzv. „asimilovaní“, „zcivilizovaní“ cítí vědo-
mě i podvědomě svůj původ, své hodnoty,
cítí svou specifiku, mají svůj psychický ži-
vot a mnohdy i přes své vyšší společenské
postavení mají své problémy, byť kvalita-
tivně odlišné od ostatních vrstev Cikánů.

Cikáni jako společenská skupina mají cha-
rakter určitého specifického subjektu, mají
proto právo být takto posuzováni, mají také
právo vytvářet další předpoklady pro svou
existenci a rozvoj své osobitosti. Této cha-
rakteristice musí odpovídat i postavení Ci-
kánů ve společnosti a vytvoření předpokladů
pro naplňování jejich zájmů, potřeb a poža-
dávků, které je třeba úměrně tolerovat.“

V roce 1969 dochází k podstatné změ-
ně v „cikánské problematice“; Cikáni pře-
stávají „být řešeni“, ale začínají spoluřešit
svou situaci, situaci osobitě, etnickým spe-
cifikem integrované skupiny ve společ-
nosti. Aspiraci na uplatnění svého etnické-
ho specifika má etnická skupina nejlepší
předpoklady pro to, aby se stala národ-
ností. Teprve od té chvíle, kdy mají Ro-
mové právo spoluřešit problematiku ne-
integrovanosti své skupiny a okolní spo-
lečnosti, se stávají spoluzodpovědnými za
to, jak rychle a jakou cestou se dojde
k integraci.

V roce 1969 tedy přestávají existovat
cikáni a do dějin vstupují Romové.

*

Úvahy, které zde prezentuji, vyvozují
z empirie, z pozorování, z materiálů pu-
blikovaných o „cikánské problematice“ a
ze dvou dílčích výzkumů. Mnohé závěry
považuji za pracovní hypotézy, které je
potřeba dalšími průzkumy prověřovat.

Резюме

**М. Гюбшманова: Что такое так наз. цыганский
вопрос?**

В Чехословацкой социалистической респуб-
лике живет многочисленная группа Цыган-
Ромов, население которых возрастает вдвой-
не по сравнению с населением не цыган.
Тем самым группа относительно увеличивается.

Термин «цыганская проблематика» назна-
чает, что отношения между Цыганами и не
цыганами являются по крайней мере пробле-
матичными. В этой проблематике участвуют
три составные части: Цыгане, не цыгане и го-
сударственные учреждения (как представители

не цыган). В последнем году присоединяется
еще четвертая составная часть Союз Цыган-
Ромов, как официальный представитель Цыган.
Хотя термин «цыганская проблематика» вы-
зывает впечатление, что инициаторами проблем
являются цыгане, мы можем сделать заклю-
чение, что впечатление является ошибочным,
если термин анализировать с семантической
точки зрения: здесь должен кто-то быть, кто
Цыган считает инициаторами. Тем, кто то яв-
ляется не цыгане. Из того, что не цыгане опре-
деляют (по своим критериям), что является
проблемой (и что ею не является) можно су-
дить, что это они, кто в отношении Цыгане—
нецыгане имеют основное положение.

Выражение понятия «цыганская проблема-
тика» без имплицитной оценки основной груп-
пы является «проблематикой неинтегрирован-
ности группы цыган и не цыган».

К познанию причин неинтегрированности
обоих групп сосуществующих или анти-
существующих в рамках одного общества
необходимо определить положение — роль
упомянутых трех (четырех) составных частей,
которую они играют в этой проблематике (что
касается степени решения и применения своих
критерий), как взаимно обуславливаются точ-
ки зрения, поведение, процессы, общее куль-
турное чувство и идеология упомянутых трех
составных частей и как эти факторы влияют
на процесс по направлению к интеграции или
неинтеграции. Необходимо установить понятие
интеграции, интегрированности общественных
групп в этом конкретном обществе (как инте-
грация проявляется в сословном обществе
и как в обществе демократическом, как на
интегрированность группы влияет обществен-
ная роль и общественное положение группы).
Что является интеграцией в специфическом
случае Цыган. Следовательно, что собственно
представляют Цыгане как группа. Дать шкалу
знаков и специфику Цыган (специфика здесь
понимается как интегрирующая по направле-
нию к Цыганам, отличающаяся по направле-
нию к не цыганам). Шкала знаков назначена
согласно мере «приобретенности и потерянно-
сти знаков». Из того, что основные знаки
Ромов-Цыган нельзя ни приобрести ни поте-
рять намерением (разве только за цену физи-
ческой ликвидации или нарушения коммуни-
кации или дезинтеграции личности отдельных
членов группы), можно судить, что знаки
естественно даны, приобретены родом (антропо-
логический тип), в семье (язык) или долго-
временным сожительством группы как группы-
социокультурной системы. Того, как можно
или нельзя знаков избавиться и заменить их
одинаково естественно (без трудностей) есте-
ственными знаками иной группы, показывает
меру ассимилятивности, способны ли цыгане
ассимилироваться, какой мерой и как быст-
ро. Здесь выступает как относительность не толь-
ко способность, но и желание ассимилиро-
ваться. На этот субъективный момент влияют
отношения не цыган (ассимилиантное общество)
к различным знакам (элементы) цыганской
специфики. Пропорционально мере ассими-
лятивности можно привести меру толерантности
— желания понять, толерировать различные
элементы отличительности, а тем самым и же-

ление к контакту, желание к коммуникации, желание быть в коммуникации инициатором или наоборот, требовать, чтобы вторая сторона (группа цыган) приспособилась.

Нажим отношений господствующей группы (или же насильственные действия), насильственное внушение собственных ценностей и критерий влияет потом на отношения Цыган к особой специфике и на интерес сохранить или потерять их.

Искусственно вызванный интерес избавляться от специфики не гарантирует способность принимать и понимать новые ценности.

Из ассимиляторских отношений и действий доминантной группы по отношению к Цыганам видно недостаточное познание этой группы и характера ее специфики, что и находится в связи с тем, что Цыганам не был дан национальный статут, хотя уже в 1957 году Цыгане претендовали, чтобы их специфика соблюдалась. В 1969 году был создан Союз Цыган в Чешской социалистической республике и Брезлианов в Словацкой социалистической республике, новая составная часть релевантная «цыганской проблематике». Введение этой новой составной части Ромы приобретают новую роль в процессе интеграции, роли соучастия на решениях, а тем самым и ответственности. Кажется, что этот фактор влияет на изменение обстановки по направлению к интеграции.

Summary

Milena Hübschmannová: What is the So-called Gypsy Problem?

In Czechoslovakia there lives a numerous group of Roma Gypsies whose population is growing twice as quickly as that of the non-Gypsies. Thus the group is relatively increasing.

The term "Gypsy problem" indicates that the relations between the Gypsies and the non-Gypsies are at least problematic. The problem involves three components: Gypsies, non-Gypsies and State institutions (as representatives of non-Gypsies). In the last year a fourth component made its appearance: the Union of Roma-Gypsies as the official representative of the Gypsies.

Even if the term "Gypsy problem" creates the impression that it is the Gypsies who initiate all the problems, we may, after analysing the term semantically, presume that the impression is erroneous: there must be some agent considering the Gypsies to be the initiators and this agent are the non-Gypsies. From the fact that the non-Gypsies determine (according to their own criteria) what is and what is not the problem, it may be gathered that it is themselves who, in the relation Gypsies—non-Gypsies, have assumed the dominant position.

The concept "Gypsy problem", cleared of the implicit evaluation by the dominant group, is the problem of non-integration of the Gypsy and the non-Gypsy groups.

In order to recognize the reasons of the non-integration of both the groups coexisting or antiexisting within the scope of one society, it is necessary to determine the position of the mentioned three (four) components, the role which they play in these problems (in respect of the extent to which they decide and enforce their criteria), how the attitudes, behaviour, procedures, general cultural feeling and ideology of these three components condition one another, and how these factors affect the process in the direction of integration or non-integration. It is necessary to define the concept of integration, of the integration of social groups in this concrete society (the forms in which integration appears in the estate society and in the democratic society, the way in which the integration of the group is influenced by its social role and by its social status).

What does integration mean in the specific case of the Gypsies and what, then, are the Gypsies as a group? My aim is to establish a scale of characteristics and specific traits of the Gypsies (the specific traits are conceived here as integrating with respect to the Gypsies and distinguishing with respect to the non-Gypsies). The scale of characteristics is constructed in terms of the degree of "the possibility to acquire and to lose the characteristics concerned". The fact that the essential characteristics of the Roma-Gypsies cannot be acquired designedly nor lost designedly (except at the cost of physical liquidation or of affecting the communication or disintegration of the personality of the individual members of the group) enables us to presume that the characteristics are naturally given, acquired by birth (the anthropological type), in the family (language) or by the long coexistence of the group as a group (the socio-cultural system). The possibility or impossibility to get rid of the characteristics and to replace them in the same natural way (i.e. without difficulties) by the natural characteristics of the other group shows the degree of adaptability, of the possibility of the Gypsies to assimilate, to what extent and how quickly. Here not only the ability, but also the willingness to assimilate appears relevant. This subjective moment is influenced by the attitudes of non-Gypsies (assimilating society) to the various characteristics (elements) of the Gypsy specificity. The degree of tolerance, i.e. the willingness to understand, to tolerate the various elements of dissimilarity and thus also the willingness to establish contacts, to communicate, to become the initiator in the communication process or, on the contrary, to require the adaptation of the other party (the Gypsy group) may be mentioned as proportionate to the degree of assimilation.

The pressure of the attitudes of the power group (or forcible actions), the enforcing of one's own values and criteria by violence affects the attitudes of the Gypsies to their particular specificity and the interest to maintain or lose it.

An artificially evoked interest in getting rid of the specificity does not ensure the ability to accept and comprehend new values. The assimilative attitudes and proceedings of the dominant group in relation to the Gipsies reveal its insufficient knowledge of this group and of the character of its specificity. This is in connection with the fact that the Gipsies have not been given the status of nationality, although as early as 1957 the Gipsies aspired to have their specificity recognized. In 1969 the Union of

Roma-Gipsies in the Czech Republic and that of Brázlagaňš in the Slovak Republic, representing a new component relevant to the "Gipsy problem", has been established. By introducing this new component the Roma-Gipsies acquire a new role in the process of integration, the role of participation in decision-making and thus also a share in responsibility. They cease to "be solved" and begin to cooperate in solving. It seems that this fact influences the change of the situation in the direction of integration.

Tato stať rozvíjí koncepci způsobů, jimiž určité psychosociální procesy ovlivňují přidělování odměn vědcům za jejich příspěvky, tj. odměňování, které pak ovlivňuje proud myšlenek a objevů prostřednictvím komunikační sítě vědy. Tato koncepce je založena jednak na analýze zkušeností, o nichž referuje Harrieta Zuckermanová ve svých rozhovorech s laureáty Nobelovy ceny ve Spojených státech,¹ jednak na údajích čerpaných z deníků, dopisů, zápisníků, vědeckých pojednání a životopisů jiných vědců.

Systém odměn a lidé na 41. křesle

Snad nejlépe bychom mohli začít několika všeobecnými úvahami o systému odměn ve vědě a vycházet z dřívějších teoretických formulací a empirických výzkumů. Před časem² bylo pozorováno, že odstupňované odměny ve sféře vědy jsou udělovány hlavně v podobě „mince uznání“ za výzkumnou práci ze strany vědeckých kolegů. Toto uznání je odstupňováno podle různých úrovní výsledků vědecké práce, jak je vidí vědci vrstevníci. Představa, kterou vědec má o sobě samém, i představa, kterou o něm má veřejnost, jsou z největší části vytvářeny obecnou platností dodávajícím svédectvím významných druhých lidí, že v různých směrech vyhověl náročným institucionálním požadavkům své role.

Řada pracovníků podrobila různé aspekty takto pojatého systému odměn ve vědě empirickému zkoumání. Glaser³ například zjistil, že k stabilizaci kariéry vědců je třeba jistého stupně uznání.

Crane⁴ ve své případové studii použil počtu publikací (bez ohledu na jejich kvalitu) jako měřítka vědecké produktivity a shledal, že vysoce produktivní vědci na jedné z významných universit získali uznání častěji než stejně produktivní vědci na méně významné universitě. Hagstrom⁵ rozvinul a zčásti verifikoval hypotézu, že funkcí materiálních odměn ve vědě je především posilování působení systému odměn, v němž primární odměna uznání objevené vědecké práce se zaměřuje za přístup k vědeckým informacím. Storer⁶ analyzoval ambivalenci vědcovy reakce na uznání „jako případ, kdy norma nezainteresovanosti vede vědce k popření skutečnosti, že vliv a autorita ve vědě pro ně znamenají hodnotu“. Zuckermanová⁷ a Coleovi⁸ objevili, že vědci, jimiž se dostává uznání za výzkumy provedené na počátku jejich kariéry, jsou později produktivnější než ti vědci, jímž se uznání nedostává. A. S. Cole a J. K. Cole také zjistili, že — alespoň v současné americké fyzice — systém odměn působí většinou ve shodě s institucionálními hodnotami této vědy, vzhledem k tomu, že kvalita výzkumné práce je častěji a podstatněji odměňována než pouhá kvantita.

Ve vědě, stejně jako v jiných institucionálních oblastech, se s působením systému odměn pojí zvláštní problém, a to tehdy, když jednotlivci nebo organizace převezmou úkol uložit a vhodně odměnit vysoký výkon ve prospěch některé velké komunity. A tak nejvyšší pocta ve vědě 20. století, Nobelova cena, podle rozšířeného názoru odlišuje její příjemce od všech ostatních vědců dané doby. Přesto

* Autor je profesorem sociologie na Kolumbijské universitě v New Yorku 10027. Tento článek vychází z přednášky přednesené v Americké sociologické asociaci v San Francisku v srpnu 1967. Byl publikován v časopise *Science*, sv. 159, str. 56–63, 5. ledna 1968. (Copyright 1968, American Association for the Advancement of Science.)

¹ Metody, jimiž byly získány magnetofonové pásky s těmito rozhovory, a charakter jejich podstatných znaků jsou popsány v disertační práci H. A. Zuckermanové na Kolumbijské universitě, 1965.

² R. K. Merton, *American Sociological Review*, 22, 635 (1957).

³ B. G. Glaser, *Organizational Scientists: Their Professional Careers*, Bobbs-Merrill, Indianapolis 1964.

⁴ D. Crane, *American Sociological Review*, 30, 699 (1965).

⁵ W. O. Hagstrom, *The Scientific Community*, Basic Books, New York 1965, kap. 1.

⁶ N. W. Storer, *The Social System of Science*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1966.

⁷ K. A. Zuckermanová, disertační práce, Kolumbijská universita, 1965.

⁸ S. Cole a J. R. Cole, *American Sociological Review* 32, 377 (1967).

však je tato domněnka v rozporu se známým faktem, že velký počet vědců, kteří neobdrželi tuto cenu a také ji nikdy neobdrží, přispěl k pokroku vědy právě tak, nebo i více než někteří z těch, jimž byla udělena. To lze nazvat jevem „čtyřicátého prvního křesla“. Původ tohoto označení je jistě jasný. Jak známo, Francouzská akademie kdysi rozhodla, že jen skupina čtyřiceti lidí může dosáhnout kvalifikace členství a tak si dobýt nesmrtelnost. Toto omezení počtu ovšem v průběhu staletí nevyhnutelně vedlo k vyloučení mnohých nadaných jednotlivců, kteří si dobyli nesmrtelnost vlastními silami. V seznamu známých osob, které seděly na tomto 41. křesle, jsou Descartes, Pascal, Molière, Bayle, Rousseau, Saint-Simon, Diderot, Stendhal, Flaubert, Zola a Proust.⁹

Co platí pro Francouzskou akademii, to platí v různém stupni pro každou jinou instituci, jejímž úkolem je zjišťovat a odměňovat talenty. Ve všech těchto institucích jsou osobnosti sedící na 41. křesle: lidé mimo Akademii, kteří mají přinejmenším stejný stupeň talentu jako její členové. Tato okolnost zčásti vyplývá z chybného usuzování, které vede k přijetí méně talentovaných lidí na úkor lidí talentovanějších. Historie slouží jako apelační soud připravený zrušit rozsudky soudů nižších, které jsou omezeny krátkozrakostí současnosti. Avšak jev 41. křesla je z velké části artefaktem v tom smyslu, že počet míst, jež lze zaujmout na vrcholu uznání, je fixní. A dále, když některá generace je bohatá na výkony vyššího řádu, pravidlo numeru clausu vede k tomu, že z řad těch, jimž přísluší pocta, jsou vyloučeni lidé, jejichž výkony dosahují stejné výše jako výkony skutečných příjemců odměn. A přeci výsledky jejich úsilí někdy daleko převyšují výkony, které v dobách méně intenzivní tvořivosti stačily ke kvalifikaci lidí pro takové uznání vyššího řádu.

Nobelova cena si podržuje svůj lesk, poněvadž omyly prvního druhu — kdy vědecké práci pochybné nebo nízké hodnoty byla omylem vzdávána úcta — jsou neobvykle řídké. Avšak druhým nedostatkům se vyhnout nelze. Malý počet odměn znamená, že obzvlášť v dobách velkého

vědeckého pokroku je mnoho těch, kdo sedí na 41. křesle (a sice navždy, poněvadž podmínky udělování Nobelovy ceny nedávají možnost uznání in memoriam). Tato mezera v udělování nejvyšší ceny je jen zčásti vyplněna jinými odměnami za vědecké výkony, neboť tyto odměny nemají též prestiž ani ve vědecké obci, ani mimo ni. A navíc to, co jsme uvedli o artefaktu numeru clausu, který v případě Nobelovy ceny produkuje lidi sedící na 41. křesle, v zásadě platí i pro jiné odměny dávající menší prestiž (i když dnes někdy více peněz).

Vědci, kteří uvažují o stratifikaci pocty a úcty ve vědeckém světě, to všechno dobře znají; sami laureáti Nobelovy ceny to znají a zdůrazňují, a znají to i členové Švédské královské akademie věd a Královského ústavu Karlova, jimž přísluší nezáviděníhodná úloha konečného rozhodování. Členové těchto institucí podávají svědectví o jevu 41. křesla, když se zmiňují o práci „dostatečného kalibru pro získání ceny“, za niž nemohla být udělena odměna pro malý počet cen. A tak se stává, že v případě Nobelovy ceny tvoří lidé sedící na 41. křesle proslulou společnost, v níž se setkáváme se jmény jako: Josiah Willard Gibbs, Mendělejev, W.B. Cannon, H. Quincke, J. Barcroft, F. d'Hérelle, H. de Vries, Jacques Loeb, W. M. Bayliss, E. H. Starling, G. N. Lewis, O. T. Avery a Selig Hecht — nemluvě o dlouhém seznamu dosud žijících nekorunovaných laureátů Nobelovy ceny.¹⁰

V systému stratifikace poct ve vědě může působit také „setrvačnostní efekt“,¹¹ projevující se v kariérách vědců, kteří, jakmile jednou dosáhli určitého stupně věhlasu, později už neklesnou příliš hluboko pod tuto úroveň (i když mohou být předstížení nově přichozími a utrpět tak relativní pokles prestiže). Když je člověk jednou laureátem Nobelovy ceny, zůstane jím navždycky. Přece však systém odměňování, jehož základem je uznání za vykonanou práci, má tendenci navodit trvalé úsilí, které slouží jednak k validizaci úsudku, že vědec má nadobyté schopnosti, jednak k ověření skutečnosti, že potenciál těchto schopností zůstává na téže úrovni. Co se zdola zdá být vrcholkem,

⁹ Převzal jsem tento termín pro označení obecného jevu z monografie Arsena Houssaye o Francouzské akademii, *Historie du 41me Fauteuil de l'Académie Française*, Paris 1886.

¹⁰ Tento neúplný seznam mužů, kteří vykonali

práci „kalibru dostatečného pro obdržení ceny“, jsme získali z oficiální publikace akademie a institutu pro udělování Nobelovy ceny (Nobelstiftelsen), *Nobel: Člověk a jeho ceny*, Elsevier, Londýn 1962.

stává se ve zkušenosti těch, kteří ho dosáhnou, jen další zastávkou na cestě. Vědci kolegové a jiní spolupracovníci pokládají každý z jeho výkonů na poli vědy jen za předešlou k novým a ještě větším výkonům. Takový sociální nátlak často nedovoluje těm, kdo zdolali neschůdné vrcholky vědeckých úspěchů, aby se s tím spokojili. Slavné vědce nemusí nutně přídržovat k práci skutečnost, že jejich vlastní faustovské aspirace stále stoupají. Očekává se od nich stále více a více a tento fakt vytváří své vlastní měřítko motivace a nátlaku. Na vrcholu vědeckých úspěchů je odpočinek méně častý, než by se dalo očekávat (viz¹²).

Uznání, jehož se vědci dostává za úspěch ve vědecké práci ze strany kolegů, je odměnou v přesném slova smyslu, jak ji definoval Parsons.¹³ Jak uvidíme dále, takové uznání se může proměnit v instrumentální výhodu, neboť uznávanému vědci se dostává širších možností pro další práci. A tak — bez úmyslného záměru jakékoli skupiny — ovlivňuje systém odměn „třídní strukturu“ vědy tím, že vědcům poskytuje stratifikované možnosti k rozšíření jejich badatelské role. Tento proces vede k diferencovanému přístupu k prostředkům vědecké produkce. To má tím větší význam v právě probíhajícím historickém přesunu od malé vědy k velké vědě s jejími nákladnými a často centralizovanými prostředky pro výzkum. A tak dochází k neustálé interakci mezi statusovým systémem založeným na počtách a uznání a třídním systémem založeným na odlišných životních příležitostech, která vědce umísťuje v různých pozicích v rámci struktury možností ve vědě.¹⁴

Efekt sv. Matouše v systému odměn

Sociální struktura vědy poskytuje kontext pro zkoumání tohoto komplexního psychosociálního procesu, který ovlivňuje

jak systém odměn, tak komunikační systém ve vědě. Začneme tím, že si povšímneme tématu, kterého se dotýkají interviewy se všemi laureáty Nobelovy ceny. Opakovaně uvádějí, že slavným vědcům se dostává neúměrně vysokého uznání za jejich vědecký přínos, zatímco relativně neznámí vědci se setkávají s nepopíratelně malým uznáním za přínos, který snese srovnání s přínosem slavných vědců. Jeden laureát z oboru fyziky¹⁵ se k tomu vyjádřil takto: „Svět je divný v tom, jak projevuje uznání. Má tendenci projevovat uznání lidem již slavným.“

Zkoumáním zkušenosti vynikajících vědců docházíme k závěru, že tento způsob udělování uznání, přející obecně známým vědcům, se projevuje obzvlášť 1. v případech spolupráce a 2. v případech samostatných simultánních objevů učiněných vědci markantně odlišného kalibru.¹⁶

Jiný laureát v oboru fyziky říká, že u prací, jejichž spoluautory byly osoby se zřetelně odlišným věhlasem, se dostává většího — až přehnaně vysokého — uznání člověku, jenž je znám nejlépe. Totéž praví jeden laureát v oboru chemie: „Když lidé vidí na nějakém pojednání mé jméno, mají tendenci zapamatovat si právě to a ostatní zapomenout.“ A laureát v oboru fyziologie a medicíny popisuje svůj vlastní způsob reakce na kolektivně vypracovaná vědecká pojednání: „Většinou si všimneme jména, s nímž jsme obeznámeni. I když stojí na posledním místě, bude jménem, které nám utkví v paměti. V některých případech jsou nám všechna jména neznámá, jsou vlastně anonymní. Čeho si však všimneme, je poděkování známějšímu vědci za jeho »radu a povzbuzení«, uvedené na konci práce. A tak řekneme: »To vyšlo z Greenwoody laboratoře, nebo z laboratoře toho či onoho vědce«. A toto si pamatujeme, spíše než dlouhý seznam autorů.“

¹¹ Jsem zavázán Marshallu Childsovi za to, že přišel na myšlenku, že by tohoto termínu, který James S. Duesenberry zavedl do ekonomiky v docela jiné souvislosti, mohlo být vhodně použito pro tento způsob kumulace prestiže ze sukcesivních úspěchů. O jeho použití v ekonomice viz Duesenberry, *Income, Savings and the Theory of Consumer Behavior*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1949, s. 114–116.

¹² Tento proces sociálně posilovaného vzestupu aspirací, který se liší od Durkheimova konceptu „neukojitelnosti potřeb“, zkoumá R. K. Merton v *Anomie and Deviant Behavior*, ed. M. C. Linard, Free Press, New York 1961, s. 213–242.

¹³ T. Parsons, *The Social System*, Free Press, New York 1951, s. 127.

¹⁴ Max Weber se zmiňuje o konvertibilitě pozic

ve zřetelných stratifikačních systémech ve svém klasickém esejí *Trida, status, strana* (Max Weber: *Essays in Sociology*, ed. H. H. Gerth a C. W. Mills, Oxford University Press, New York 1946).

¹⁵ Laureáti nejsou jediní, kdo si všimli, že prominentní vědci namnoze dostávají lvi podíl uznání. K podobným závěrům došli i méně vynikající vědci, které zkoumal Hagstrom ve svém vzorku (viz pozn. 5, s. 24. 25).

¹⁶ Třetí případ lze vydedukovat z protokolů o rozhovorech, v nichž je vysloven názor, že kdyby byla práce napsaná relativně neznámým vědcem předložena místo něho vědcem slavným, měla by lepší naději na uveřejnění a na získání aktivní pozornosti. Systematických informací o takových případech je příliš málo, než aby umožňovaly podrobné zkoumání.

Skoro jako by naslouchal této úvaze, podává další laureát v medicíně vysvětlení, proč se často nepodepisuje na publikované zprávy o kolektivních pracích: „Lidé jsou víceméně sváděni k tomu, aby řekli: »Ano, ovšem, ten a ten pracuje na tom a onom v C...ově laboratoři. Je to myšlenka C...ova«. Pokouším se tomu zabránit.“ I další laureát v medicíně se o věci zmiňuje a jde ještě dále ve svém líčení, jak by to mohlo nepříznivě ovlivnit kariéru začínajícího vědce: „Uvažují-li o někom jako o kandidátu na nějaké místo lidé, kteří ho ze zkušenosti příliš neznají, pak okolnost, že publikoval jediné se spoluautory, jejichž jména jsou známá, je mu na škodu.“

Přirozeným následkem je, že se lidé ptají: „Čím opravdu přispěl on sám, a čím jeho starší spoluautor? Jak bude pracovat, až vyjde z této laboratoře?“

Za určitých podmínek je zřejmě možno tomuto nepříznivému vlivu na uznání mladšího autora příspěvků psaných ve spolupráci s vynikajícími vědci odpomoci, a dokonce jej lze proměnit v plus. Jestliže mladší vědec pokračuje dál v samostatné a významné práci, pak tato práce zpětně ovlivňuje hodnocení jeho role v dřívější spolupráci. Laureát v oboru medicíny, který hovořil o faktické anonymitě mladších autorů kolektivních prací, to vyjádřil těmito slovy: „Lidé, o nichž se ví, že spolupracovali na takové kolektivní práci a kteří později dále pokračují v dobré práci, získávají přiměřené uznání.“ A jak vyvozuje jiný laureát, tento retroaktivní úsudek vlastně může přispět k vyššímu uznání pozdějších výkonů. „Mladší člověk se někdy vytrácí z dohledu, ale jen dočasně, jestliže dál pokračuje ve své práci. V mnohých případech fakticky docílí vyššího uznání své práce i všeobecného uznání tím, že kdysi spolupracoval s vynikajícím vědcem.“ Uvědomění si možnosti tohoto retroaktivního uznání snad částečně vysvětluje jiným laureátem popsaná preference „některých mladých mužů, kteří mají pocit, že jim pomůže mít známějšího vědce jako spoluautora své práce“. Tato preference je však zároveň explicitní i pouze instrumentální, jak nám také naznačuje pýcha, s níž sami laureáti hovoří o tom, že spolupracovali například s Fermim, G. N. Lewismem, Meyerhofem nebo Nielsem Bohrem.

Potud o nesprávně udělovaném uznání v případě kolektivních prací při stávajícím systému odměn. S nesprávně uděleným uznáním se setkáváme také u simultánních objevů, na sobě nezávislých. Když přibližně tytéž myšlenky nebo poznatky sděluje velmi známý vědec a nezávisle na něm také vědec dosud nepřiliš známý, je to první z nich, kterému se obvykle dostane hlavního uznání. Přibližně totéž pozoroval laureát, který říká: „Skutečně se někdy stane, že dva lidé mají stejnou myšlenku, ale jen jeden z nich se pro ni stane známým. E., který dostal nápad, se všude snažil najít možnost jej experimentálně vyzkoušet... Nikdo nebyl ochoten to udělat, a tak se na to prakticky zapomnělo. Nakonec A., B. a C. to udělali, stali se slavnými a získali Nobelovu cenu... Kdyby se byly věci sběhly trochu jinak, kdyby někdo byl býval ochoten provést pokus, když E. jej navrhl, snad by to byli mohli publikovat společně a E. by se byl stal slavným. Ve skutečnosti to dopadlo tak, že se o něm píše leda v poznámce pod čarou.“ Jak tento proces působí na úkor mladých vědců a ve prospěch vědců slavných, je pozoruhodně shrnuto v životopisu jednoho laureáta v oboru fyziky, který prožil obě fáze v různých obdobích své kariéry. „Dokud nás neuznávají,“ rozpomíná se, „je poněkud iritující, když někdo přijde a zjistí něco samozřejmého, co jsme sami také zjistili, a každý ho oslavuje prostě proto, že je slavný fyzik nebo slavný muž ve svém oboru.“

Zde pohlíží tento laureát na případ, o němž hovoří, z perspektivy člověka, kterému se právě toto přihodilo, než se stal slavným. Konverzace dostává jiný ráz, když si uvědomí, že se jeho vlastní pozice velmi změnila. Opouští perspektivu svých dřívějších dnů, kdy se cítil být obětí situace, přechází k perspektivě svého nynějšího vysokého statusu a pokračuje:

„To se často stává, a nedám-li na to pozor, je možné, že se mi nyní dostává uznání za věci, které vymysleli jiní lidé — poněvadž jsem známý, a když to tvrdím já, lidé říkají: »Ovšem, vymyslel to on.« A já snad právě říkám věci, které jiní lidé vymysleli přede mnou.“

Nakonec se tedy projevila jakási nedokonalá spravedlnost, když se sloučily dvě kompenzující se nespravedlnosti:

Vědcovy dřívější výkony byly podceňovány, jeho pozdější výkony byly přeceňovány.¹⁷

Tento komplexní vzor nesprávného udělování uznání za vědeckou práci je zcela zřejmě třeba označit jako „efekt sv. Matouše“, neboť — jak se jistě pamatujeme — Evangelium podle sv. Matouše říká:

„Tomu totiž, kdo má, bude dáno a bude mít hojnost. Ale tomu, kdo nemá, bude odňato i to, co má.“

Vyjádřeno slovy méně důstojnými, efekt sv. Matouše spočívá v tom, že na vědce velmi známé připadá větší díl uznání za určitou vědeckou práci, a vědcům, kteří se ještě neproslavili, je takové uznání odíráno. Laureáti Nobelovy ceny podávají věrohodné svědectví o tomto efektu, poněvadž svědčí o jeho existenci nikoli jako jeho oběti (což by mohlo učinit jejich svědectví pochybným), ale jako ti, kdo nevědomky mají z něho prospěch.

Laureáti a jiní slavní vědci si dostatečně uvědomují tento aspekt efektu sv. Matouše, a proto nevyvíjejí zvláštní úsilí o jeho překonání. V krajním případě někdy odmítnou spoluautorství na zprávě o výzkumu, na němž se podíleli, aby se dostalo nezmenšeného uznání jejich méně známým kolegům. A podle zjištění Harriety Zuckermanové¹⁸ u kolektivních prací obvykle přenechávají místo prvního autora některému ze svých spolupracovníků. Kromě toho H. Zuckermanová objevila, že laureáti, kteří získali věhlas před obdržением Nobelovy ceny, začínají předávat první místo mezi spoluautory svým kolegům dříve, než to činí méně vynikající budoucí laureáti, a že obě skupiny laureátů — ti, kteří již předtím vynikli, a ti, kteří nejsou tak vynikající — mnohem častěji takto postupují po obdržení ceny.

Avšak tato snaha pravděpodobně spíše vyjadřuje laureátův dobrý úmysl, než aby účinně vyrovnávala nerovnoměrné rozdělení uznání, které lze přičíst efektu sv.

Matouše. To také uznává jeden laureát citovaný Harrieto Zuckermanovou: „Uvěřejním-li své jméno jako první, pak si každý myslí, že druzí jsou pouhými technickými spolupracovníky... Je-li mé jméno uvedeno na posledním místě, lidé mi stejně připisují celou věc — a tak chci, aby druzí měli trochu více slávy.“

Problém získání uznávaného místa ve vědeckém světě může být vystupňován značně zvýšeným počtem prací, na nichž se podílí několik autorů (viz pozn. 1, kap. 3; pozn. 19; pozn. 20, s. 87), v nichž je role mladých spolupracovníků zastíněna leskem, který obklopuje jejich slavné spoluautory. Tento problém je tak veliký, že jsem v pokušení obrátit se znovu k Písmu svatému, abych určil komponenty efektu sv. Matouše, které vedou k zvýšení nebo snížení statusu. Můžeme to označit jako „eklesiastický komponent“, podle známé výzvy „Chvalme nyní slavné muže“ ve stejnojmenné nekanonické knize.

Jistě neušlo čtenářově pozornosti, že laureáti chápou efekt sv. Matouše hlavně jako problém spravedlivého uznání za úspěch ve vědecké práci. Spatřují jej zejména v tom, jak působí na zvýšení společenské pozice nebo na odmítnutí uznání. Vidí jej jako něco, co vede k nezamýšlené dvojí nespravedlnosti, v níž neznámí vědci jsou neoprávněně obětováni a slavní mají neoprávněný užitek. Stručně řečeno, vidí efekt sv. Matouše jako základní nespravedlnost v systému odměn, která ovlivňuje kariéry jednotlivých vědců. Má však i jiné důsledky pro rozvoj vědy, a my musíme posunout náš teoretický zorný úhel, abychom je mohli identifikovat.

Efekt sv. Matouše v komunikačním systému

Nyní pohlédneme na tytéž sociální jevy z jiné perspektivy — nikoli z hlediska individuálních kariér a působení systému odměn, ale z hlediska vědy pojaté jako

¹⁷ Tento kompenzační vzor se ovšem může uplatňovat jen mezi těmi vědci, kteří nakonec dojdou uznání spojeného s dalšími odměnami. Avšak jako u všech systémů sociální stratifikace zahrnujících rozdíly v životních možnostech, zůstává otevřená otázka, do jaké míry nedošel uznání a nerozvíjel se talent u jednotlivců v deprivovaných vrstvách a do jaké míry jsou jeho plody pro společnost ztraceny. Přesněji řečeno, musíme ještě objevit, zda mobilní kanály jsou či nejsou stejně otevřené pro talent v různých institucionálních oblastech. Poskytuje současná věda větší nebo menší možnosti než umění, politika, praktická povolání či náboženství pro uznání talentu, ať už je jeho sociální původ jakýkoli?

¹⁸ H. Zuckermanová: *Patterns of Name-ordering among Authors of Scientific Papers: A Study of Social Symbolism and its Ambiguity* (Vzory pořadí jmen autorů vědeckých statí: Studie o sociálním symbolismu a jeho dvojznačnosti), stat' přednesená v Americké sociologické asociaci v srpnu 1967. Dr. Zuckermanová si nevede tak, aby dodala těmto praktikám jejich předurčenou návěsku, ale já to učiním: jsou to jasné příklady „Noblesse oblige“.

¹⁹ B. Berelson, *Graduate Education in the United States*, McGraw Hill, New York 1960, s. 55.

²⁰ D. J. de Solla Price, *Little Science, Big Science*, Columbia University Press, New York 1963.

komunikační systém. Tato perspektiva umožňuje další řadu závěrů. Vede nás k navržení hypotézy, že vědecká práce spíše na sebe upozorní ve vědecké obci, když ji předloží přední vědec, než když ji předloží vědec, který se ještě ničím neprosлавil. Jinak řečeno, efekt sv. Matouše je disfunkční z hlediska kariéry jednotlivých vědců, pro něž v počátečních fázích jejich vývoje znamená handicap; uvažujeme-li však o jeho důsledcích pro komunikační systém, pak u kolektivních prací a simultánních objevů může efekt sv. Matouše napomáhat k lepšímu zavedení nových vědeckých komunikací. Není to první případ, kdy sociální vzor je funkční pro určité aspekty sociálního systému a disfunkční pro určité jednotlivce v tomto systému. Je to vlastně hlavní téma klasické tragédie.²¹

Někteří laureáti vyutili tuto sociální funkci efektu sv. Matouše. Jeden z nich, když mluvil o dilematu, před nímž stojí slavný vědec řídící práci mladšího kolegy, poznamenává: „Vystává otázka, co mám dělat. Jde o mého žáka: mám či nemám se podepsat na tu práci? Pracoval jsem na ní, ale mám se pod ní podepsat nebo ne? Věc má dvě stránky. Nepodepíši-li se (a zde přichází rozhodující moment získávání pozornosti ve vědeckém světě), tedy nepodepíši-li se, je možné, že práce úplně zapadne. Nikdo ji nebude číst. Podepíši-li se, práce možná dojde uznání, ale můj žák nebude oceněn po zásluze.“

Zkoumání čtenářských zvyklostí vědců naznačuje, že uvedená možnost „nikdo to nečte“ není pouhou nadsázkou. Zjistilo se například, že všichni chemici čtou asi jen půl procenta článků uveřejněných v chemických časopisech.²² A přišlo se na to, že hodně podobná je situace v psychologii (viz²³, s. 9).

Data o běžné četbě (tj. za několik mě-

síců po vyjití časopisu) naznačují, že asi polovinu výzkumných zpráv v hlavních časopisech přečte (nebo letmo přečte) jedno procento — nebo ještě méně — náhodného vzorku psychologů. Na nejvyšším bodě křivky distribuce běžné četby žádnou výzkumnou zprávu pravděpodobně nečte více než 7⁰/₀ takového vzorku.

Coleovi dospěli k několika poznatkům,²⁴ které mají nepřímý vztah k hypotéze o komunikační funkci efektu sv. Matouše. Důkazy jsou spíše okrajové než centrální pro tuto hypotézu, poněvadž údaje, na nichž jsou postaveny, se týkají spíše stupně pozornosti, kterou vzbudil úplný soubor prací každého jednotlivého fyzika v národní obci fyziků, než pozornosti, kterou vzbudily jednotlivé dílčí práce. Přece však — zhruba řečeno — jejich objevy jsou alespoň ve shodě s hypotézou. Čím vyšší je fyzikův věhlas (měřený prestižem odměn, které obdržel za vědeckou práci), tím je známější v národní obci fyziků. Skóre věhlasu²⁵ je u laureátů Nobelovy ceny 85, u jiných členů National Academy of Sciences (Národní akademie věd) 72, u těch, kteří získali ceny s menším prestižem, 38, a u fyziků, kteří nebyli vyznamenáni žádnými cenami, 17. S. Cole a J. R. Cole také shledali,²⁶ že věhlas těch fyziků, jejichž práce má vysokou kvalitu, se zvyšuje tím, že se jim dostává čestných odměn spojených s vyšším prestižem, než byly odměny, jichž se jim dostalo dříve. Je zapotřebí dalších výzkumů k zjištění, zda tytéž zásady platí pro rozdíly v ohlasu jednotlivých prací (měřené podle četby) uveřejněných vědci různé kategorie. Lze odůvodněně předpokládat, že frekvence i intenzita komunikační funkce efektu sv. Matouše vzrůstá s exponenciálním vzrůstem (viz. pozn. 20, kap. 1 a 2; pozn. 26) množství vědeckých publikací, což rostoucí měrou znesnadňuje vědcům

²¹ Tento vzor sociálních funkcí a individuálních disfunkcí je v rozporu se silným a spontánním optimismem, který nezapomenutelně vyjádřil Adam Smith těmito slovy: „harmonický řád přírody řízený Bohem, který slouží blahu člověka prostřednictvím jeho individuálních sklonů“. Kéž by to bylo jen tak jednoduché. Jedním z primárních problémů sociologické teorie je problém zjišťování specifických podmínek, za nichž sklon člověka a potřeby sociálního systému jsou v natolik dostatečném souladu, aby byly funkční jak pro jednotlivce, tak pro sociální systém.

²² R. L. Ackoff — M. H. Halbert, *An Operations Research Study of the Scientific Activity of Chemists*, Case Institute of Technology Operations Research Group, Cleveland 1958.

²³ *Project on Scientific Information Exchange in Psychology*, American Psychological Association, Washington, D. C. 1963, sv. 1.

²⁴ S. Cole — J. R. Cole, *Visibility and the Structural Bases of Observability in Science*, přednáška v Americké sociologické společnosti, srpen 1967.

²⁵ Ve studii Coleových (viz pozn. 24) se termín „skóre věhlasu“ vztahuje na podíly ve vzorku více než 1300 amerických fyziků, kteří uvedli, že jsou obeznámeni s pracemi určeného seznamu 120 fyziků. Studie zahrnuje kontrolu validity těchto skóre věhlasu.

²⁶ D. J. de Solla Price si povšiml, že „všechna hrubá měřítka, at se k nim došlo jakýmkoli způsobem, ukazují podle prvního přibližného odhadu, že věda exponenciálně vzrůstá při asi 7% složitém úroku ročně, čímž zdvojnásobuje svůj rozsah každých 10–15 let; vzrůstá součinitelem 10 každých 50 let a součinitelem cca 1 000 000 za 300 let, které nás dělí od první vědecké práce publikované v 17. století, kdy tento proces začal“ (Nature 206, 233 [1965], s. 233–238).

udržet krok s pokrokem v jejich oboru. Bentley Glass²⁷ je jen jedním z mnohých, kdo došli k závěru, že „snad žádný problém, s nímž se dnes musí jednotliví vědci vypořádat, je nezmáhá tak, jako úsilí zdolat záplavu vědeckovýzkumných publikací, i když jen v jejich vlastním, úzce specializovaném oboru“. Zkoumání komunikačního chování vědců²⁸ ukázalo, že vědci, čelící stále rostoucímu úkolu seznámit se s důležitými pracemi uveřejněnými v jejich oborech, hledají vodička, jejichž pomocí by poznali, čemu mají věnovat pozornost. Jedním takovým vodičkem je profesionální pověst autorů. Problém ohodnocení příslušné literatury o výzkumech a problém přání autorů, aby jejich práce došly povšimnutí a byly čteny, jsou symetrické: nesmírně zvětšené množství publikací zostřuje konkurenci mezi vědeckými pracemi, jimž je třeba věnovat pozornost. Ve studii Americké psychologické asociace (viz pozn. 23, s. 252, 254; pozn. 29) se konstatuje, že 15–23 % chování čtenářů psychologických prací vycházelo při výběru těchto prací z toho, že šlo o známé autory. Působení efektu sv. Matouše v komunikačním systému nás nutí zvolit a zdůraznit některé důsledky plynoucí z charakteru vědy. Připomínají nám, že vědu netvoří řada soukromých objevitelských zkušeností velkého počtu vědců, jak se zřejmě někdy předpokládá v šetřeních zaměřených výlučně na psychologické procesy, které jsou spojené s objevy. Věda je veřejná, nikoli soukromá. Je ovšem pravda, že objevování je komplexní osobní zkušenost. A protože objevování nutně předchází osudu objevu, je povaha zkušenosti stejná, ať už se objev prozatím nestane součástí sociálně sdílené kultury vědy, nebo ať se rychle stane funkčně důležitou součástí této kultury. Aby však věda byla na postupu, nestačí, aby vznikly plodné myšlenky, aby byly rozvíjeny nové pokusy, formulovány

nové problémy nebo zaváděny nové metody. Inovace musí být účinně komunikovány druhým. To je nakonec to, co minimálně vědeckým přínosem — něco, co se dává do společného fondu vědění. Věda je tedy koneckonců sociálně sdílený a sociálně schválený soubor vědomostí. Pro rozvoj vědy má význam jen taková práce, která je — zde a hned — efektivně poznávána a využívána jinými vědci.

Při sledování procesů formujících rozvoj vědy je proto důležité uvažovat o sociálních mechanismech, které brzdi nebo usnadňují inkorporaci možných příspěvků do sféry vědy. Pohlížíme-li na efekt sv. Matouše z této perspektivy, zřetelně pozorujeme možnost, že příspěvky vypracované vysoce váženými vědci s největší pravděpodobností vstoupí okamžitě a s širokým dopadem do komunikační sítě vědy a urychlí tak její rozvoj.

Efekt sv. Matouše a funkce redundance

Takto interpretován, efekt sv. Matouše navazuje na mé dřívější práce o funkcích redundance ve vědě.³⁰ Když dva nebo více vědců, pracujících nezávisle na sobě, učiní podobné objevy (simultánní objevy), je větší pravděpodobnost, že tyto objevy budou okamžitě inkorporovány do stávajícího souboru vědeckých poznatků. Čím častěji se nezávisle dojde k nějakému objevu, tím lepší jsou vyhlídky na jeho uveřejnění a využití. Jestliže jedna publikovaná verze objevu je překryta „šumem“ v komunikačním systému vědy, pak může vejít ve známost druhá verze. To nás staví před otevřenou otázkou: Jak lze odhadnout, jaké množství redundance v nezávislém úsilí o řešení nějakého vědeckého problému poskytne maximální pravděpodobnost řešení, aniž by docházelo k tolikerému opakování úsilí, že poslední příspěvky nijak znatelně tuto pravděpodobnost nezvýší? (Viz ³¹.)

²⁷ B. Glass, Science 121, 583 (1955).

²⁸ Viz například H. Menzel, in: *Communication: Concepts and Perspectives*, ed. L. Thayer, Spartan Books, Washington, D. C. 1966, s. 279–295. American Psychologist 21, 999 (1966). Viz také S. Herner (Science 128, 9 [1958]), který říká, že „Jeden z největších stimulů k využití informací je znalost jejich pramene“. S. Herner, Ind. Eng. Chem. 46, 228 (1954).

²⁹ Budoucí průzkumy budou vyžadovat podrobnější data o faktických procesech výběru vědeckých prací pro různé druhy „čtení“ a „letmého čtení“. Ale data, která jsou nyní k dispozici, alespoň naznačují stav věci.

³⁰ O pojmu funkční redundance, lišícím se od „neúspěšné dvojkoľejnosti“ ve vědeckém výzkumu,

viz. R. K. Merton, European Journal of Sociology 4, 237 (1963).

³¹ Jeden z laureátů vyslovil své pochyby o neprověřené domněnce, že redundance výzkumného úsilí nutně znamená „neúspěšnou dvojkoľejnost“: „Často slyšíme — obzvlášť, když jde o velké peněžní obnosy —, že by nemělo docházet k dvojkoľejnosti ve vědecké práci, že to není efektivní postup. Myslím, že většinou je dvojkoľejné úsilí pro výzkum dobré. Myslím, že pracují-li různé skupiny v různých laboratorích na stejné věci, jejich přístup je dostatečně rozdílný (aby zvýšil pravděpodobnost úspěšného výsledku). Je to celkem dobrá věc a ně něco, čemu bychom se v zájmu efektivnosti měli vyhýbat.“

Při zkoumání funkcí efektu sv. Matouše ve vědecké komunikaci můžeme tuto koncepci dále precizovat. Veřejné uznání objevu není ovlivněno jen tím, kolikrát se k němu nezávisle došlo, ale také postavením vědců, kteří jej učinili, ve stratifikačním systému vědy. Vyjádřeno až příliš prostě, jediný objev učiněný obecně uznávaným vědcem může mít stejnou nádeji na úspěch, jako simultánní objev porůznu uvedený několika vědci, z nichž žádný si ještě nedobyl významné pověsti. Ačkoli obecná myšlenka této práce je pokusná, přece jen má nikoli bezvýznamnou výhodu, že ji lze podrobit přibližnému přezkoušení. Můžeme zkoumat indexy citátů, abychom zjistili, zda v simultánních objevech, které učinili vědci značně nestejné kategorie, práce publikovaná slavnějšími vědci je opravdu mnohem pohotověji a častěji citována.³² Pokud tomu tak skutečně je, pak výsledky šetření do jisté míry osvětlí neplánované důsledky stratifikačního systému pro rozvoj vědy. Rozhovory s činnými vědci o jejich čtenářských zvyklostech mohou také poskytovat data, která jsou ve vztahu k této hypotéze.

Tolik o vazbě mezi efektem sv. Matouše a funkcemi simultánních objevů při zvyšování pravděpodobnosti i rychlosti rozšíření významných nových vědeckých příspěvků. Efekt sv. Matouše má také vztah k zjištění, o němž se mluví na jiném místě,³³ že totiž pro velké talenty ve vědě je typické, že se podílejí na mnohých simultánních objevech. Tento výrok platí o Galileovi a Newtonovi, o Faradayovi a Clerku Maxwellovi, o Hookovi, Cavenishovi a Stensenovi, o Gaussovi a Laplaceovi, o Lavoisierovi, Priestleym a Scheelovi, a také o většině laureátů Nobelovy ceny. Zkrátka platí o všech, jejichž místo v panteonu vědy je pevně zajištěno, i když se mohou velmi lišit ve stupni své vědecké dokonalosti.

Velikost těchto vědců spočívá v tom, že *individuálně* přispěli množstvím myšle-

nek, metod a výsledků, k nimž při simultánních objevech dospěl početný agregát méně talentovaných lidí. Zjistili jsme například, že Kelvin měl účast na třiceti dvou nebo více simultánních objevech a že bylo třeba třiceti jiných lidí, aby podali týž výkon jako Kelvin sám. Zkoumáním rozhovorů s laureáty můžeme objevit některé základní psychosociální mechanismy, které přispívají ke zvýšenému ohlasu příspěvků předložených již známými vědci. Tento větší ohlas je nejen výsledkem haló-efektu v tom smyslu, že osobní prestiž těchto vědců zanechá stopy na jednotlivých jejich pracích. Spíše jsou to určité aspekty jejich socializace, jejich systém hodnot a jejich sociální charakter, které zčásti vysvětlují ohlas vyvolaný jejich prací.

Sociální a psychologické základy efektu sv. Matouše

Velký vědec má svou významnou funkci, i když řada jiných vědců nezávisle dospěla k jeho objevům. Pro pokrok vědy má velký a často rozhodující význam, zda konglomerát myšlenek a poznatků je silně koncentrován v práci jednoho člověka nebo v práci jednoho výzkumného kolektivu, nebo zda je řídce rozptýlen ve velkém počtu lidí a organizací. Takovýto konglomerát většinou dříve přijímá určitou strukturu v prvním případě než v druhém. Bylo například třeba Freuda, aby se pozornost mnohých psychologů zaměřila na široké myšlenkové pole, na něž, jak jsme ukázali jinde (viz pozn. 30), přišli i různí jiní vědci. Může vyjít najevo, že takové usměrňování pozornosti je významnou funkcí vynikajících učenců.³⁴

Lidé jako Freud, Fermi a Delbrück mají ve vědě charismatickou úlohu. Vzbuzují intelektuální nadšení u druhých, kteří jim připisují výjimečné kvality. Nejen se sami dopracovávají k dokonalosti, ale mají také schopnost vzbuzovat dokonalost v druhých. Jak to sugestivně řekl jeden laureát,

³² Pokud je mi známo, nebyla tato otázka dosud zkoumána. Nepřímé důkazy naznačují, že práce těch, kteří se měli stát laureáty Nobelovy ceny, byly citovány 30krát častěji v pěti letech před udělením ceny jejich autorům než práce průměrných autorů, jejichž jména byla uveřejněna v indexu citací za stejnou dobu. Viz I. H. Sher a E. Garfield, *New Tools for Improving the Effectiveness of Research* (Nové nástroje k zdokonalení výkonnosti výzkumu), předneseno na 2. konferenci o efektivnosti výzkumného programu, Washington, D. C., červenec 1965; H. Zuckermanová, *Sci. Amer.* 217, 25 (1967).

³³ R. K. Merton, *Proceedings of the American Philosophical Society* 105, 470 (1961).

³⁴ V tomto pojednání budu dále uvažovat o disfunkcích spojených s těmito funkcemi velkých vědců. Idoly jeskyně často nepřestávají uplatňovat silný vliv, i když vědecké normy vyžadují systematické pochybování o pouhé autoritě. Zde, právě tak jako v jiných institucionálních oblastech, jde o problém vysvětlení druhů koincidence a diskrepance mezi sociálními normami a skutečným chováním.

jde u nich o „zářnou ambianci“. Tito velikáni vědy nejen předávají své techniky, metody, informace a teorie nováčkům, kteří s nimi spolupracují. Důležitější je skutečnost, že předávají svým spolupracovníkům normy a hodnoty, které vládnou v oblasti významné výzkumné práce. V jejich pokročilém věku nebo po jejich smrti se tento osobní vliv často rutinizuje, jak to vystihuje Max Weber v jiných oblastech lidské činnosti. Charisma se institucionalizuje jako myšlenkové školy a výzkumné ústavy.

Role vynikajících vědců při ovlivňování mladších spolupracovníků je v rozhovorech s laureáty opakovaně zdůrazňována. Téměř všichni kladou velký důraz na význam objevení problému, nejen na jeho řešení. Jednotně vyjadřují pevné přesvědčení, že v jejich práci jde především o rozvíjení schopnosti vycítění a posouzení problémů základní důležitosti. A je pro ně typické, že uvádějí, že tento smysl pro důležité problémy získali v letech svého školení ve stimulujících prostředích. Jeden laureát vzpomíná na svá začátečnická léta strávená v laboratoři jednoho předního chemika a říká: „Vedl mě, abych se ohlížel po tom, co je důležité, spíše než abych pracoval na nekonečných detailech nebo na zpřesňování poznatků, spíše než abych pracoval na novém základním příspěvku.“ Jiný laureát popisuje svou socializaci v jedné evropské laboratoři jako „svůj první skutečný kontakt s předními tvůrčími mozky, stojícími na vrcholu svých schopností. Získal jsem zvýšený smysl pro problém. Šlo tu o vycítění problému, o postoj, a do jisté míry o opravdovou sebedůvěru. Pochopil jsem, že je právě tak obtížné — a často ještě obtížnější — provést nedůležité pokusy jako provést pokus důležitý“. Lze přibližně měřit, do jaké míry byli laureáti školeni a ovlivňováni v obzvlášť tvořivých výzkumných prostředích — podle počtu laureátů, pod nimiž tito laureáti dříve pracovali. Z 55 amerických laureátů pracovalo 34 v nějaké funkci pod celkem 46 vědci vyznamenanými Nobelovou cenou.³⁵ Avšak zřejmě to není jen zkušenost laureátů (a pravděpodobně i jiných vynikajících vědců) v těchto prostředích, která vysvětluje jejich tendenci soustřeďovat se na důležité problémy a tak ovlivňovat

komunikační funkci efektu sv. Matouše. Roli hrají také určité aspekty jejich charakteru. S malými výjimkami jde o muže, jejichž Já je neobyčejně silné. Jejich sebestota nalézá různý výraz v kontextu vědy jako sociální instituce. V této instituci, jak známo, je zahrnuta norma požadující samostatné a kritické posuzování vlastní práce a práce druhých. Laureáti nacházejí v těchto normách posilu pro své vlastní sklony a projevují jasnou sebedůvěru, která ve své extrémní podobě může být volně označena jako přitažlivá arrogance. Vykazují velkou schopnost snášet frustraci ve své práci a přijímají opakované nezdary bez zřejmé psychologické újmy. Jeden laureát se zmínil o této schopnosti, když hovořil o tom, jakou cenu má psychologická podpora ze strany kolegů:

„Výzkum je drsná hra. Můžete pracovat celé měsíce, nebo dokonce několik roků, a zdánlivě to k ničemu nevede. Často je kolem pěkná tma. A pak najednou máte štěstí. Je dobré mít kolem sebe někoho, kdo dodá trochu odvahy, když je to třeba.“

I když vědci vyznamenaní Nobelovou cenou věnují pozornost podnětům vyplývajícím z práce druhých v jejich oboru, jsou to samostatní, cílevědomí lidé, kteří se s důvěrou pouštějí do výzkumů v nových oblastech, jakmile se jednou přesvědčí, že z předchozího výzkumu bylo vytěženo to podstatné. V těchto činnostech vyvíjejí vysoký stupeň riskující statečnosti: jsou ochotni se pustit do důležitých, i když obtížných problémů spíše než se rozhodnout pro problémy snadné a bezpečné. Tak například jeden laureát vzpomíná, že na počátku jeho kariéry mu byl dán k řešení „problém, který nebyl spojen s žádným rizikem. To jediné, co jsem měl dělat, byla analýza (chemického složení určitých materiálů). V tom nebylo možno udělat chybu, metoda byla bezpečně stanovena. Ale věděl jsem, že budu místo toho pracovat na ... a že všechno bude třeba dělat od začátku, poněvadž se o tom nevědělo docela nic.“ A pak pracoval na jednom ze svých nejlepších příspěvků v onom riskantnějším výzkumném odvětví.³⁶

Tato markantní síla Já těchto vědců souvisí s jejich volbou důležitých problémů přinejmenším dvojím způsobem. V pře-

³⁵ H. Zuckermanová, *American Sociological Review* 32, 391 (1967).

svědčení, že poznají důležitý problém, když se s ním setkají, jsou ochotni čekat na svou příležitost a neangažují se příliš brzy v dlouhodobém řešení problému relativně nedůležitého. Jejich schopnost oddalovat uspokojení, spojená se sebedůvěrou, je vede k přesvědčení, že důležitý problém se v patřičné době objeví a že po jeho objevení jim jejich vypěstovaný smysl pro důležité věci umožní jej poznat a řešit.

Jak jsme viděli, tento postoj byl posílen jejich ranou zkušeností v tvůrčích prostředích. Tam talentovanému začátečníku styk s vynikajícími vědci dokázal, že může pozvednout svůj zrak vysoko a přece stačí na zvolený problém — a dokázal mu to v míře, na niž by didaktické učení nikdy nestačilo. Snažení je posilováno tím, že lze pozorovat úspěšné, i když často později se dostavivší výsledky. Způsob vyjadřování laureátů obráží tuto orientaci. Rádi mluví o velkých problémech a základních problémech, o důležitých problémech a krásných problémech. Odlišují je od mechanické práce, již se zabývají, když čekají, až jim přijde do cesty další velký problém. V důsledku toho všeho jejich práce snadno nabývají strhujícího vědeckého významu a druzí vědci si je často vybírají, aby jim věnovali zvláštní pozornost.

Charakterová struktura těchto předních vědeckých pracovníků může přispívat ke komunikačnímu aspektu efektu sv. Matouše ještě po jiné stránce, vztahující se k způsobu předkládání jejich vědeckých prací. S důvěrou ve svou schopnost rozlišujícího usuzování — což je důvěra, která byla posílena reakcemi druhých na jejich předchozí práci — mají tendenci ve svém výkladu zdůrazňovat a rozvíjet ústřední myšlenky a poznatky a podřazovat myšlenky vedlejší. To ukazuje v plném

světle důležitost jejich příspěvků, které jsou vyzdvihovány z proudu publikací napsaných vědci, jejichž sebedůvěra není v tak velké míře sociálně schvalována a kteří se častěji uchylují k rutinovanému výkladu.

A konečně tato charakterová struktura a řada získaných vysokých měřítek často vedou tyto vynikající vědce k rozlišování mezi prací, která stojí za uveřejnění, a prací, kterou podle jejich nezaújatého úsudku je nejlépe neuveřejnit, přestože by mohla být otištěna bez jakýchkoli obtíží. Laureáti a jiní vynikající vědci se často zmiňují o tom, že roztrhali své výzkumné práce, které prostě neodpovídaly jejich vlastním náročným požadavkům nebo požadavkům jejich kolegů.³⁷ Seymour Benzer například vypráví o tom, jak se zachránil před „utopením v biochemickém proudu“: „Delbrück mě zachránil, když napsal mé manželce, aby mi řekla, abych přestal psát tolik prací. A já jsem opravdu přestal“.³⁸

A ostrý posudek jednoho recenzenta o rukopisu zasláném jednomu fyzikálnímu časopisu konstatuje závažný důsledek opomenutí kteréhosi vědce přisné zvážit své rozhodnutí, zda má, či nemá publikovat: „Kdyby C. psal méně vědeckých pojednání, četlo by je více lidí.“ Vynikající vědci mají sklon vyvinout imunitu proti „insanabile scribendi cacoethes“ (chuť publikovat).³⁹ Protože dávají přednost tomu, aby jejich uveřejněné práce byly významné a plodné spíše než rozsáhlé, bývají jejich přínosy relevantní. To zase posiluje očekávání jejich vědeckých kolegů, že to, co tito vynikající vědci publikují (alespoň ve svém nejproduktivnějším období), bude zasluhovat velkou pozornost.⁴⁰ To pak podporuje působení efektu sv. Matouše, poněvadž vědci se soustřeďují na produkci lidí, jejichž významné

³⁶ S tím související výsledky v experimentální psychologii ukazují, že záliba pro riskantnější práci, která však vede k důležitým výsledkům, se vztahuje jednak k vysoké motivaci výkonu, jednak ke schopnosti přijmout ovládání uspokojení. Viz například W. Mischel, *Journal of Abnormal Social Psychology* 62, 543 (1961).

³⁷ V této míře vykazují způsob chování připisovaný fyzikům perfekcionistařského typu, kteří byli statisticky identifikováni Coleovými (viz pozn. 8) jako vědci publikující méně, než by mohli publikovat, ale jejichž publikace přesto mají v jejich oboru silný vliv, jak ukazují citace. Je důležité, že tento typ fyzika získal větší uznání v podobě odměn udělených za vědeckou práci než všechny ostatní typy (včetně „plodného“ typu a typu „masového producenta“).

³⁸ L. Benzer v: *Phage and the Origins of Mole-*

cular Biology, ed. J. Cairns, G. S. Stent, J. D. Watson, Cold Spring Harbor Laboratory of Quantitative Biology, Cold Spring Harbor, N. Y. 1966, s. 163. Tato „Festschrift“ jasně ukazuje, že Delbrück je jedním z vědců, kteří takto náročně posuzují publikaci vlastních prací i prací svých spolupracovníků.

³⁹ O některých pozorováních týkajících se profylaxe této nemoci viz. R. K. Merton, *On the Shoulders of Giants*, Harcourt, Brace and World, New York 1967, s. 83–85.

⁴⁰ Bylo řečeno (G. Williams, *Virus Hunters*, Knopf, New York 1959), že počáteční důvěra, kterou měli vědci k očkovačce láte proti spalničkám, byla paradoxní zpětnou vazbou vědeckého důrazu, který Enders kladl nikoli na důvěru, ale na pochybování.

vědecké pozice byly sociálně schváleny posouzením průměrné kvality jejich minulé práce. A čím větší pozornost věnují druzí vědci této práci, tím je pravděpodobnější, že z ní načerpají větší poučení, a tím více diskriminující bude jejich reakce.⁴¹

Ze všech těchto důvodů může mít kognitivní materiál předložený vynikajícím vědcem větší stimulační hodnotu než materiál přibližně stejného druhu předložený vědcem neznámým, což je princip, který poskytuje sociálně psychologickou bázi pro komunikační funkci efektu sv. Matouše. Tento princip je speciální aplikaci předpovědi, která se vyplňuje sama od sebe,⁴² asi takto: Jestliže Fermi nebo G. N. Lewis nebo Weisskopf považuje tuto za vhodné k otištění, pak je to asi důležité (proto, že v minulosti celkem soustavně předkládali důležité příspěvky); a protože je to pravděpodobně důležité, mělo by se to číst s obzvláštní pozorností; a čím více pozornosti tomu věnujeme, tím větší máme z toho prospěch. Tento proces probíhá sám od sebe a přispívá k zvýšení stimulačního vlivu publikací napsaných vynikajícími vědci (ovšem jen do doby, dokud představa, kterou o nich mají jejich vědeckí kolegové, je představou lidí, kteří je viděli na vrcholu úspěchů, obrazem, jenž se mimochodem shoduje s představou o sobě samých, již mají někteří laureáti, kteří zjišťují, že jsou odsunováni do pozadí rychle nastupujícími generacemi nových lidí).

Jako jiné samočinně se vyplňující předpovědi se tato předpověď za určitých podmínek stává disfunkční. Neboť i když je spíše pravděpodobné, že význační vědci předloží významné příspěvky, nejsou to jen oni sami, kdo je předloží. Konec konců vědci nejsou hned od začátku slavní (i když kariéry lidí jako Mössbauer a Watson v nás snad někdy budí tento mylný dojem). Dějiny oplývají příklady,

kdy práce základního významu byly napsány poměrně neznámými vědci a byly pak po léta zanedbávány. Uvažme jen případ Waterstona, jehož klasická studie o molekulární rychlosti byla zamítnuta Královskou společností jako „čirý nesmysl“, nebo případ Mendela, jenž byl hluboce zklamán nedostatkem reakce na jeho historické práce o dědičnosti a odmítl proto uveřejnit výsledky svého dalšího bádání; nebo uvažme případ Fourierra, jehož klasická studie o šíření tepla musela čekat třináct let, než ji konečně vydala Francouzská akademie.⁴³

Barber⁴⁴ si povšiml, jak nízká profesionální pozice některých vědců někdy vedla k naprostému odmítnutí uveřejnit některou jejich práci, jež byla později uznána za významnou. V souladu s tím je zkušenost lorda Rayleigha,⁴⁵ podávající příklad toho, jak hodnocení práce bylo zásadně pozměněno, když vyšlo najevo, že ji napsal vynikající autor. Rayleighovo jméno bylo „bud“ vynecháno, nebo nedopatřením odstraněno (z rukopisu) a výbor (Britské asociace pro pokrok vědy) práci odmítl s tím, že je výtvozem jednoho z těch podivných lidí, kteří jsou nazýváni paradoxními. Když se však objevilo, kdo je autorem, byly na této práci přece jen nalezeny nějaké přednosti.“

Když se tak efekt sv. Matouše přeměnil v idol autority, porušuje normu univerzálnosti, ztělesněnou v instituci vědy, a brzdí pokrok poznání. Ale skoro nic se neví o tom, jak často tyto praktiky přijímají redaktori a recenzenti vědeckých časopisů a jiní „vrátní“ vědy. Tento aspekt činnosti instituce vědy zůstává z velké části předmětem anekdot a silně motivovaných klepů.

Efekt sv. Matouše a rozdělování vědeckých prostředků

Jednu institucionální verzi efektu sv. Matouše je třeba podrobit alespoň stručnému

⁴¹ Tento závěr je sporný. Hovlandovy pokusy s laiky ukázaly, že tytéž komunikace jsou pokládány za méně zkresené, když jsou připisovány zdrojům vysoce důvěryhodným, než když jsou připisovány zdrojům méně důvěryhodným (C. V. Hovland, *American Psychologist* 14, 8, 1959). V dřívější studii Hovland a jeho spolupracovníci zjistili, že v případě komunikace založené na faktech se lze stejně dobře poučit o tom, co bylo řečeno, bez ohledu na věrohodnost komunikátora (C. I. Hovland, J. L. Janis, H. H. Kelly, *Communication and Persuasion*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1953, s. 270).

⁴² O analýze samočinně se vyplňujících předpovědí viz R. K. Merton, *Antioch Review* 1948, 596 (léto 1948), znovu vytištěno v *Antioch Review*, So-

cial Theory and Social Structure, Free Press, New York 1957, s. 421–436.

⁴³ Viz R. K. Merton (viz pozn. 1), jenž cituje následující autory: R. H. Murray, *Science and Scientists in the Nineteenth Century*, Sheldon, London 1925, s. 346–348; D. L. Watson, *Scientists Are Human*, Watts, London 1938, s. 58, 80; R. J. Strutt (Baron Rayleigh), *John William Strutt, Third Baron Rayleigh*, Arnold, London 1924, s. 169–171.

⁴⁴ B. Barber, *Science* 134, 596 (1961), znovu vydáno v B. Barber–W. Hirsch, ed., *The Sociology of Science*, Free Press, New York 1962, s. 539–556.

⁴⁵ Cit. Barberem (viz pozn. 44) z knihy R. J. Strutt, *John William Strutt, Third Baron Rayleigh*, Arnold, London 1924.

rozboru, bez ohledu na její roli v systému odměn a komunikace ve vědě. Je vyjádřeno v principu kumulování výhod, který působí v mnohých systémech sociální stratifikace s tímž výsledkem: bohatí se stávají ještě bohatšími tak, že se chudí stávají relativně chudšími.⁴⁶ A tak se střediskům dokazatelně vysoké vědecké úrovně přiděluji mnohem větší prostředky pro výzkum než střediskům, která ještě ničím nevynikla.⁴⁷ Jejich prestiž zase přitahuje neúměrný počet skutečně slibných graduovaných vědeckých pracovníků.⁴⁸ Tato disparita je patrná na nejvyšších stupních.⁴⁹

Šest universit (Harvard, Berkeley, Columbia, Princeton, Kalifornský institut technologie a Chicago), na nichž získalo doktorskou hodnost ve fyzikálních a biologických vědách 22 % studentů, dodalo celých 69 % doktorů filosofie, kteří se později stali laureáty Nobelovy ceny. Kromě toho dvanácti předním universitám se daří brzy zjistit a udržet na svých fakultách tyto výjimečně talentované vědce; podržují i 70 % budoucích laureátů ve srovnání s pouhými 28 % ostatních doktorů filosofie, které vyškolily. A konečně, „dvanáct předních (universit) dovede lépe získávat budoucí laureáty, kteří promovali na jiných amerických universitách, než ostatní vystudované doktory. Polovina laureátů, kteří studovali jinde než na předních dvanácti universitách a kteří pracovali na některé universitě, přešla do předních dvanácti universit, ale jen 6 % vzorku nově dostudovaných doktorů učinilo totéž.“

Tyto sociální procesy sociálního výběru, které prohlubují koncentraci vrcholných talentů, způsobují nesmírné potíže každému úsilí paralyzovat institucionální důsledky principu sv. Matouše v zájmu vy-

tvoreni nových středisek na nejvyšší vědecké úrovni.

Souhrn

Toto pojednání o efektu sv. Matouše je dalším malým cvičením v psychologické analýze působení vědy jako sociální instituce. Původní problém se posměnil změnou teoretické perspektivy. Jak bylo zjištěno, efekt sv. Matouše byl vyložen tak, že je zdůrazňována pozice vědců již význačných, jimž se dostává nepřiměřeného uznání v případech spolupráce nebo nezávislých simultánních objevů. Jeho význam byl tudíž omezen na jeho důsledky pro systém odměn ve vědě. Posunutím zorného úhlu objevujeme jiné možné druhy důsledků, tentokrát pro komunikační systém vědy. Efekt sv. Matouše může sloužit k zvýšení ohlasu vědeckých příspěvků, které předložili již všeobecně uznávaní vědci, a k snížení ohlasu příspěvků autorů, kteří jsou méně dobře známí. Zkoumáme psychosociální podmínky a mechanismy, z nichž tento efekt vychází, nalézáme korelaci mezi funkcí redundance simultánních objevů a usměrňující funkcí význačných vědců — funkcí, která je posilována velkou hodnotou, kterou tito lidé připisují objevu základních problémů, a jejich sebejistotou. Tato sebejistota, která je zčásti inherentní, zčásti důsledkem zkušeností a kontaktů v tvořivých vědeckých prostředích a zčásti důsledkem pozdější validizace jejich pozice, je povzbuzuje k tomu, aby vyhledávali sice riskantní, ale důležité problémy a aby postavili výsledky svých výkonů do správného světla. Makrosociální verze principu sv. Matouše je zřejmě zahrnuta v procesech sociálního výběru, které běžně vedou ke koncentraci vědeckých prostředků a talentů.⁵⁰

Z angličtiny přeložil Vladimír Jindra

⁴⁶ Derek Price si uvědomil tyto důsledky principu sv. Matouše (Nature 206, 233, 1965).

⁴⁷ D. S. Greenberg, Saturday Review, 4. listopadu 1967, s. 62; R. B. Barber v knize *The Politics of Research*, Public Affairs Press, Washington, D. C., 1968, s. 63, uvádí, že v roce 1962 38 % celkové federální podpory bylo přiděleno pouhým deseti institucím a 59 % pouhým dvaceti pěti. Viz také H. Orlans, *The Effects of Federal Programs in Higher Education*, Brookings Institute, Washington, D. C., 1962.

⁴⁸ Proto Allan M. Cartter uvádí, že v letech 1960 až 1963 86 % řádných stipendistů National Science Foundation a 82 % Woodrow Wilson Fellows, kteří se mohli svobodně rozhodnout pro místo studia, si vybrali studium na jedné z dvaceti pěti předních universit podle hodnocení na základě kvality fakult, na nichž graduovali. A. M. Carter, *An Assessment of Quality in Graduate Education*,

American Council on Education, Washington, D. C., 1966, s. 108.

⁴⁹ O této a dalších informacích o kariérách laureátů viz H. Zuckermanová (pozn. 1, 32).

⁵⁰ Když se Richard L. Russellovi, molekulárnímu biologovi, s nímž mě poji trvalé přátelství, náhodou dostal do ruky rukopis tohoto pojednání, sdělil mi, že dobře zná učebnice organické chemie (L. F. Fieser — M. Fieser, *Introduction to Organic Chemistry*, Heath, Boston, 1950) se zmiňuje o „empirickém pravidlu Saytzeffově (1875), že při dehydrataci alkoholu se vylučuje vodík přednostně z přílehlého atomu uhlíku, který je chudší na vodík“. Co je příčinou toho, že toto pravidlo má význam pro naši diskusi, je doprovozující poznámka pod čarou: „Sv. Matouš 25, 29: ... ale tomu, kdo nemá, bude vzato i to, co má.“ Je tedy jasné, že efekt sv. Matouše transcenduje svět lidského chování a sociálních procesů.

Cílem tohoto příspěvku jsou předběžné poznámky k vymezení úlohy modelových principů politikologické gnoseologie a k analýze struktury tohoto relativně nového instrumentu vědeckého výzkumu. Nejde nám o to, abychom podali ucelenou systematickou teoretickou koncepci, nýbrž abychom dali impuls ve směru dalšího obohacování teoretického myšlení.

K problému tzv. exaktizace politické vědy

Problematika modelových principů je součástí obecnějšího komplexu problémů, které lze nepřesně označit jako problémy směrů a způsobů exaktizace politické vědy. Proto nejprve shrneme ve stručné poznámce svůj názor na tento širší problém s tím, že v podstatě platí i pro modelové principy. Z referátu přirozeně vylučujeme popis hlavních směrů diskuse, která k těmto problémům zejména v posledním desetiletí probíhá. Omezujeme se na konstatování, že existuje široké spektrum názorů, na jehož jednom pólu vidíme frakci nadšených průkopníků těchto exaktních metod, kteří přeceňují možnosti i rychlost exaktizace politické vědy. Jejich existence se zdá být deformovaným produktem skvělých pokroků ve vědě, například v technických výzkumu, v jejichž důsledku se posunuly do sféry řešitelnosti úlohy předtím prakticky naprosto neřešitelné; vyrůstaly i z atmosféry renesance teoretického myšlení — máme nyní na mysli nemarxistickou, zejména americkou

politickou vědu —, jež se začala příznivě odlišovat od syrového empirismu, který měl dosud ve výzkumu téměř monopolní postavení. Na opačném pólu tohoto spektra dominují vyhranění skeptici, kteří možnost exaktizace politické vědy i pro jakkoli vzdálenou budoucnost kategoricky odmítají.¹ Obě tato extrémní stanoviska se vzájemně živí; negativistické postoje k exaktizaci jsou zřejmě živěny absolutizací ryze exaktních metod, při jejichž aplikaci ti či oni politologové neberou dostatečně v úvahu jejich společensky a historicky determinované meze. Přitom hlavní proud diskuse mezi vyhraněnými stoupenci i odpůrci exaktizace politické vědy neřeší oficiálně otázku, zda je třeba v politické vědě používat nebo nepoužívat exaktních metod. Dnes stěží najdeme vědce, který by programově žádal dát tyto metody na index. Nejen revoluce ve vědě a technice, probíhající a urychlovaná v posledním čtvrtletí, ale i rudimentální analýzy posledního století přinášejí dostatečně průkazné argumenty o reálnosti procesu exaktizace politologie. Přestože politologie nepokročila natolik, jako třeba sociologie, exaktizace se markantně prosazovala a zejména v posledním desetiletí již vidíme v řadě prací nesporné kumulativní účinky pokroku ve výzkumu. Máme zato, že lze z toho vyvodit závěr opravňující k zdravé, *pozitivní* skepsi. Přitom však považujeme za jeden ze základních

* Rukopis tohoto článku byl předán redakci Sociologického časopisu v březnu 1968.

Autoři vděčí za podnětné připomínky — i když jsou přirozeně sami plně odpovědní za předložený text — účastníkům kolokvia odborníků k aplikaci matematických metod v politologii na VII. světovém politologickém kongresu (Brusel, září 1967), organizovaném K. W. Deutschem, profesorem politické vědy na Harvardské universitě, kde byla předložena jedna verze této studie. Zejména pak autoři děkují za připomínky a podněty M. Illnerovi a V. Stupkovi, vědeckým pracovníkům Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, a H. Alkerovi Jr., profesorovi politické vědy na Massachusettském technologickém institutu. Jiné varianty této studie vyšly v: Czechoslovak Political Science on I. P. S. A. Congress in Brussels, Praha, Svoboda, 1968; Toward a Theory of

Model Principles in Social Sciences: Introduction of the Index of Classification (of Structure), in: Quality and Quantity, 1–2, 1968.

¹ Vyhraněně kritický pohled na metodu prioritních konstrukcí matematického modelu a na metodologické slabiny při jeho posteriori aplikaci na politickou realitu rozvádí např. A. Hacker, *Mathematics and Political Science*, (J. C. Charlesworth, ed., Mathematics and Social Science, Philadelphia 1963). Autor dospěl k závěru, že je třeba se vzdát naděje, že politická analýza může být buď objektivní nebo vědecká; metody přírodních a fyzikálních věd jsou pro studium politiky nepoužitelné. Zásadně je odmítána myšlenka, že snad matematické metody jsou jakési děti se zbraněmi s neomezenými možnostmi za předpokladu, že bude dost času, aby byly dovedeny do dospělosti (s. 74).

předpokladů dalších pokroků v tomto směru pečlivě a obezřetně postupy, při nichž by badatelé soustavně vycházeli z mezi těchto exaktních aplikací v politické vědě, vedení soustavnou snahou o výstavbu struktur teoretických konceptů a o hledání možností jejich využívání při současném vymezování hranic jejich platnosti. Základní mez je pochopitelně dána samotným charakterem politického života jakožto komplexního stochastického systému, v němž je obtížné vyčleňovat a izolovat jednotky analýzy, které by měly potřebný stupeň stability a určitosti a nedvojznačné hranice, nutné pro typ návrhů jaké bychom očekávali od exaktní vědy.² Druhý typ zdrojů mezi exaktního poznání politického života tkví právě v nedokonalosti poznávacího aparátu. Dějiny exaktizace politické vědy jsou dějinami hledání způsobů, jak překonat potenciální disfunkce procesu měření různých dimenzí politického systému³ a využitím matematických — a zejména statistických — metod. Dějiny vědy ukazují, že adekvátní duchovní reprodukce politické reality se pohybuje směrem k vyšším úrovním; náplň kategorie „exaktní“ je historicky proměnná; exaktní metody dnes a exaktní metody v polovině 19. století nejsou zřejmě identické pojmy. Přestože se obsah teoretických i metodologických problémů s vývojem mění, některé problémy jsou trvalé povahy. Mezi takové problémy zřejmě patří problém vnitřní validity — rozsah toho, jak teoreticky definovaný a vymezený politickovědní pojem odpovídá své operacionalistické definici, s jejíž pomocí je empiricky měřen: s tímto problémem je spjata trvalé nebezpečí frakčního měření — vzhledem k obtížím výstavby operacionalistické definice, která by pokrývala koncept ve všech jeho dimenzích. Problémem trvalé povahy je zřejmě i problém

vnější validity — míra pravdivosti hypotézy, která spojuje nejméně dvě různé kategorie definované operacionalisticky — nebo problém spolehlivosti dat. Tato metodologická úskalí jsou předmětem obšíhlé literatury, na niž odkazujeme.⁴ Zde jen zdůrazněme, že skepsi vůči uplatňování exaktních metod v politické vědě chápeme, že ji považujeme za plně oprávněnou, s tím, že vidíme jednu z podmínek k jejímu možnému překonávání v soustavné kritičnosti k poznávacímu aparátu a v rozvoji pozitivních propozic ke kvalitní tvorbě kvalitních analýz, které by v rámci možností omezovaly nebezpečí, že rozbor provedené rigorózními exaktními metodami nedají pravdivé výsledky, budou užitečné a budou pouze předstírat naprostou přesvědčivost formálních věd.

V tomto článku se omezíme na stručné úvahy kolem myšlenky, že pojem exaktizace je nejen relativní, ale i *jednostranný*, že je produktem faktického historického vpádu exaktních věd do věd společenských, včetně politické vědy; současně předložíme ilustrativně určité podněty, které podloží výzvu k úsilí o vytváření zpětné vazby od politické vědy k oplodňování exaktních disciplín, k tomu, aby se politická věda zpětně stala stimulem rozvoje exaktních disciplín.

Modelové principy jako prostředek racionální gnoseologie

Výraznou vývojovou charakteristikou současné vědy jsou hybridní tendence jednotlivých vědních disciplín, které v dřívější historické fázi představovaly předmětové a metodologicky zcela rozdílné sféry lidského poznání. Sama skutečnost metodologické difúze jednotlivých vědních disciplín není historicky nikterak nová. Vcelku se však ještě do nedávné doby omezovala na dva zdánlivě introvertní

² Viz blíže např. J. Kyselý, *K některým aspektům soudobých sociologických teorií sociálního systému*, nepublikovaná disertace, Praha 1966; Novík, *Kybernetika i vzájemnost nauk*, AN SSSR, Moskva 1963.

³ V tomto článku se nezabýváme pochopitelně problematikou specifik marxistické politické vědy. Poznamenejme jen na okraj, že podle názoru autorů je jedním z jejich ústředních znaků její zaměření na posílení společenskopolitické skutečnosti v její totalitě. V tomto smyslu vidíme podstatnou sféru marxistické a nemarxistické politikové ve střetávání koncepcí, které odmítají redukcionismus ve všech jeho formách s redukcionistickými koncepcemi. Obecný rozbor těchto problémů v sociologii, které však podle názoru autorů jsou v mnohých základních aspektech aplikovatelné na politologii, podává sdělení M. Kalába a Z. Strmisky

k této problematice na VI. světovém sociologickém kongresu, Evian 1966, článek M. Kalába *K specifické marxistické sociologie*, *Social Forces* (vyjde v nejbližší době) a rovněž Z. Strmiska, *Otázky marxistické sociologie*, Praha 1967 (vyjde v nejbližší době).

⁴ Viz zejména V. N. Subkin, *Kollecstvennyje metody v sociologii*, Moskva 1966. Tato práce podává kritický přehled o možnostech uplatnění kvantitativních metod i v jiných společenských vědách. Radu seriálních rozborů k základním teoretickým i metodologickým problémům exaktních metod při nadnárodním i vnitřně nadnárodním výzkumu — zejména referáty K. W. Deutche, E. K. Scheucha, S. Rokkana a J. Rummela — přináší publikace *Comparing Nations*, Yale University, 1966. Za jednu z nejpodnětějších studií o aplikaci matematických metod v politické vědě považujeme studii H. Alkera Jr., *Mathematics and Politics*, 1965.

celky, totiž na sféry tzv. tradičně chápaných exaktních věd a společenských věd. Pro nejnovější etapu vývoje vědy je příznačné, že principy hybridizace, principy interdisciplinarity se podstatně rozšířily jak v extenzitě praktické fáze vědy, tak zejména v intenzitě nových teoretických koncepcí. Tento kvalitativně nový jev vyúsťuje přímo v protrhování bariéry mezi přírodními a společenskými vědami. Dnešní stav dokazuje, že tzv. izolovanost přírodovědních a společenskovědních disciplín je termín historicky relativní, že není vyjádřením jakési absolutní imanence těchto dvou základních celků vědy.

Základní tendenci interdisciplinarity exaktních a společenských věd lze spatřovat téměř výhradně v imigraci exaktních metod do společenských věd. Skutečně — viz například aplikace finitní matematiky, teorie grafů, teorie her apod. — ve společenských vědách, respektive v politologii jsou především hledány způsoby, jak využívat výsledky dotvořené v prostoru exaktních věd tak, aby v potřebné míře a z jiného hlediska vyjadřovaly, tj. modelovaly, realitu jevů studovaných společenskými vědami. Čili hybridizace v současné době převažuje a realizuje se v nalézání příslušných, do jisté míry unicitně si korespondujících problémů společenských a přírodních věd, přičemž nutnou a postačující podmínkou takové interdisciplinarity bývá teoreticky dotvořený výsledek či teorie kontextu exaktních věd. Humanitní vědy se tedy při své dosud existující exaktizující restauraci do značné míry podřizují (a jsou k tomu nuceny) teoretickému kontextu exaktních věd. Tyto postupy, zřejmě nasměrované převážně z jednoho břehu, jsou zdrojem specifických mezi a přispívají ke skepsi, vzhledem k tomu, zda prostředky a výsledky exaktních věd jsou vůbec schopny postihnout v potřebné totalitě společenskovědní problematiku tak, aby zmíněná interdisciplinární tendence nebyla pouhou redukcí pojmovou transkripcí.

Uchylme se na okamžik k ilustrativní analogii. Zkoumáme-li například hybridní vztah matematiky a fyziky, vidíme, že historii vzájemného vztahu těchto disciplín se táhne jako červená nit jejich oboustranné ovlivňování, jejich vzájemné problémové i metodologické působení, a to jak ve směru matematika-fyzika, tak

i ve směru opačném. Řada matematických teorií vděčí za svůj vznik fyzikální problematice. Vznikla jako matematické vyjádření, jako abstraktní model fyzikální reality. Na druhé straně pak je matematický popis fyzikální reality integrální součástí fyzikálních teorií, komponentem pomáhajícím vytvářet teorie, bez něhož si lze tuto disciplínu stěží představit v její dnešní podobě. Je tedy možno tvrdit, že v tomto případě měly hybridní tendence dialektický fundament.

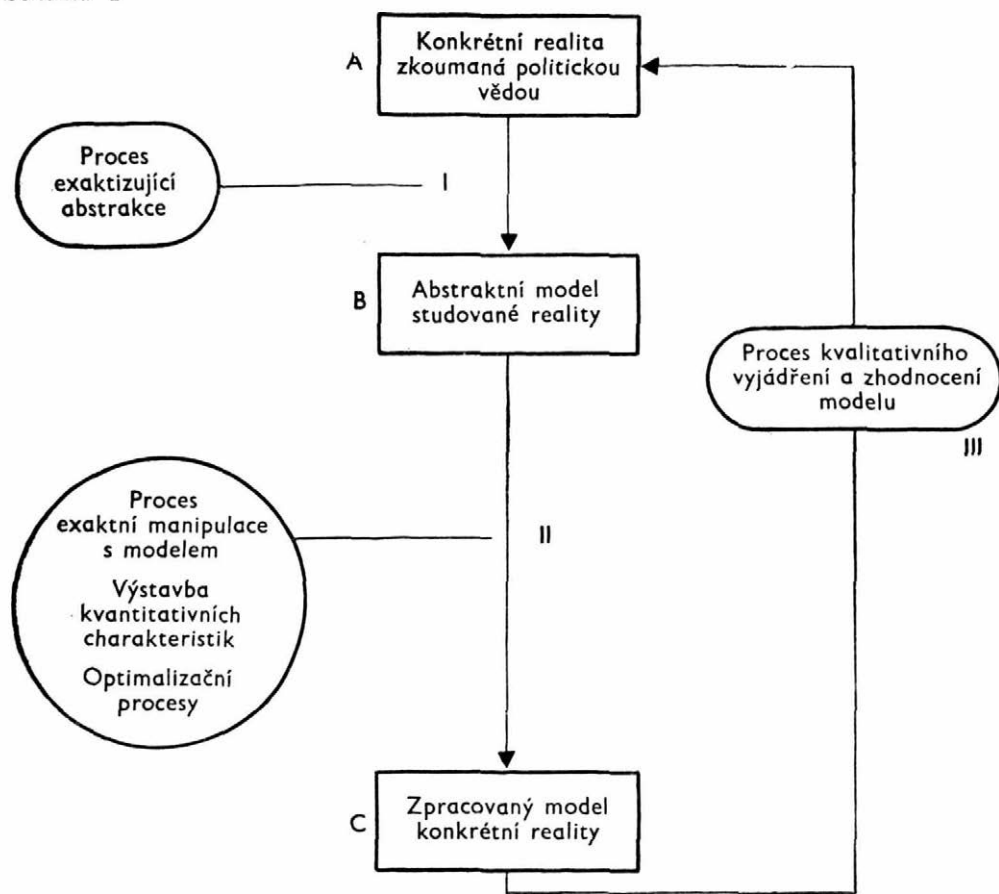
Chceme tedy vyzdvihnout tuto myšlenku: máme-li dosáhnout opravdu organického vztahu exaktních a společenských věd, včetně politické vědy, je třeba chápat jejich vztah dialekticky a realizovat jej v dialekticky fundované hybridizaci, působit proti existujícím jednostrannostem jejich vztahu, čili působit problémově na další rozvoj exaktních věd tím, že bude všestranně čerpáno z příslušných problémových podnětů v prostoru samotných společenskovědních disciplín. To je nutné nejen pro rovnocenné partnerství těchto vědních celků, nejen pro jejich oboustranný zisk, ale především pro optimální rozvoj samotného procesu exaktizace společenských věd, včetně politické vědy. Syntézou uplatňování zmíněné dialektické interdisciplinarity jsou integrační tendence vědeckých disciplín při zachovávání charakteristického předmětového specifika. Nelze tedy hovořit o nemožnosti aplikovat exaktní metody v těch problémech politické vědy, pro něž v současné době neexistuje exaktní modelový adekvát, ale je nutno říci, že doposud neexistuje předpoklad pro tuto aplikaci. Krátkou ilustraci této myšlenky uvedeme v páté části příspěvku, kde se zmíníme o modelu vztahů v politické struktuře.

Vidíme právě v modelových metodách a v jejich soustavném rozvíjení jeden z předpokladů posílení dialektického fundamentu vztahu exaktních a společenských disciplín. Modelovými metodami společenskovědní gnoseologie rozumíme tvorbu tzv. modelů společenských, respektive politických jevů, které z precizně vymezených hledisek a kritérií unicitně odpovídají realitě objektů, které modelují. Přitom budeme v dalších vývozech pod pojmem modelu rozumět kybernetické modely, tj. racionální, kybernetické, exaktní konstrukce, které do předem stanovené

míry jednoznačně postihují realitu humanitních, resp. politických objektů. Základním přínosem modelových metod je jejich exaktnost, skutečnost, že je v nich substancionálně obsažen vědomý prvek abstrakce; dále pak velmi důležitá vlastnost

potetickými tvůrci, respektive možnými manipulátory daného modelu. V rovině modelu totiž můžeme manipulovat se všemi proměnnými daného modelu. Proměnnou modelu rozumíme onu charakteristiku modelu, jejíž změna nemění dyna-

Schéma 1

manipulace modelů může podložit program experimentu. Například při studiu problematiky politického střetnutí jistých dvou systémů, např. politických stran či konfliktních skupin, čili při studiu určitých konkrétních stavů dvou konkrétních systémů, jsme nejprve nuceni abstrahovat podstatné rysy střetnutí daných dvou systémů. Stupeň této abstrakce je přirozeně důležitým komponentem míry adekvátnosti našeho poznání. Po procesu abstrakce, tj. po vymezení podstatných znaků daných systémů, znaků dynamiky jejich střetnutí vytvořením modelu střetnutí systémů tím, že se stáváme jakými hy-

miku tohoto modelu, již pronikáme k vyšší hladině poznání nad úroveň tradičního kvalitativního popisu reality do oblasti exaktní metodologie, kde je využíván matematický aparát, který je buď již známý nebo je nutno jej vytvořit. Ve fázi manipulace s modelem pak zákonitě nastupují nové problematiky, které tradiční verbálně kvalitativní postup neuvažuje v potřebné míře, zejména optimalizační problematika a problematika výstavby kvantitativních charakteristik.

V následující fázi se poznávací proces vrací zpět do konkrétní situace a vyjadřuje výsledky získané v rovině modelu

do oblasti reality.⁵ Můžeme tady tuto gnoseologickou aukcesi názorně vyjádřit tak, jak je uvedeno v schématu 1.

Při tradičním verbálně kvalitativním poznání v politologii neexistují stadia B, C gnoseologického cyklu znázorněného na schématu 1, ani vývojové fáze II a III gnoseologické analýzy. Naproti tomu při aplikaci metod zůstávají kvalitativně analytické principy poznání zachovány a jejich účinnost je naopak znásobena. V tomto kontextu překračuje model hranice pouhého metodologického nástroje, je organickou součástí politické teorie, je teorií vytvářejícím komponentem politologie. Proto nazýváme metodologický cyklus politologického poznání reality vyjádřený schématem 1 modelovým *principem*.

Modelové principy zřejmě vytvářejí předpoklady k uplatnění vzájemného dialektického vztahu exaktních a společenských věd.

Ze schématu 1 je zřejmé, že hybridní tendence humanitní vědy exaktní vědy převládá v gnoseologických fázích I a III, hybridní tendence exaktní vědy humanitní vědy převládá v gnoseologických fázích I a II.

Kvantitativní procesy

V této pasáži se pokusíme ukázat, jak jsou v modelových principech překonávány jednostrannosti ve vztahu kvalitativní a kvantitativní stránky procesu poznání. Kvantifikačním procesem označujeme přiřazení kvantitativní charakteristi-

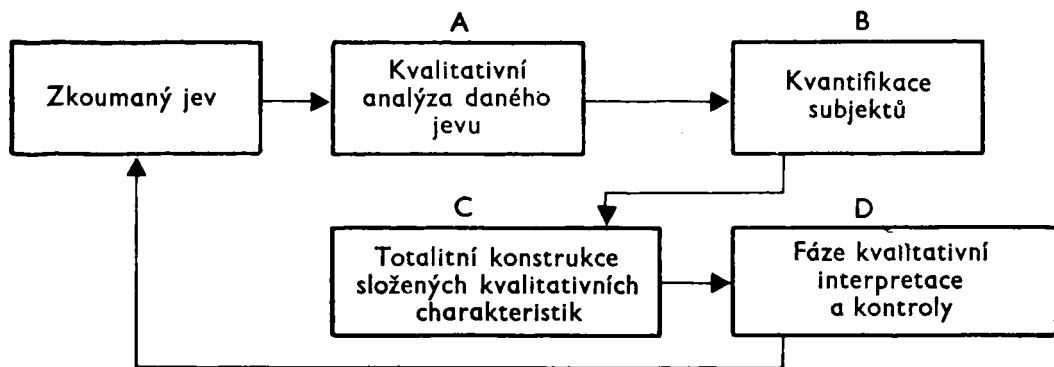
ky, tj. čísla, jistému kvalitativnímu jevu. Kvantitativní charakteristiky lze dělit na charakteristiky primitivní, kdy číslo přiřazené jistému kvalitativnímu jevu není odvozeno od jiných kvalitativních charakteristik příslušných danému jevu, a na charakteristiky složené, odvozené na základě určité kvantitativně-kvalitativní konstrukce z jiných kvantitativních charakteristik příslušných danému jevu.

Soustavu axiomů složených kvantitativních charakteristik nazýváme strukturou dané složené kvantitativní charakteristiky, strukturou daného složeného indexu. Zákonitostmi tvorby složených kvantitativních charakteristik a jejich kvantitativní-kvalitativní interpretace se zabývá teorie kvantifikačních procesů, často nazývaná teorií výstavby indexů.

Tvorba složených kvantitativních charakteristik prochází dvěma fázemi: fází racionální kvantitativně-kvalitativní konstrukce složených kvantitativních charakteristik, čili fází axiomatiky dané kvantitativní charakteristikou, a fází kvalitativní interpretace dané kvantitativní charakteristikou a kontroly její funkčnosti prostředky kvalitativní analýzy.

Do této struktury tvorby složených kvantitativních charakteristik není explicitně zahrnuta úvodní kvalitativní analýza kvantifikovaného jevu, tj. rozklad daného jevu na souhrn podstatných jej konstituujících subjektů, které jsou kvantifikovány primitivní kvantitativní charakteristikou. Celý cyklus kvantifikačního procesu lze názorně naznačit schématem 2.

Schéma 2

⁵ Přehled základních problémů kybernetického modelování podává publikace Klír, Valach, *Kybernetické modelování*, Academia, Praha 1965. Z prací nemarxistické empiristické politické teorie uvedme zejména K. W. Deutsch, *Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*,

New York 1963; O. J. Bartos, *Simple Models of Group Behavior*, Columbia University Press, New York and London, 1967. Zdařilý výběr statí a článků provedli Karel Berka a Ladislav Tondl ve sborníku *Teorie modelů a modelování*, Svoboda, Praha 1967.

Pro kvantifikační proces je tedy rozhodující fáze totalitní — tj. kvalitativně-quantitativní — konstrukce složených kvantitativních charakteristik, které právě proto, že jsou tvořeny totalitně, jsou schopny kvalitativní interpretace.

Ilustrujeme vlastní exaktní problematiku, která je v tomto stadiu kvantifikačního procesu obsažena, na příkladu závislosti dvou politických systémů.⁶ Tato závislost se realizuje v řadě subjektů, tj. v závislosti jistých druhů politických akcí těchto systémů. Řadě těchto subjektů (sub-závislostí) přiřazujeme na základě analýzy a dat, jež máme k dispozici, jisté primitivní kvantitativní charakteristiky. To znamená, že závislosti těchto dvou systémů globálně odpovídá jistá posloupnost čísel; označme ji

$$\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$$

Globálním složeným indexem této závislosti — složenou kvantitativní charakteristikou — rozumíme pak přesně kvalitativně, tj. axiomaticky vymezenou funkci

$$f(\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n)$$

těchto primitivních indexů (primitivních kvantitativních charakteristik). Axiomatickým určením dané charakteristiky rozumíme její kvalitativní vlastnosti — např. spojitost, splnění jisté funkcionální, popřípadě diferenciální rovnice, apod. —, které vyplývají z povahy studovaného jevu a ze záměru, který sledujeme.

Tak při studiu závislosti dvou politických systémů dostáváme tzv. míru závislosti dvou systémů jako typický příklad složené kvantitativní charakteristiky.

Při použití kvantifikačních metod nelze pouštět ze zřetele význam pouze složené kvantitativní charakteristiky jako ukazatele, v němž je kromě kvantity zahrnuta i kvalita daného jevu a rovněž i kvalita našeho gnoseologického záměru. Při tvorbě primitivních kvantitativních charakteristik existuje volnost — např. ve volbě měřítka kvantifikace, v přisouzení kvalitativního významu jednotlivým subjektům daného studovaného jevu, apod. — a silně vystupuje subjektivita našeho nazírání, zákonitě vyrůstající ze skutečnosti, že při tvorbě primitivních kvantitativních

charakteristik dochází k přímé transformaci, k přímému přenosu kvality v kvantitu. Je tedy zcela oprávněné chápat primitivní kvantitativní charakteristiky jako pouze přibližně adekvátní totalitě jevu. Při tvorbě složených kvantitativních charakteristik vystupují výrazně do popředí kvalitativní faktory našeho poznání, a proto složené kvantitativní charakteristiky mají tendenci nepřesnosti z fáze tvorby primitivních kvantitativních charakteristik vyrovnávat. Proto hovoříme o regulačním gnoseologickém charakteru složených kvantitativních charakteristik. Dokonce se nabízí hypotéza, že při stejné úrovni totalitní konstrukce složených kvantitativních charakteristik je stupeň regulačního gnoseologického charakteru těchto charakteristik tím větší, čím větší je počet primitivních kvantitativních charakteristik subjektů daného studovaného jevu. Tato hypotéza je ovšem míněna v pravděpodobnostním významu, a tak je tedy nutno ji chápat i interpretovat.

Vlastnost regulačního gnoseologického charakteru složených kvantitativních charakteristik zvyšuje stupeň adekvátnosti jejich kvantitativních interpretací, jimiž kvantifikační proces vrcholí. Navíc proces axiomatiky těchto charakteristik dává prostředky pro kontrolu těchto charakteristik.

Schéma 2 kvantifikačního procesu je nutno chápat opět jako cyklus, který s rozvojem našeho poznání cirkuluje na stále vyšší gnoseologické úrovni.

K problematice výstavby tzv. indexu struktury daného politického objektu

V této části příspěvku se budeme zabývat problematikou tzv. indexu struktury objektu. Přitom pod pojmem objektu je možno si představit libovolný objekt politologického zkoumání, který má vlastnost homogenity, čímž rozumíme de facto to, že jsou určeny elementy tvořící tento objekt, chápeme-li tento objekt jako abstraktní množinu (někdy hovoříme rovněž o bodech množiny). Strukturou daného objektu rozumíme úplnou, disjunktní klasifikaci daného objektu jako matematické množiny podle předem známých tzv. klasifikačních kritérií, které mate-

⁶ Viz blíže M. Soukup, F. Charvát, J. Kučera, *K obecné systémové teorii závislosti: zavedení pojmu entropie chování*, referát na II. konferenci Mezinárodní asociace pro výzkum míru (IPRA), Talberg (Švédsko) 1967, který vyšel pod názvem

Toward a General Social Systems Theory of Dependence: Introduction of Entropy of Behavior, v: *Proceedings of the IPRA Second Conference*, vol. 1, Studies in Conflicts, Assen, Neth., Van Corcum, 1968.

maticky představují výrokové funkce na daném objektu, jež formálně označme B. Tato struktura tedy představuje systém podmnožin B takových, že každé dvě jsou disjunktní a jejich sjednocení je celé B. Předpokládejme dále, že na B je zavedena míra, to znamená například, že B je konečné a mírou libovolné podmnožiny B je počet elementů, které obsahuje. Dále je možno na B zavést normovanou míru jako poměr počtu elementů libovolné podmnožiny k počtu všech elementů B. To znamená, že tato míra přiřazuje celému objektu B jako míru 1 (proto hovoříme o normované míře).

Označíme-li množiny dané struktury (klasifikace) symboly $K_1, \dots, K_n$, je jim podle předchozího přiřazeno n čísel, tj. měr množin $K_1, \dots, K_n$, které označíme $\mu_1, \dots, \mu_n$ tak, že

$$\mu_i \geq 0 \text{ pro } 1 \leq i \leq n, \sum_{i=1}^n \mu_i = 1.$$

Jednotlivá čísla μ_i $i = 1, \dots, n$ představují primitivní kvantitativní charakteristiky dané struktury (v tomto případě sice unitně dané, čemuž však zdaleka nemusí být obecně!). Jako index struktury daného politického objektu B pak rozumíme funkci těchto jednotlivých primitivních indexů, splňujících následující **a x i o m a t i k u**: [index struktury značíme

$I(\mu_1, \dots, \mu_n; a)$]:

a) $I(\mu_1, \dots, \mu_n; a) \geq 0$

spojitá v oboru

$$\Sigma \mu_i = 1, \mu_i \geq 0, a > 0$$

a není zde indenticky rovna nule:

$$b) I(1; a) = 0; I\left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2}; a\right) = 1$$

$$c) I(\mu_1, \dots, \mu_{K-1}, 0, \mu_{K+1}, \dots, \mu_n; a) = I(\mu_1, \dots, \mu_{K-1}, \mu_{K+1}, \dots, \mu_n; a)$$

$$d) I(\mu_1, \dots, \mu_{K-1}, \nu_{K1}, \nu_{K2}, \mu_{K+1}, \dots, \mu_n; a) = I(\mu_1, \dots, \mu_{K-1}, \mu_K, \mu_{K+1}, \dots, \mu_n; a) + \alpha \mu_K^a I\left(\frac{\nu_{K1}}{\mu_K}, \frac{\nu_{K2}}{\mu_K}; a\right),$$

kde

$$\alpha > 0; a \geq 0, \nu_{K1} + \nu_{K2} = \mu_K > 0,$$

a nazýváme parametrem indexu struktury I. Objasníme si v krátkosti, jak lze kvalitativně interpretovat tyto axiomy (tj. totalitní výstavbu) daného indexu:

axióm a: požadavek nezápornosti indexu struktury je početně technického rázu, požadavek spojitosti vyžaduje, aby malým změnám ve struktuře objektu odpovídaly malé změny indexu této struktury; axióm b vyjadřuje, že „nulové struktuře objektu“ odpovídá nulový index struktury a dále normuje daný index; axióm c je opět de facto početně technického rázu; axióm d určuje, jak se změni index struktury, přejdeme-li od jedné struktury daného objektu k druhé struktuře daného objektu tak, že jednu z množin struktury rozdělíme na dvě části; zde je zcela přirozené volit vzrůst indexu struktury, úměrný primitivní kvantitativní charakteristice dělené množiny umocněné na parametr indexu struktury a indexu struktury (dvoučlenné) dané dělené množiny původní struktury.

V pracích⁷ je ukázáno, že uvedená totalitní výstavba indexu struktury vede k unitnímu tvaru této složené charakteristiky, a to:

je-li $a \neq 1$, pak

$$I(\mu_1, \dots, \mu_n; a) = \frac{2^{a-1}}{2^{a-1} - 1} \sum_{i=1}^n \mu_i; (1 - \mu_i^{a-1}),$$

je-li $a = 1$, pak

$$I(\mu_1, \dots, \mu_n; a) = - \sum_{i=1}^n \mu_i \log \mu_i.$$

Takto budovaný index struktury je de facto indexem rovnoměrnosti struktury; je totiž maximální, je-li struktura rovnoměrná, a je minimální, je-li struktura nulová. Na okraj poznamenejme, že takto koncipovaný pojem indexu struktury je matematickým zobecněním Shannonovské entropie.

Index struktury je tedy globální složenou kvantitativní charakteristikou **r o v n o m ě r n o s t i** struktury; je-li malý, značí to, že struktura je nerovnoměrná, je-li velký, znamená to, že struktura je do značné míry rovnoměrná, vyvážená. Proto je tento index schopen kvalitativní interpretace, neboť byl totalitně konstruován.

Na celém našem postupu jsme pochopitelně všechny čtyři fáze kvantifikačního procesu pouze hrubě ilustrovali. Chtěli bychom však zdůraznit, že výstavba indexu struktury, a to jeho totalitní výstavba, byla jediné možná na podkladě exaktního

modelu struktury.⁷ V tom se také jeví ve zřejmé formě další úloha modelu v politické vědě, totiž úloha prostředníka mezi studovaným jevem a danou kvantitativní charakteristikou.

Poznámka k modelu vztahů v politické struktuře

V první a druhé části tohoto příspěvku byla zdůrazněna nutnost oboustranných hybridních tendencí tzv. exaktních a společenských věd, které lze realizovat modelovými principy společenskovědní gnosologie. Bylo rovněž řečeno, že existuje celá řada problematik humanitních věd a v jejich rámci i politologie, které nemají v prostoru exaktních vědeckých disciplín svůj modelový adekvát. V tomto případě je vždy nutno působit problémově na sféru exaktních věd tak, aby daný modelový adekvát byl vytvořen. Pokusme se na jednoduchém příkladě ilustrovat tento postup. Uvažujme jistý politický systém, například interakčně strukturovanou skupinu jistých států. Označme formálně tento systém S ; elementy S , tj. jednotlivé státy, označme $s_1, s_2, \dots, s_n$. Ze vztahů struktury S uvažujme dále pouze vlivy, tj. možnost působení jednotlivých elementů S , tj. jednotlivých států, na jiné státy. Množinu vlivů ve struktuře S označme V . Zdálo by se na první pohled, že pro model V se bude hodit pojem orientovaného grafu na S , tj. zobrazení $v \in \exp S$ do $\exp S$ (tj. množiny všech podmnožin S), mající vlastnosti:

1. $v(\emptyset) = \emptyset$,
2. Jsou-li $P, Q \subset S$ takové, že $P \cap Q = \emptyset$, pak $v(P \cup Q) = v(P) \cup v(Q)$

Všimněme si axiomu 2 zobrazení v . Co kvalitativně vyjadřuje? Říká, že spojením dvou podskupin států (disjunktních) se prostor jejich vlivů prostě superponuje, sčítá z vlivů, které tyto podskupiny měly každá zvlášť. Je tento předpoklad přijatelný pro model vlivů v politické struktuře? Jistě ne zcela. Naopak se dá předpokládat, že spojováním podskupin systému S se sféra jejich vlivu přinejmenším bude rovnat superpozici vlivů, které měly podskupiny každá zvlášť. Jinými slovy: tvor-

bou koalic se vliv těchto koalic jako celků zvyšuje, přinejmenším zůstává stejný. Tuto podstatnou vlastnost vlivů v politické struktuře však pojem orientovaného grafu není schopen postihnout. Pojem orientovaného grafu je schopen postihnout jen některé singulární případy vlivů v politické struktuře, a to pouze takové, u nichž se tvorbou koalic sféra vlivů prostě superponuje.

Chceme-li tedy vytvořit exaktní adekvát vlivů v politické struktuře, musíme tedy zřejmě zobecnit pojem orientovaného grafu. Z tohoto důvodu je vhodné vybudovat tzv. pojem vztahové korespondence na libovolné finitní bodové množině; značme ji — aniž by došlo k nedorozumění — opět S , její elementy $s_1, s_2, \dots, s_n$. Vztahovou korespondenci na S rozumíme zobrazení $v \in \exp S$ do $\exp S$, mající vlastnosti:⁸

1. $v(\emptyset) = \emptyset$
2. Jsou-li $P, Q \subset S$, takové, že $P \subset Q$, potom $v(P) \subset v(Q)$

Axióm 1 vztahové korespondence v je čistě matematického rázu, axióm 2 lze vyjádřit také tak, že v je monotónní zobrazení. Na první pohled není zřejmé, zdali budovaný pojem vztahové korespondence splňuje požadavky, které klademe na vlivy v politické struktuře, tj. skutečnost, že tvorbou koalic se sféra vlivů zvětšuje.

Z axiomu 2 však skutečně plyne: je-li

$$P, Q \in \exp S,$$

potom

$$v(P \cup Q) \supset v(P),$$

$$v(P \cup Q) \supset v(Q),$$

z čehož

$$v(P) \cup v(Q) \subset v(P \cup Q)$$

Tím je dokázáno, že takto koncipovaný pojem vztahové korespondence má požadovanou vlastnost. Mohla by vzniknout otázka, proč jsme při vytváření vztahové korespondence nepožadovali přímo namísto axiomu 2 splnění poslední odvozeného vztahu (tedy namísto monotónního zobrazení $\exp S$ do $\exp S$ vzít zobrazení

⁷ Podrobněji o tom pojednává připravovaný článek F. Charvát, *K pojmu vztahové korespondence v sociologických strukturách*.

⁸ Blíže viz Havrda, F. Charvát, *Kvantifikační metoda klasifikačních procesů*, Kybernetika č. 1/1967.

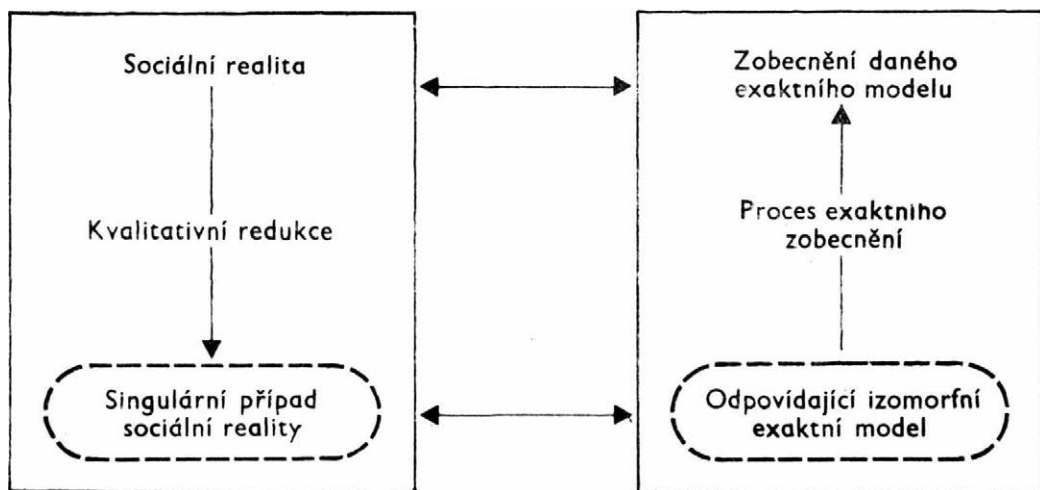
nonsubaditivní), který je širší. Formálně by to jistě bylo možné, ovšem uvažme kvalitativní interpretaci axiому 2 vztahové korespondence: říká, že vliv libovolné skupiny států, jež jsou v koalici, zahrnuje přinejmenším všechny tyto státy dané koalice. Ale tento předpoklad je rovněž pro model vlivů v politické struktuře naprosto přijatelný, dokonce fundamentální. Jelikož však původně požadovaný vztah v oblasti vlivů v politické struktuře je důsledkem posledně diskutovaného axiому, jak jsme zcela exaktně dokázali, ukazuje se pojem vztahové korespondence jako zcela adekvátní model vlivů v politické struktuře. Skutečnost, že pojem vztahové korespondence je zobecněním pojmu orientovaného grafu, je zřejmá.

vědy — přírodní vědy — je princip indukovaného zobecnění. Spočívá v tom, že odpovídá-li jistě singulární situaci v sociální realitě jako izomorfní model jistý exaktní objekt, jistý matematický pojem, potom zákonitě obecné situaci v sociální realitě odpovídá jako izomorfní model jistým způsobem zobecnění daného exaktního subjektu (původně modelujícího singulární situaci). Tedy sociální realita indukuje exaktní zobecnění. Domníváme se, že tento princip v hybridních vztazích exaktních a společenskovědních disciplín bude nutno v rozsáhlé míře využívat pro získání dialektického charakteru těchto vztahů.

Uvedme na závěr schéma principu indukovaného zobecnění:

Schéma 3

Izomorfie

Aby se vztahová korespondence $\tilde{v}$ redukovala na pojem orientovaného grafu, bylo by nutné předpokládat o $\tilde{v}$, že je navíc subaditivním zobrazením.

Dalo by se v úvahách pokračovat, např. formulovat problematiku koalic na dané politické struktuře a dále na tomto modelu budovat kvantitativní charakteristiky, např. tenzi daného koaličního systému, hegemonity koalic, apod. Tyto otázky by však přesáhly rámec tohoto příspěvku. Pokusme se však závěrem formulovat některé obecné zákonitosti, které z předchozího příkladu vyplynuly:

Důležitým principem pro problémové působení v hybridní tendenci společenské

Závěr

Modelový princip politologického poznávání pochopitelně není samospasitelný, i když jej pro jeho organicky syntetizující charakter v současné době řadíme k vývojově nejvyšším stupňům metodologické integrace humanitních a exaktních vědeckých disciplín.

Použití modelových metod může vést k různým úskalím. Například k tomu, že daný model postihuje totalitu jistého politického jevu zkráceně a že tedy vůbec neodpovídá jeho jistým kvalitativním znakům, k tomu, že konstrukce mnohých indexů je sporná, apod. Konstitutivní sou-

částí modelového principu je však právě předběžné stanovení tohoto stupně aproximace již v úvodní fázi abstrahující kvalitativní analýzy, která pak adekvátně stanoví úroveň izomorfie daného exaktního modelu a zároveň i „kvalitu“ příslušných kvantitativních charakteristik. Dále pak v závěrečné fázi kvalitativní interpretace opětovně provádí verifikační kontrolu celého poznávacího cyklu. Je tedy přímo v modelovém principu politologické gnoseologie zakotvena vlastnost aproximace vědeckého poznání; to znamená, že modelový princip, zhruba řečeno, kalkuluje s mezemi modelových metod. Je ovšem na druhé straně zřejmé, že jistá úskalí modelového principu pramení ne-li z jeho metodologické substance, tedy z možných chyb jeho použití, tj. např. z chybně postavené kvalitativní abstrakce daného objektu, nebo z chybně koncipovaného exaktního modelového adekvátu daného objektu, nebo z chybně provedené totalitní výstavby kvantitativních charakteristik. Jde tedy v tomto ohledu o chyby konkrétních aplikací, tedy nikoli o objektivní, ale o subjektivní meze modelových principů. Modelový princip jako strukturovaný proces politologického poznání, resp. správnost jeho použití závisí na správném provedení jeho konstituujících komponentů; dospějeme-li tedy k chybnému závěru, je nutno prověřit všechna stadia modelového principu.

Cílem tohoto článku bylo přinést některé teoretické podněty k myšlence, že vztah matematiky a politické vědy nelze redukovat pouze na jednostranné aplikace ve směru exaktní vědy a politologie, nýbrž že se mohly stát modelové principy vhodným prostředkem politické gnoseologie, při nichž je exaktní model politologické totality jistého jevu nedílnou součástí politické vědy vedoucí k vytváření

teorie, a zároveň nezbytným předpokladem pro kvantifikační procesy v oblasti politologie. Exaktní model je tedy rovněž prostředníkem mezi totalitou daného politického jevu a jeho kvantitativní projekcí. Teorie kvantifikačních procesů je teorií výstavby tzv. složených kvantifikačních charakteristik metodou tzv. totalitní konstrukce, tj. kvalitativně-kvantitativní konstrukce, s nezbytnou kvalitativní interpretací, hrající roli kontrolujícího článku jednoho cyklu kvantifikačního procesu. Projevem hybridního vztahu politologie a exaktních věd ve směru politologie — exaktní vědy je metodologický princip indukovaného zobecnění.

Závěrem je nutno zdůraznit, že modelový princip politologického poznání je typickou gnoseologickou metodou vhodnou pro týmovou práci, která se právě v oblasti politických věd ještě patřičně nerozvinula.

Modelový princip politologické gnoseologie představuje totalitní typ politologického poznání: syntetizuje kvalitativní a kvantitativní poznání v nedílný celek, je vyjádřením vědecky (metateoreticky) zdůvodněné aplikace exaktních věd ve společenských vědách, ale i naopak. Modelový princip počítá s mezemi exaktních metod a sám vytváří jisté regulátory kontroly vědeckého výzkumu. Důležitou charakteristikou modelových principů je, že exaktní adekvát příslušné reality je chápán jako nedílný, teorii vytvářející komponent této reality. Tím umožňuje exaktizaci politické vědy zevnitř a nikoliv zvnějšku, k čemuž dochází zákonitě v přístupech pojímajících exaktizaci společenských věd pouze jako vybavení metod společenskovědního poznání novými matematickými ústroji a novými technikami.

I. Problém a základní pojmy

V dané analýze máme na mysli mnohostranně skupinové vztahy, ve kterých se projevují určité aspekty struktury pospolitostních vztahů, probíhajících po linii malých společenských skupin. Nejprve přehled základních užívaných pojmů.

Malá skupina je skupinou, jejíž členové navzájem bezprostředně komunikují, dobře se znají a mají určité společné zájmy, ať již pouze sociabilního nebo i účelového charakteru.

Okruhem skupinových vztahů rozumíme soubor vztahů lidí v malých skupinách určitého druhu. Jde například o okruh rodinných vztahů, okruh vztahů v pracovních skupinách a okruh přátelských vztahů. Pojem „okruh skupinových vztahů“ je širší a méně vyhraněný než pojem „skupina“, resp. pojem „malá skupina“. Každý okruh zahrnuje množství skupin daného druhu; zejména pokud jde o přátelské skupiny, může být jednotlivec členem několika z nich současně.

Referenční skupina představuje takovou skupinu, k jejímž platným hodnotám se jednotlivci vztahují jako ke vzorům svého vlastního chování, s jejímiž převažujícími názory se tedy víceméně ztotožňují. Není totožná se skupinou členskou. Teprve ta členská skupina, s níž se jednotlivý člen uvedeným způsobem identifikuje, se pro něj stává skupinou referenční. V mnoha případech se skupina pro svého člena skupinou referenční nestává, v jiných případech pro něj přestává být referenční skupinou. Tyto případy navozují konfliktní vztah člena k jeho členské skupině. Naproti tomu jsou případy, kdy referenční skupinou člověka je skupina, jejímž členem není (na členství v ní však aspiruje). Tyto případy však do tohoto rozboru zahrnuty nebudou.

Mnohostranně skupinové vztahy (v běžné sociologické terminologii označené jako „skupinová pluralita“) znamenají společné členství jednotlivce v několika sku-

pinách ať už stejného druhu (několik přátelských skupin) nebo několika druhů (rodina — spolupracovníci — přátelská skupina — výbor zájmové organizace) současně. Jde o členské a tím i vztahové a referenčně postojové prolínání skupin, vzájemné navazování, vedoucí k tvorbě horizontálně strukturální tkáně společensky pospolitostních vztahů.

Ohniskovou osobou nazýváme jednotlivce, který jako člen současně dvou nebo více skupin stojí v jejich průsečíku, je nositelem skupinové plurality a tím i aktérem různorodých rolí, vyplývajících z pluralitního členství. O vztahu mezi ohniskovou osobou a několika jejími členskými skupinami se hovoří jako o dvojí nebo i vícenásobné oddanosti („dual allegiance“ nebo „multiple allegiance“).

Početnost okruhů skupinových vztahů se u různých ohniskových osob může lišit. Existují limitace dvojího druhu. První jsou dány *sociabilní kapacitou ohniskové osoby*: jedny osoby jsou schopny komunikovat ve velkém počtu skupin různého typu, jiné se raději upínají na jednu nebo několik málo skupin téhož typu. Jde o kontinuum, vyznačené na jedné straně extrémním typem samotáře a na druhé straně typem zábavného společníka, který se vyžívá vyhledáváním pospolitostních a jiných společenských kontaktů. Druhé limitace plynou ze *sociabilních možností, determinovaných demografickými, profesními nebo sídelními faktory*. Jde o složité kontinuum, vyznačené na jednom extrému například ženou v domácnosti, pečující o početnou rodinu a žijící na venkovské samotě, a na opačném extrému například reportérem, jehož sama profese nutí vyhledávat stále nové a nové pospolitostní kontakty, mezi nimi i stabilnější afilice.

Pro funkci ohniskových osob má zvláštní význam ta okolnost, zda skupiny, jejichž jsou členy a v jejichž průsečíku stojí, jsou pro ně současně referenčními sku-

pinami nebo nikoliv. V případě dvou skupin, které obě jsou referenční, může ohnisková osoba účinně přispívat k jejich sblížování a vzájemnému porozumění. V případě, kdy se nároky takových dvou stejně referenčních skupin na ohniskovou osobu nekryjí, nebo jsou-li dokonce rozporné, může se ohnisková osoba dostávat do psychologicky velmi těžko řešitelných konfliktních situací. Je-li třeba vybírat mezi dvěma stejně referenčními skupinami jakožto vylučujícími se alternativami, je volba obtížná a frustrující. Dvoji reference ztěžují preference — lze aforisticky říci.

Je-li jedna z členských skupin ohniskové osoby její referenční skupinou a druhá nikoliv, je postavení ohniskové osoby na jejich průsečíku po objektivní stránce ještě kompliktější. Na druhé straně však nemusejí vznikat tak silné *konfliktní stresy* jako v případě prvého. Ohnisková osoba je predisponována k tomu, aby v případě nutnosti volit mezi dvěma alternativami preferovala tu skupinu, vůči které má referenční vztah, před skupinou druhou.

Není-li žádná z obou skupin pro ohniskovou osobu skupinou referenční, minimalizuje se ohniskové fungování dané osoby na průsečíku těchto skupin. Její společné členství přispívá spíše ke vzájemnému odcizování těchto skupin než k jejich sblížování. Na tom je zřejmé, že konvergence, respektive divergence členských a referenčních skupin poměrně složitým způsobem podmiňuje na jedné straně míru *konfliktu rolí ohniskových osob*, *konfliktů jejich loajality* vůči různým členským skupinám a na druhé straně míru jejich *integrujícího působení ve skupinové návaznosti*.

Není vyloučeno, že dvě skupiny mohou mít na svém průsečíku ne jednu, ale dvě i více ohniskových osob (např. jsou-li dva členové téže rodiny nebo tři přátelé současně spolupracovníky). Čím větší počet těchto případů, tím více se člensky identifikují skupiny různého druhu.

Pospolitostní struktura společnosti je vytvářena horizontálním navazováním malých skupin komunikacemi různého druhu, nejstabilněji však prostřednictvím společného členství ohniskových osob.

Dnes už nejen pracovní, ale i mimopracovní sféra je silně institucionalizována a příslušné organizační vazby a hodnoty se projevují v různých zájmových, vzdělávacích, sportovních a jiných rekreačních uskupeních i v určitých aspektech rodinného života. Vzniklo složité kontinuum od těchto skupin, které jsou nejvíce institucionalizovány, až ke skupinám které odolaly institucionalizaci a v nejvyšší míře si zachovaly pospolitostní ráz.¹

Všechny malé skupiny nezaujímají na kontinuu pospolitostní — institucionální struktury stejné místo. K pospolitostnímu pólu se nejvíce blíží přátelské skupiny, rodina je uprostřed; průmyslové pracovní skupiny nebo výbory různých organizací se blíží k institucionálnímu pólu tohoto kontinua. To samozřejmě ovlivňuje rozdíly v charakteristikách těchto skupin. Avšak v našem rozboru nejde o osvětlování institucionálního fungování skupin. Vycházíme z toho, že i v těch malých skupinách, které byly založeny s institucionálním účelem, dochází k neformálně sociabilním interakcím účastníků a tím se v nich vedle institucionální vytváří specifická pospolitostní struktura. Pro pospolitostní strukturu celé společnosti mají tedy řádově stejný význam jak pospolitostní skupiny par excellence tak i pospolitostní vztahy ve skupinách institucionálně začleněných a účelově fungujících.

Rozdílné sféry organizované činnosti nejsou zpravidla v horizontálním směru institucionálně spjaty ani nijak koordinovány. Jejich reálná sociální návaznost je významným polem realizace neformálně pospolitostních vztahů. Pospolitostní vztahy mají tedy jak intra-institucionální tak i inter-institucionální funkce.

Pospolitostní komunikace představuje proud informací předávaných po linii těchto pospolitostních vztahů a probíhajících na podkladě neformálních interakcí bezprostředně se stýkajících lidí. Nejsou to přitom jen holé informace, ale zpravidla též zaujaté ve směru postojeového ovlivňování. Jde o informace o událostech bližšího prostředí (o známých, o obecních nebo závodních záležitostech, o sportovním klubu apod.), ale i o informace o událostech širšího celospolečenského dosahu, a to o událostech politických, někdy i hos-

¹ K definicím institucionální a pospolitostní struktury viz článek *Orientační schéma sociální struktury průmyslového závodu*, Sociologický časopis, č. 4/1966, s. 529.

podářských, kulturních či vojenských. V menší míře u informací prvního druhu, ve větší míře pak u těchto druhých vystává otázka vztahu mezi pospolitostními komunikacemi a institucionalizovanými komunikacemi, probíhajícími zejména po linii hromadných sdělovacích prostředků. Pospolitostní komunikace vždy doplňují komunikace institucionalizované, v případě jejich nedostatečného fungování je substituují i s příslušnými negativními důsledky této skutečnosti (subjektivní zkreslování).

V tomto rozboru nejde o osvětlování procesů pospolitostních komunikací v plné šíři, půjde především o zjišťování strukturálně postojových a skupinových předpokladů fungování těchto komunikací.

Problém slučitelnosti členství ve skupinách různého druhu má velký význam pro zdravé fungování základních buněk společenského života. Například vztahy mezi rodinou a pracovištěm nebo školou a přáteli jsou u nás velmi často diskutovanými tématy, nebyly však ještě podrobeny serióznímu empirickému výzkumu. Předpokládáme, že níže uvedené modely by mohly být teoretickým východiskem takového výzkumu.

Skupinový pluralismus má na druhé straně nesporný význam pro afiliace každého člověka. Znamená pluralitu jeho rolí. V západní sociologii bývá problém společného členství ve dvou nebo více skupinách studován zejména z hlediska konfliktnosti, kterou to přináší jednotlivým členům. Ti ve svých činnostech, vzhledem k zájmovým rozdílům různých skupin, jejichž jsou členy, někdy stojí před problémem, zda preferovat zájem té či oné skupiny. Na druhé straně však existence takové konfliktnosti nemůže zastřít fakt, že společné členství ustavuje zároveň organickou návaznost skupin a určité přechody mezi jejich zájmy, možnost jejich sladování.

Problém konfliktnosti mezi členstvím v různých skupinách bývá sice zejména v americké sociologii příliš absolutizován, ale přesto musíme uznat, že má zásadní význam.

Problémy členství ve větším počtu skupin se například jen do vnitrozávodního prostředí promítají jako:

— rozpory mezi formálními a neformálními referencemi (a loajalitou) pracovní

skupiny (nároky mistra — nároky podskupiny),

- rozpory mezi referencemi pracovní skupiny a celé výrobní organizace,
- rozpory mezi loajalitou k výrobní organizaci a k odborům,
- rozpory mezi loajalitou k pracovní skupině a k odborům,
- rozpory mezi loajalitou k pracovní skupině a ke skupině přátel, kteří pracují na závodě mimo tuto pracovní skupinu.

Tyto rozpory skupinové příslušnosti jsou těsně propleteny, takže tvoří určitou soustavu. K tomu pak přistupují další komplikované rozpornosti, způsobené vlivem skupin z vnějšího prostředí.

Na základě konfliktnosti, ke které vede skupinový pluralismus, vzniká pak celá řada problémů, jako například *problém dynamické rovnováhy členství v různých skupinách*. Na druhé straně však překonáváním konfliktnosti a dosahováním dynamické rovnováhy vzniká *problém utváření koalice mezi skupinami na základě společného členství většího počtu svých členů*. Lze hovořit někdy o poměrně stabilních blocích malých skupin, které mohou tvořit opěrné sloupy místních pospolitostních skupin a tím získávají značně neformální slovo při řešení místních záležitostí.

To vše ve svém souhrnu navozuje *problém systémových vazeb mezi malými skupinami*. Ohniskové osoby představují živé výstupy z jedné skupiny a vstupy do jiných skupin. Na nich a na jejich referenčně postojových vztazích závisí, zda tyto vstupy a výstupy budou fungovat eufunkčně nebo disfunkčně, zda budou volné, čisté, nebo zda budou ucpávány zvláštními zájmy, asociabilitou nebo komunikační omezeností ohniskových osob.

Malé skupiny se v důsledku svých vzájemných vazeb stávají subsystémy širších sociálních skupin mezostrukturálního (obec, osazenstvo závodu, širší organizace různého druhu) a makrostrukturálního (společnost jako celek, třídy, vrstvy atd.) charakteru. Procesy, navozující vazby mezi těmito subsystémy, jsou buněčnými a v tomto smyslu základními socioprocesy celonárodní pospolitosti.

Skutečnost, že každý občan je příslušníkem nikoliv jedné, ale většího počtu skupin různého typu, má tedy velký význam

pro organickou integraci společnosti. Jedná se o širší, celonárodně působící a zpravidla organizované skupiny (občan je současně členem odborového svazu, politické strany, zájmového sdružení, popřípadě církve), o skupiny „středního dosahu“ (obec, osazenstvo podniku) a nakonec o malé skupiny, v jejichž sociálním prostředí občan konkrétně tráví své dny a s jejichž členy je ve víceméně stálém bezprostředním styku. Jsou to jak skupiny, které jsou základními buňkami hierarchie uvedených skupin širších (straničká skupina, odborový úsek, pracovní skupina), tak i skupiny další, bez hierarchické návaznosti (rodina, přátelská skupina).

Různé skupiny přirozeně působí v těchto procesech s různou intenzitou. Malé skupiny, které působí intenzivněji na větší počet procesů, ovlivňujících mezostukturu a makrostrukturu, bychom z tohoto hlediska mohli považovat za *ohniskové skupiny*. To je však již další, navýsost komplexní problém, který do tohoto rozboru zahrnovat nebudeme.

II. Typologie vztahů mezi ohniskovou osobou a skupinami

Nejprve si povšimněme vztahu ohniskové osoby k její jedné členské skupině. Pro tento vztah mají význam jak postoje zaujímané ohniskovou osobou vůči skupině, tak i postoje skupiny (resp. ostatních členů skupiny) vůči ní. Prvním aspektem postojů ohniskové osoby vůči skupině je satisfakce ohniskové osoby danou skupinou. Může být zjišťována s pomocí satisfakčního dotazu (zda ohnisková osoba je či není v dané skupině spokojena). Satisfakci ohniskových osob a danou skupinu označujeme symbolem

$O s X$

(O = ohnisková osoba
 s = satisfakčnost
 X = skupina)

Pozitivní satisfakci označujeme $O s X+$, negativní $O s X-$.

($+$ = pozitivní hodnota daného údaje
 $-$ = negativní hodnota daného údaje)

Druhým aspektem postojů ohniskové osoby vůči skupině je to, zda daná skupina, která je pro ohniskovou osobu v každém případě skupinou členskou, je současně její skupinou referenční, tj. skupinou s takovými převládajícími hodnotami,

ke kterým ohnisková osoba sama sebe vztahuje jako k hodnotám směrodatným pro vlastní činnost. To lze zjišťovat s pomocí dotazů, zaměřených na míru názorové koincidence ohniskové osoby s názory, ve skupině převládajícími.

Index referenčnosti skupiny označujeme symbolem

$O r X$

(r = referenční vztah)

Pozitivní referenční vztah označujeme $O r X+$, negativní $O r X-$. Lze modelovat kongruenci i diskongruenci satisfakčnosti a referenčnosti, tomu se však zde nechceme věnovat. V dalším vycházíme z toho, že skupinová satisfakčnost a referenčnost mohou být kombinovány v souhrnný index vyjadřující celkový poměr ohniskové osoby k dané členské skupině. Chceme-li výsledky podrobit dichotomické analýze, tedy v případě, že tento poměr je příznivý, bude mít index pozitivní hodnotu a abstraktně jej lze vyjádřit symbolem

$O X+$

Naopak celkově nepříznivý poměr ohniskové osoby ke skupině bude vyjádřen symbolem

$O X-$

Při tomto abstraktně teoretickém přístupu vypouštíme možné střední hodnoty, které by příliš zvyšovaly počet modelové možných kombinací.

Pokud jde o postoj skupiny (resp. ostatních členů skupiny) vůči ohniskové osobě, může být zjišťován přímo — pokud lze hovořit s ostatními členy skupin. Lze však také využít informací samotné ohniskové osoby o tom, jak je s ní skupina spokojena a jaký vliv podle jejího dojmu ona sama, respektive její názory, ve skupině mají. V tom případě by šlo vlastně o předpokládaný názorový vliv ohniskové osoby v jejích členských skupinách.

Celkový postoj skupiny vůči ohniskové osobě označujeme

$X O$

Názorový vliv skupiny na ohniskovou osobu označujeme

$X r O$

Zkonfrontujeme-li názorový vliv určité skupiny na ohniskovou osobu s předpoklá-

daným názorovým vlivem této osoby na tutéž skupinu, tedy vzájemnou referenčnost, jsou při našem dichotomickém přístupu čtyři teoreticky typologické možnosti:

- I. $(O r X +) (X r O +)$
pozitivní kognitivní konsonance skupiny a jejího člena — názory člena jsou kladně přijímány jeho referenční skupinou.
- II. $(O r X -) (X r O -)$
negativní kognitivní konsonance skupiny a jejího člena — názory člena jsou odmítány skupinou, která je jeho členskou, nikoli však referenční skupinou.
- III. $(O r X +) (X r O -)$
kognitivní disonance v neprospěch člena — názory člena jsou skupinou odmítány, ačkoliv ta je pro něj skupinou referenční. Skupina „přerostla“ svého člena.
- IV. $(O r X -) (X r O +)$
kognitivní disonance v neprospěch skupiny — skupina přijímá kladně názory svého člena, ačkoliv pro něho není skupinou referenční. Člen „přerostl“ svou skupinu.

Doposud jsme se zabývali problematikou vztahů mezi ohniskovou osobou a jedinou skupinou, jejímž je ohnisková osoba členem. Nyní přecházíme k vlastnímu modelování skupinové pluralitních vztahů, ve kterých jde o ohniskovou osobu O a dvě její členské skupiny X a Y. Tyto skupiny budeme brát buď abstraktně anebo je konkretizovat na příkladech rodiny (A) a pracovní skupiny (B).

Typologie postojových vztahů ohniskové osoby na jedné straně vůči jejím členským skupinám na straně druhé (tedy typologie, která nebere v úvahu zpětné vztahy skupin vůči ohniskové osobě a také ještě ne vztahy mezi těmito skupinami navzájem) připouští při dichotomickém přístupu v zásadě tři teoretické typy:

I. První typ (+)

$(O X +) (O Y +)$ — pozitivní kongruence postojů ohniskové osoby ke dvěma skupinám. Ohnisková osoba je spokojena v obou skupinách, má

k oběma referenční postoj.

II. Druhý typ (—)

$(O X -) (O Y -)$ — negativní kongruence postojů ohniskové osoby ke dvěma skupinám. Ohnisková osoba je v obou skupinách nespokojena, k žádné z nich nemá referenční postoj.

III. Třetí typ (x)

$(O X +) (O Y -)$ — diskongruence postojů ohniskové osoby ke dvěma skupinám. Ohnisková osoba v jedné je spokojena a má k ní referenční postoj, ve druhé skupině je nespokojena a bez referenčního postoje.

Tento typ se ovšem může konkretizovat ve dvou podobách, podle toho, která ze dvou konkrétních skupin je objektem pozitivního a která negativního postoje.

$(O A +) (O B -)$ — pozitivní postoj ohniskové osoby k rodině je provázen jejím negativním postojem ke spolupracovníkům.

$(O A -) (O B +)$ — negativní postoj ohniskové osoby k rodině je provázen jejím pozitivním postojem ke spolupracovníkům.

III. Typologie vzájemných vztahů mezi dvěma skupinami se společným členem

Analýza, provedená na základě této typologie, pomůže objasnit otázku, zda se satisfakce a reference ohniskové osoby ve vztahu k různým členským skupinám spíše vylučují nebo spíše asociují C. Argyris zastává druhý názor, když uvádí, že dělníci, spokojenější v závodě, jsou současně aktivnější při společenských činnostech v obci, církvi a ve fraternálních organizacích.² Jestliže by tak tomu bylo, znamenalo by to, že záleží na diapazonu

² C. Argyris, *Personality and Organization*, New York, 1957.

sociability a sociální adaptability jednotlivců, kteří se člení na sociálně angažované a neangažované. Kdyby se však ukázalo, že skupinové satisfakce a reference k různým členským skupinám se spíše vylučují, pak by záleželo více na skupinové výběrovosti, preferenční volbě těch či jiných skupinových afiliací, přičemž úhrnný sociabilní diapazon jednotlivců by tendoval k nivelizaci.

Další otázkou je, kdy společné členství ohniskové osoby v několika skupinách napomáhá pospolitostní konvergenci těchto skupin a kdy naopak vzhledem k neporozumění mezi skupinami vede ke konfliktnímu postavení samotné ohniskové osoby. Zdálo by se, že o tom lze soudit podle zjištěných satisfakčních referenčních postojů ohniskové osoby. Jsou-li pro ohniskovou osobu současně dvě skupiny skupinami referenčními, lze očekávat, že její společné členství napomáhá kongruenci obou skupin. Je-li pro ni jedna skupinou referenční a druhá nikoliv, lze očekávat konfliktní působení skupinové plurality.

Avšak to je neověřený předpoklad. Logicky a věcně je možno mnoho kombinací, ve kterých zvláštní úlohu může hrát diskongruence mezi satisfakčním a referenčním vztahem ke skupině. Například ke konfliktnímu postavení ohniskové osoby na základě skupinového pluralismu může docházet nejen tehdy, když má tato osoba pozitivní satisfakční i referenční vztah k jedné své členské skupině a negativní satisfakční i referenční vztah ke skupině druhé. Konfliktní postavení je možné také v případě, kdy je ohnisková osoba dvěma skupinami uspokojena, avšak pouze k jedné z nich má pozitivní referenční vztah, kdežto ke druhé má referenční vztah negativní. Právě proto, že vztah k jedné ze skupin není jednoznačný, může zde jít o psychologicky daleko hlubší konfliktnost. Hlavní však je to, že jde o protikladné hodnotové reference. Pozitivní satisfakční postoj k oběma skupinám s protikladnými hodnotovými referencemi činí postavení ohniskové osoby daleko dramatičtější než v případě, kdy negativnímu referenčnímu postoji odpovídá negativní postoj satisfakční.

Určitá konfliktnost na základě pluralitního skupinového členství není vyloučena ani tehdy, když vůči dvěma skupinám

převládají pozitivní postoje satisfakční i referenční. Členství ve dvou stejně referenčních skupinách může totiž na chování ohniskové osoby klást odlišné nároky — a to ne jako důsledek rozdílů v systémech jejich hodnot, ale jako důsledek rozdílné sociální funkčnosti daných skupin.

Proto je třeba míru convergence, resp. míru konfliktního působení pluralitně skupinového členství zkoumat s pomocí zvláštní baterie otázek, kterými se zjišťuje, jaký převládající postoj zaujímají členové jedné členské skupiny ohniskové osoby k její druhé členské skupině a současně s tím i k jejímu vlastnímu členství v této skupině. I zde postupujeme dichotomicky a pracujeme se dvěma druhy postojů: pozitivním (+) a negativním (—).

Tyto vztahy jsou reciproční. Zjišťují se například jak názory spolupracovníků na skupinu přátel, tak i naopak názory přátel na pracovní skupinu ohniskové osoby. Podle toho o jaký směr daného vztahu jde, hovoříme o skupinách hodnotících a skupinách hodnocených. V našich symbolech uvádíme vždy na prvním místě skupinu hodnotící a na druhém místě skupinu hodnocenou. Tak například symbol

A o B +

znamená, že rodina (A) ohniskové osoby (o) má na její spolupracovníky (B) pozitivní názor (+). Také v této typologii vzájemných vztahů skupin se společným členem jsou možné v zásadě tři typy.

I. První typ (+) (X o Y +) (Y o X +) pozitivní kongruence skupin, která staví ohniskovou osobu do postavení, tendujícího k harmonicky pluralitnímu členství. V obou skupinách převládá názor, že ohnisková osoba je ve druhé skupině na svém místě, a že jí členství ve druhé skupině prospívá. Skupiny projevují tendenci ke sbližování. Za tohoto oboustranně kladného vztahu se dá předpokládat, a to zejména tehdy, jsou-li také satisfakční a referenční postoje ohniskové osoby k oběma skupinám shodně pozitivní, že pluralitní členství v obou skupinách nejen nenavodí konfliktní situaci ohniskové osoby, ale naopak bude přispívat k tomu, aby se obě skupiny sbližovaly.

II. Druhý typ (—) (X o Y —) (Y o X —) negativní kongruence skupin, která

staví ohniskovou osobu do postavení tendujícího k oboustrannému konfliktně pluralitnímu členství. V obou skupinách převládá názor, že ohniskové osobě členství ve druhé skupině neprospívá nebo dokonce škodí, skupiny projevují tendenci ke vzájemně konfliktnímu vztahu.

- III. Třetí typ (x) ($X \circ Y +$) ($Y \circ X -$) diskongruence skupin, která staví ohniskovou osobu do postavení tendujícího k jednostrannému konfliktně pluralitnímu členství nebo do postavení smíšených tendencí k harmonizaci a ke konfliktnosti. Jedna skupina je spokojena s členstvím ohniskové osoby ve druhé skupině, druhá skupina je však naopak s jejím členstvím ve skupině prvé neuspokojena; jde zřejmě o dočasný labilní stav, podmíněný tím, že členové jedné skupiny nejsou dostatečně informováni o druhé skupině, a o jejich postojích vůči sobě samotným i vůči ohniskové osobě.

Tento typ se opět může konkretizovat ve dvou alternativách, podle toho, která z konkrétních skupin má vůči druhé pozitivní a která negativní postoj.

($B \circ A +$) ($A \circ B -$) — spolupracovníci ohniskové osoby mají pozitivní postoj k její rodině, kdežto rodina má negativní postoj ke spolupracovníkům svého člena.

($A \circ B +$) ($B \circ A -$) — rodina ohniskové osoby má pozitivní postoj k jejím spolupracovníkům, kdežto spolupracovníci mají k její rodině postoj negativní.

S touto typologií by bylo možno nejspolehlivěji pracovat tehdy, kdyby byli výzkumu podrobeni všichni nebo rozhodující členové příslušných členských skupin ohniskové osoby. To by ovšem znamenalo volit nikoliv individuální reprezentativní vzorek respondentů, ale vzorek, který by se opíral o celé soubory skupin se společnými členy.

Lze však také postupovat tak, že informace o vztahu jejich členských skupin získáváme od ohniskové osoby samotné. V důsledku podílu subjektivního zkreslení by nebyly výsledky tak spolehlivé jako při skupinovém postupu.

IV. Všeobecná typologie skupinové pluralitních vztahů

Uvedli jsme dosud typologii vztahů mezi ohniskovou osobou a jejími členskými skupinami a typologii vzájemných vztahů skupin se společným členem.

V jaké míře se tyto typologie shodují? Existují významné korelace mezi jednotlivými typy anebo se jednotlivé typy první typologie víceméně rovnoměrně asociují s různými typy druhé typologie? Tuto otázku může zodpovědět jen výzkum. Předem však nemůžeme vyloučit žádnou z teoreticky možných typologických kombinací, kterých je možných v zásadě deset.

- I. typ (+ +) [$(O X +)$ ($O Y +$)]
[$(X \circ Y +)$ ($Y \circ X +$)]

shoda pozitivní kongruence ve vztazích skupin, s pozitivní kongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Ohnisková osoba se konformizuje s postoji, převládajícími v obou skupinách, které jsou přitom silně konvergentní. Funguje jako nástroj sblížování skupin, přičemž uplatňuje svůj vliv více méně účinně.

- II. typ (x +) [$(O X +)$ ($O Y -$)]
[$(X \circ Y +)$ ($Y \circ X +$)]

pozitivní kongruence skupin je provázána diskongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

I když obě skupiny mají recipročně pozitivní vztah, ohnisková osoba se vymyká vlivu jedné z nich. Ani s druhou se však zcela nekonformizuje, protože nesdílí její pozitivní postoj k první. To svědčí též o tom, že v žádné z obou skupin nemá ohnisková osoba příliš velký vliv. Ačkoliv objektivně vztah skupin nestaví ohniskovou osobu do konfliktní situace, subjektivně vidí tato osoba skupiny konfliktně — v dalším může ohnisková osoba narušovat sblížování skupin a podněcovat prvky jejich vzájemné konfliktnosti.

- III. typ (- +) [$(O X -)$ ($O Y -$)]
[$(X \circ Y +)$ ($Y \circ X +$)]

neshoda pozitivní kongruence skupin s negativní kongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Ohnisková osoba je „silnou individualitou“, která nepodlehla konformizačním

nátlakům žádné z obou skupin, které jsou v recipročně pozitivním vztahu a tudíž nemají předpoklady pro koordinovaný nátlak na ohniskovou osobu. Ta nalezla jiné skupinové reference, vymyká se oběma skupinám, sbližování skupin je ji lhostejné, odmítá při něm fungovat a ani se nesnaží mít v těchto skupinách vliv.

IV. typ (+ -) [(O X +) (O Y +)]
[(X o Y -) (Y o X -)]

neshoda negativní kongruence skupin s pozitivní kongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Jde o sociabilně založenou ohniskovou osobu, která ve snaze konformizovat se s oběma skupinami nesdílí jejich vzájemnou konfliktnost. Vztah skupin je konfliktní a staví i ohniskovou osobu do situace konfliktně pluralitního členství. Avšak ta se s touto situací nespokojuje, snaží se ji překonat, v dalším může napomáhat sbližování skupin. Zatím však toto úsilí nemá úspěch, ohnisková osoba nemá tak silný vliv v žádné z obou skupin, aby jejich vzájemnou konfliktnost překonala, ocitá se ve velmi konfliktní situaci, kdy je objektivně vedena k tomu, rozhodovat se mezi oběma skupinami, ačkoliv jí to činí velké vnitřní potíže.

V. typ (x -) [(O X +) (O Y -)]
[(Y o Y -) (Y o X -)]

negativní kongruence skupin je provázána diskongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Vztah skupin je výrazně a oboustranně konfliktní. Ohnisková osoba se konformizuje s jednou skupinou na úkor skupiny druhé. Byla získána na stranu jedné skupiny proti skupině druhé, případně se pro ni v konfliktu i angažuje. Má v ní také určitý vliv, který negativní postoj této skupiny ke druhé skupině dále posiluje.

VI. typ (- -) [(O X -) (O Y -)]
[(X o Y -) (Y o X -)]

shoda negativní kongruence skupin s negativní kongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Vztah skupin je konfliktní, což znechutilo ohniskovou osobu tak, že se postavila proti oběma skupinám a hledá jiné skupinové reference. Postoj ohniskové osoby může plynout z její nekonformnosti anebo z toho, že je ochotna se konformizovat pouze ve skupinách, které nekomplikují

život vzájemnou konfliktností. Je možné, že nemá vliv v žádné z obou skupin. Je však také možné, že měla takový vliv, že její vymykání z referenčního rámce skupin ještě zesílilo negativní vzájemný vztah mezi skupinami.

VII. typ (+ x) [(O X +) (O Y +)]
[(X o Y +) (Y o X -)]

diskongruence skupin je provázána pozitivní kongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Ohnisková osoba je silně konformní a založena sociabilně. Diskongruenci skupin asi chápe jako určité nedorozumění, její poměr ke skupinám to však neovlivňuje, pravděpodobně se snaží o vyjasnění těchto vztahů a často má takový vliv, že toho skutečně může dosáhnout. Zatím se její vliv projevuje u té skupiny, která má vůči druhé skupině pozitivní vztahy.

VIII. typ (- x) [(O X -) (O Y -)]
[(X o Y +) (Y o X -)]

diskongruence skupin je provázána negativní kongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Ohnisková osoba je diskongruencí skupin znechucena, reaguje odmítavým postojem jak ke skupině záporně hodnotící tak i ke skupině záporně hodnocené. V případě, že má slabý vliv, na vztahu mezi skupinami to nic nemění. V případě, že je vlivná, může být důsledkem jejího vymykání se z referenčních rámců přechod k VI. typu.

IX. typ (x || x) [(O X -) (O Y +)]
[(X o Y +) (Y o X -)]

shoda diskongruence skupin se stejně zaměřenou diskongruencí postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Ohnisková osoba se identifikuje se vzájemnými postoji obou skupin, ačkoliv jsou navzájem protikladné, zapojuje se satisfakčně do pozitivně hodnocené skupiny a vůči skupině hodnocené negativně se chová odmítavě. Je to konformita zvláštního druhu, kdy se ohnisková osoba přizpůsobuje tomu, jak jsou skupiny navzájem hodnoceny, ačkoliv k těm skupinám jakožto hodnotícím má vztah opačný (soulasí s tou, k níž má záporný postoj, nesoulasí s tou, k níž má kladný postoj). Je také pravděpodobné, že ohnisková osoba je velmi vlivná a její postoj vůči skupinám silně ovlivňuje vzájemné postoje

obou skupin včetně té, k níž má sama ohnisková osoba záporný postoj. Nesporně ovlivňuje u té skupiny, k níž má kladný postoj, její záporný postoj vůči skupině druhé.

X. typ $(x \times x) [(O X +) (O Y -)]$
 $[(X o Y +) (Y o X -)]$

neshoda diskongruence skupin s opačně zaměřenou diskongruenci postojů ohniskové osoby ke skupinám.

Ohnisková osoba se neidentifikuje ani s jedním z navzájem protikladných postojů mezi oběma skupinami. Zapojuje se satsifakčně a referenčně do skupiny, která je druhou skupinou hodnocena negativně, chová se odmítavě vůči skupině hodnocené pozitivně (ačkoliv o této skupině má její vlastní referenční skupina dobré mínění). Ohnisková osoba zde představuje mimořádně nekonformní typ. Na druhé straně má však v obou skupinách slabý vliv, nedokázala ani přesvědčit tu skupinu, k níž má kladný postoj, o svém záporném postoji ke skupině druhé.

Zkoumáme-li pluralitu ve vztazích ohniskové osoby ke dvěma konkrétním skupinám, mohou se ty abstraktně modelované typy, u kterých dochází k diskongruenci, konkretizovat dvěma způsoby podle toho, která ze dvou skupin zaujímá pozitivní a která negativní pozici. Jde-li o rodinu A a o skupinu bezprostředních spolupracovníků B, jsou teoreticky myslitelné tyto případy:

I. $(+ +) [(O A +) (O B +)]$
 $[(A o B +) (B o A +)]$

Postoje ohniskové osoby k rodině i spolupracovníkům a také vzájemné postoje obou těchto skupin jsou kongruentně pozitivní — tento typ poskytuje tedy jedinou alternativu.

II. $(x +)$ Jsou možné dvě alternativy:

1) $[(O A +) (O B -)]$
 $[(A o B +) (B o A +)]$

Ačkoliv rodina má o spolupracovnících ohniskové osoby dobré mínění, sama ohnisková osoba tento postoj nesdílí. Sdílí však pozitivní postoj spolupracovníků ke své rodině.

2) $[(O A -) (O B +)]$
 $[(A o B +) (B o A +)]$

Ačkoliv spolupracovníci ohniskové osoby mají dobré mínění o její rodině, sama ohnisková osoba tento

postoj nesdílí. Sdílí však pozitivní postoj rodiny ke svým spolupracovníkům.

III. $(- +) [(O A -) (O B -)]$
 $[(A o B +) (B o A +)]$

Ohnisková osoba se chová odmítavě jak k rodině, tak i ke spolupracovníkům, mezi kterými je přitom kladný vzájemný vztah. Je možná jediná alternativa.

IV. $(+ -) [(O A +) (O B +)]$
 $[(A o B -) (B o A -)]$

Ohnisková osoba má příznivý postoj jak k rodině, tak i ke spolupracovníkům, ačkoliv mezi nimi navzájem je záporný vztah. Je možná jediná alternativa.

V. $(x -)$ Jsou možné dvě alternativy:

1) $[(O A +) (O B -)]$
 $[(A o B -) (B o A -)]$

Ačkoliv spolupracovníci nemají dobré mínění o rodině ohniskové osoby, ta tento postoj nesdílí a má ke své rodině postoj dobrý. Sdílí však záporný postoj rodiny ke svým spolupracovníkům. V postavení výrazného konfliktně pluralitního členství se staví na stranu rodiny proti spolupracovníkům.

2) $[(O A -) (O B +)]$
 $[(A o B -) (B o A -)]$

Ačkoliv rodina ohniskové osoby nemá dobré mínění o jejích spolupracovnících, ohnisková osoba tento postoj nesdílí a má ke svým spolupracovníkům postoj dobrý. Sdílí však záporný postoj spolupracovníků ke své rodině. V postavení výrazného konfliktně pluralitního členství se staví na stranu spolupracovníků proti rodině.

VI. $(- -) [(O A -) (O B -)]$
 $[(A o B -) (B o A -)]$

Na konfliktně pluralitní členství v rodině a ve skupině spolupracovníků reaguje ohnisková osoba odmítavým postojem k oběma skupinám současně. Je možná jediná alternativa.

VII. $(+ x)$ Jsou možné dvě alternativy:

1) $[(O A +) (O B +)]$
 $[(A o B +) (B o A -)]$

Rodina ohniskové osoby má dobré

mínění o jejich spolupracovnících, ti však o její rodině nikoliv. Tento záporný postoj spolupracovníků ke své rodině však ohnisková osoba nesdílí. V postavení jednostranně konfliktního pluralitního členství, zaviněném záporným postojem spolupracovníků k rodině ohniskové osoby, reaguje tato osoba tím, že konfliktnosti nepodléhá, zachovává si kladný postoj k rodině, aniž ztrácí svůj kladný postoj ke spolupracovníkům.

- 2) $[(O A +) (O B +)]$
 $[(A o B -) (B o A +)]$

Spolupracovníci ohniskové osoby mají dobré mínění o její rodině, ta však o nich nikoliv. Tento záporný postoj své rodiny ke svým spolupracovníkům však ohnisková osoba nesdílí. V postavení jednostranně konfliktního pluralitního členství, zaviněného záporným postojem rodiny ohniskové osoby k jejím spolupracovníkům, reaguje tato osoba tím, že konfliktnosti nepodléhá, zachovává si kladný postoj ke spolupracovníkům, aniž ztrácí svůj kladný postoj k rodině.

VIII. $(-x)$ Jsou možné dvě alternativy:

- 1) $[(O A -) (O B -)]$
 $[(A o B +) (B o A -)]$

Spolupracovníci ohniskové osoby nemají dobré mínění o její rodině, rodina však má dobré mínění o spolupracovnících. Ohnisková osoba však toto dobré mínění nesdílí. V postavení jednostranně konfliktního pluralitního členství, zaviněného záporným postojem spolupracovníků k rodině ohniskové osoby, ztrácí ohnisková osoba dobrý postoj jak ke kritizujícím spolupracovníkům, tak i ke své kritizované rodině.

- 2) $[(O A -) (O B -)]$
 $[(A o B -) (B o A +)]$

Rodina ohniskové osoby nemá dobré mínění o jejich spolupracovnících, ti však mají dobré mínění o její rodině. Ohnisková osoba však toto dobré mínění nesdílí. V postavení jednostranně konfliktního pluralitního členství, zaviněného záporným postojem rodiny ohniskové osoby k jejím spolupracovníkům, ztrácí ohnisková osoba dobrý postoj jak ke kritizující

rodině tak i ke kritizovaným spolupracovníkům.

IX. $(x \parallel x)$ Jsou možné dvě alternativy:

- 1) $[(O A -) (O B +)]$
 $[(A o B +) (B o A -)]$

Ve shodě se svou rodinou má ohnisková osoba dobrý poměr ke svým spolupracovníkům. Ve shodě se svými spolupracovníky nemá dobrý poměr ke své rodině. Na postavení jednostranně konfliktního pluralitního členství reaguje pasivně a silně konformně.

- 2) $[(O A +) (O B -)]$
 $[(A o B -) (B o A +)]$

Platí totéž jenomže opačně. Ve shodě se svými spolupracovníky má ohnisková osoba dobrý poměr ke své rodině. Ve shodě se svou rodinou nemá dobrý poměr ke svým spolupracovníkům.

X. $(x \times x)$ Jsou možné dvě alternativy:

- 1) $[(O A +) (O B -)]$
 $[(A o B +) (B o A -)]$

Ačkoliv rodina ohniskové osoby má dobré mínění o jejich spolupracovnících, ohnisková osoba toto mínění nesdílí a má k nim záporný postoj. Ačkoliv spolupracovníci nemají o její rodině dobré mínění, ohnisková osoba to nesdílí a má ke své rodině postoj kladný. Na postavení jednostranně konfliktního pluralitního členství reaguje velmi nekonformně.

- 2) $[(O A -) (O B +)]$
 $[(A o B -) (B o A +)]$

Ačkoliv rodina ohniskové osoby nemá dobré mínění o jejich spolupracovnících, ohnisková osoba to nesdílí a má k nim kladný postoj. Ačkoliv spolupracovníci mají o její rodině dobré mínění, ohnisková osoba toto mínění nesdílí a má ke své rodině záporný postoj.

Ve skupinově pluralitních vztazích mezi ohniskovou osobou a dvěma skupinami, jejichž je současně členem, se tedy může — bereme-li v úvahu pouze dichotomické alternativy kladných a záporných postojů relací — realizovat 16 případů. Kdybychom sledovali tyto vztahy ne mezi dvěma, ale mezi třemi nebo více skupinami se společným členem, rostl by počet

případů geometrickou řadou. Proto je lépe pro začátek se omezit vždy jen na vztahy mezi dvěma skupinami a analyzovat každý zvláště, tři dyadické vztahy:

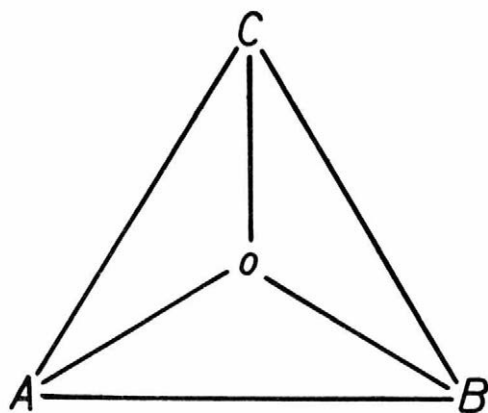
A o B — mezi rodinou a spolupracovníky ohniskové osoby

A o C — mezi rodinou a přáteli ohniskové osoby

B o C — mezi spolupracovníky a přáteli ohniskové osoby.

Daleko složitější je postupovat cestou prokombinování všech tří vztahů, tj. při analýze jednoho triadického vztahu.

Při této analýze by totiž počet teoreticky možných typů vzrostl tak silně, že by se ztratila přehlednost. Lze ovšem očekávat, že dyadická analýza vyloučí předem tolik typů, že bude únosná i analýza triadická.

U jednotlivých typů naší všeobecné typologie pluralitně skupinových vztahů se hovořilo o předpokládaném či pravděpodobném stupni vlivu, který má ohnisková osoba ve skupinách. Při zpracování výzkumných výsledků by to mohlo být prokázáno tak, že tyto typy by byly korelovány se čtyřmi typy vzájemných kognitivních vztahů mezi ohniskovou osobou a skupinou, které jsme uvedli předem.

Резюме

Драгослав Слейшка: Типологические модели многосторонних групповых отношений

Статья предлагает подход к исследованию двух групп, имеющих общего члена (так наз. «личность в фокусе» O). Этот подход основан на типологических комбинациях 4-х переменных:

1) Отношение между личностью O и группой X (эта переменная конструирована из 3-х данных: удовлетворения O, X и две взаимные встречные референтские отношения).

2) Отношение между O и группой Y (тоже самое).

3) Установка группы X по отношению к группе Y.

4) Установка группы Y по отношению к группе X.

Используемая типология дихотомична. После каждой переменной опрашиваемые распределяются на две большие категории: + (с высшим числовым значением переменной), — (с низшим значением). Комбинация этих элементарных типов дает 16 синтетических типов. Дается общая характеристика каждого из них, которая конкретизируется на примере отношений между личностью O, ее семьей и ее рабочей группой.

Summary

Dragoslav Slejška: Typological Modelling of Pluralistic Group Relations

The paper presents an approach to the research of two groups having a common member (scaled here the "focal person"). It is based on typological combinations of four variables:

1. Relation between focal person O and group X (this variable consists of three items: satisfaction of O with X and two reciprocal reference relations).

2. Relation between O and group Y (the same).

3. Attitude of group X to group Y.

4. Attitude of group Y to group X.

The typology used is dichotomic. According to each of the mentioned variables, subjects are distributed in two large categories: + (with a higher value of the variable) and — (with a lower value). A combination of these elementary types gives us sixteen synthetic types. Each of them is given a general characteristic which is exemplified on relations between the focal person, his family and his work group.

Styl řídicí práce a sociální klima ve stavebním podniku

VLADISLAV CHLUMSKÝ
Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví
Bratislava, pracoviště Praha
ALENA KUNSTOVÁ
Laboratoř sociálního výzkumu
na fakultě řízení VŠE, Praha

Potřeby naší socialistické společnosti, stejně jako tlak soutěže světového hospodářství, odhalují slabiny naší ekonomiky. V makroměřítu se je snažíme řešit globální ekonomickou reformou, v podnikové mezostruktuře jde hlavně o problematiku postavení a úlohy socialistického podniku. V jejím rámci jsou hlavním problémem *pozice a role* vedoucích pracovníků. Hlubší konkrétní poznatky v této oblasti nám však dosud chyběly.

Výzkum sociální pozice a role řídicího pracovníka socialistického stavebního podniku byl připraven a organizován na základě projektu, který vypracovala laboratoř sociálního výzkumu při katedře sociologie a psychologie na fakultě řízení VŠE v Praze pro sociologický výzkum v oborovém podniku Škoda. Tento projekt odkoupila stavební organizace a upravila jej pro vlastní potřeby. Stavebnictví je jednak odlišné od strojírenství, významnější však bylo, že potřeba zkvalitňovat řídicí práci nás nutila uplatnit v cílech výzkumu vyhraněnější sociotechnické pojetí. Současně však zůstala možnost výsledky obou výzkumů srovnávat. Toto srovnání bude provedeno v samostatné publikaci, jejímž editorem bude ÚEOS Bratislava. Vlastní výzkum byl proveden na podzim roku 1967.

Projekt vychází ze skutečnosti, že u nás *dochází poněkud opožděně k pochopení nutnosti specializace řídicí činnosti a rozvinutí teorie řízení a že těžiště řídicí činnosti nemůže být v řízení obecně pojatého výrobního procesu, ale přenáší se do sféry řízení lidí.*[1] Soubor hypotézových otázek vychází z operacionalizace pojmů *pozice a role* chápaných v Lintonovském smyslu.[2] Zde ovšem nemůžeme podat souhrnnou zprávu o výsledcích výzkumu, která obnáší v originále přes 300 stran. Omezíme se pouze na některé poznatky o stylu řídicí práce a některých dalších faktorů sociálního klimatu.[3]

Pomocí dvou dotazníků o 398 otázkách byl zkoumán soubor 205 vedoucích pracovníků v tomto složení:

Název funkce	Počet pracovníků
Podnikoví ředitelé	2
Pracovníci aparátů podnikových ředitelství, včetně náměstků	53
Ředitelé správ	14
Pracovníci aparátů správ	75
Hlavní stavbyvedoucí, respektive vedoucí středisek	61

Šlo o pracovníky ze dvou stavebních podniků. Výzkum si tedy nemůže činit nárok na reprezentativnost, má monografický charakter. Přesto mohou být získané poznatky hypotézou o obecných poměrech v našem stavebnictví, neboť principy ekonomického řízení, organizační struktura i kádrová politika byly u nás v minulosti silně unifikované.

Základními daty, z nichž zpráva vychází, jsou *výpovědi respondentů* o sobě nebo o bezprostředních či vyšších nadřízených. U valné části otázek použili respondenti k odpovědím pětistupňové ordinální škály. Leckde však měli vybrat odpověď z kafeerie, většinou polootevřené, disjunktivního i konjunktivního typu. V těchto případech používáme *absolutních i relativních četností* odpovědí. U škálovaných otázek jsme však vyšli z předpokladu, že získané odpovědi je možno alespoň přibližně symetricky rozmístit kolem střední hodnoty stupnice a zacházeli jsme s ordinální stupnicí jako se *stupnicí intervalovou*. To náš statistický popis obohatilo, neboť jsme mohli vypočítat vážené průměry. Východiskem těchto výpočtů byla tato stupnice:

Vůbec ne	0
Vůbec ne, neb mi to nepřísluší	0
V malé míře	1
Částečně	2
V dost velké míře	3
Ve značně velké míře	4

Čtenář tedy může vypočtené průměry $\bar{x}$ interpretovat slovně podle toho, kterému (a jak dalece) z těchto stupňů se přibližují.

Anonymita respondentů byla zajištěna jak organizací výzkumu, tak i formou zpracování jeho výsledků.

Za znaky sociální role byly zvoleny znaky sociálního klimatu, sociální orientace, autority, míry činnosti, míry vlastností apod. Pokud pak jde o sociální klima, zaměřil se výzkum na tři jeho stránky, tj. na styl řízení, sociální normy a sociální hodnoty.[3]

Styl řídicí práce

Co je styl řídicí práce? Uvedme dvě definice:

„Stylem řídicí práce rozumíme souhrn metod použitých při řízení. Patří sem způsob přejímání, zpracování, vydávání a předávání úkolů a rozhodování o nich, způsob vedení lidí, kontrolní metody, způsob spolupráce s kolektivem a jeho organizací, motivace a výchova podřízených, využívání prostředků přímého a nepřímého řízení apod.“[4] — „Pod stylem řídicí práce můžeme rozumět uvědomělý, vyhraněný způsob použití obecných zásad, prostředků a metod řízení, čímž činnost vedoucího dostává charakteristický, osobitý a přitom jednotný ráz. Obecný styl řídicí práce je souhrn podstatných znaků řídicí činnosti ve větších kolektivech...“[5] Obě definice nám v podstatě říkají, že stylem se rozumí metody a způsoby řízení či řídicí práce, že stylem řídicí práce je tedy především charakterizováno *jak* a *nikoliv co* nebo *koho* řídit. Nečiníme si nárok na to, že jsme naším výzkumem vyhověli požadavku komplexnosti popisu stylu řídicí práce, který z uvedených definic vyplývá. Výzkum nebyl zaměřen pouze na to. Postihujeme pouze některé faktory, a to:

1. Základní konstatování, zda jsou vedoucí pracovníci při své řídicí práci zaměřeni více na úkoly či na lidi, což je —

jak dokazuje Likert[6] a jiní — významnou determinantou výkonnosti a spokojenosti podřízených;

2. některé bližší charakteristiky vedení lidí;

3. onen sociální aspekt rozhodování, který je dán tím, o koho se vedoucí pracovník především při svém rozhodování opírá, tj. jeho sociální orientaci jakožto vedoucího pracovníka;

4. četnosti osobních a telefonických komunikací se špičkami vedení;

5. hlavní ohniska a směry konfliktů.

*

Z odpovědí na otázku „V jaké míře se Vy ve své funkci a ve svém okruhu působnosti zabýváte níže uvedenými činnostmi?“ jsme sestavili toto pořadí a indexy významnosti:

Tabulka 1: Pořadí a indexy významnosti měř činnosti pro celý soubor respondentů bez rozlišení funkcí

1. Operativa	$\bar{x} = 3,27$
2. Kontrola	2,82
3. Odborné problémy (nekonceptní a neoperativní)	2,58
4. Vedení, výchova a výběr podřízených	2,39
5. Koncepce	2,35
6. Studium	1,87

Z tabulky můžeme vyčíst, že vedoucí pracovníci jsou ve svém úhrnu *více zaměřeni na úkoly*, jež mají zvládnout (a to především na úkoly krátkodobé a na odborné problémy), *než na lidi*, které řídí za tím účelem, aby tyto úkoly zvládli. Dále je zjevné, že respondenti *preferují kontrolu* před prací s lidmi, jejíž kvalifikované provádění by mohlo její kvantitativní potřebu dosti oslabit. Ačkoli průměry všech ostatních řídicích činností dosahují hodnot vyšších, než je prostřední hodnota použité stupnice (=2=částečně), jediné studium je pod touto hodnotou. Studium jako součást řídicí práce se vyskytuje jen málo.

Z hlediska Likertova modelu participativně skupinového řízení jsme rovněž konstruovali typy rolí pro jednotlivé kategorie funkcí. Nejistili jsme základní rozdíly ve stylu řídicí práce mezi pracovníky komplexního řízení (line) a odborného řízení (staff), ale mezi vrcholovým řízením a nižšími kategoriemi vedoucích pracovníků, a to především v důrazu kladeném na kontrolu v poměru k důrazu kladeném

na práci s lidmi: čím je vedoucí blíže konkrétním, dílčím úkolům, tím více se orientuje na kontrolu jejich plnění na úkor systematického vedení, výchovy a výběru lidí, pomocí kterých je má plnit. Všechny kategorie funkcí se však cítí být přetíženy operativou.

Blíže jsme zkoumali kvalitu vedení lidí. Stupeň znalosti osobní problematiky podřízených na straně bezprostředních vedoucích je $\bar{x} = 2,33$; stupeň vytváření prostoru pro osobní rozvoj pracovníků bezprostředními vedoucími je $\bar{x} = 2,38$; stupeň vytváření dobrých vztahů bezprostředními vedoucími je $\bar{x} = 2,76$. Jen dobré vztahy se tedy přibližují třetímu stupni, tj. dosti velké míře, jsou však jen o něco více než částečně založeny na hlubším programu personální politiky. Rovněž při konstruování typického kvalifikačního profilu bezprostředního vedoucího jsme zjistili příznivější výsledky v komponentech podmiňujících dobré vztahy na rozdíl od těch, jimiž se vedení lidí stává hlouběji podložené. Schopnost lidského přístupu k podřízeným a schopnost jednat s lidmi jsou na místech prvních, kdežto schopnost objektivně hodnotit lidi, schopnost vést a vychovávat a schopnost vytvářet příznivé ovzduší a svobodný prostor pro rozvoj lidí jsou z celé kategorie třinácti schopností na místech 10., 11. a 12. Tento zdánlivý rozpor potvrzuje názor ředitele Institutu řízení J. Jirásk a: [7] „Silnou stránkou řídicího kádrů je schopnost operativního vedení lidí. Schopnosti práce s lidmi se však často přehánějí. O mnohých řídicích pracovnících se dá spíše říci, že jsou »lidoví«, že mají pro lidi porozumění, než že lidem opravdu rozumějí a jsou s to plně využít jejich tvůrčího fondu.“

Sociální orientaci bezprostředních vedoucích při rozhodování jsme zjišťovali otázkou „Či názory bere Váš bezprostřední vedoucí nejčastěji v úvahu při přípravě svých rozhodnutí?“ Odpovědi jsou následující:

Tabulka 2: Pořadí a indexy významnosti sociálních opor rozhodování bezprostředních vedoucích

Názory	Pořadí	$\bar{x}$
Vedení	1	3,15
vyššího hospodářského orgánu	2	3,07
Orgánů či pracovníků KSČ	3	2,81
Nejbližších spolupracovníků		
téže řídicí úrovně	4	2,41
Zástupce	5	2,29
Podřízených	6	2,01

Z tabulky vidíme, že na rozhodování má největší vliv vedení podniku a vyšší hospodářský orgán. Význačný vliv má rovněž stranický orgán nebo straničtí pracovníci. Naproti tomu nejslabší jsou prvky skupinového rozhodování podřízených. Horizontální rozhodovací komunikace je o něco vyšší než částečná, spolurozhodování zástupců je na předposledním místě. Z hlediska participativní hypotézy je snižena účast podřízených v poměru k „vrchnostenským“ vlivům závadou. Z personalistického hlediska je velmi nedostatečná rozhodovací účast zástupců, neboť nemají dostatečnou možnost profesio-nálně růst. Z hlediska organizace řízení se rovněž zdají být nedostatečné horizontální komunikace. *Rozhodování* je zřejmě výrazně *poznávanáno direktivismem*.

O svých pracovních komunikacích s řediteli podniků, s jejich náměstky a s řediteli správ vypovídali respondenti takto:

Tabulka 3: Četnosti osobních a telefonických kontaktů respondentů s řediteli podniků a s řediteli správ

	Kontakt			
	osobní		telefonický	
	absolutně	%	absolutně	%
Vůbec žádný	4	1,95	39	19,02
Méně než 1 × týdně	51	24,88	49	23,90
1 × až 2 × týdně	54	26,34	47	23,93
Jsme ve stálém styku	96	46,84	68	32,17
Neodpověděli			2	0,98
Celkem	205	100 %	205	100 %

Tabulka 4: Četnosti osobních a telefonických kontaktů respondentů s jejich nadřízenými nebo odborně příslušnými náměstky podnikových ředitelů

	Kontakt			
	osobní		telefonický	
	absolutně	%	absolutně	%
Vůbec ne	6	5,25	27	23,70
Méně než 1 × týdně	38	33,50	27	23,70
1 × až 2 × týdně	25	22,00	25	21,90
Jsmo ve stálém styku	45	39,25	35	30,70
Celkem	114*	100 %	114*	100 %

* Zbytku respondentů se otázka netýkala.

Jestliže je 73 % respondentů nejméně jednou týdně v osobním kontaktu s ředitelem a 56 % s nimi nejméně jednou týdně telefonuje, jestliže 61 % podřízených či odborně příslušných respondentů se nejméně jednou týdně setká se svými náměstky a 53 % s nimi nejméně jednou týdně telefonuje, můžeme říci, že ani uši, ani dveře špičkových představitelů vedení podniku nejsou vůči podřízeným vedoucím všech zkoumaných úrovní uzavřeny.

Sociální distance vyplývající ze služební hierarchie zde nepřekáží, zřejmě není velká.

V odpovědi na otázku „S kterými orgány či jejich pracovníky se nejčastěji dostáváte do sporu?“ měli respondenti možnost vybrat z rozsáhlé kateorie jedno — nejdůležitější — ohnisko svých konfliktů. Z toho vzniklo následující rozložení center konfliktů:

Tabulka 5: Rozložení četnosti výpovědí o centrech nejčastějších sporů

	Absolutně	%	Pořadí
V podniku:			
s pracovníky staveb	44	22,11	1
s pracovními útvary správ	30	15,08	2
s pracovními útvary podniku	21	10,55	3
s vedoucími pracovníky správ	20	10,05	4
s řadovými pracovníky podniku a správ	16	8,04	5
s bezprostředními podřízenými	16	8,04	5
se svým nadřízeným	10	5,03	6
se spolupracovníky téže řídicí úrovně	6	3,02	8
s odborovými orgány	6	3,02	8
s řediteli správ	5	2,51	9
s vedoucími pracovníky podniku	4	2,01	10
se stranickými útvary či orgány	3	1,51	11
s pracovními útvary a pracovníky generálního ředitelství	1	0,50	13
se zástupcem	—	—	—
s řediteli podniků	—	—	—
Mimo podnik:			
s vyššími hospodářskými orgány mimo obor	7	3,52	7
s národními výbory, jejich orgány, jejich pracovníky	5	2,51	9
s vyššími stranickými orgány	—	—	—
s vyššími odborovými orgány	—	—	—
s nikým + neodpověděl	2 + 3	1,01 + 1,51	—
Celkem	199*	100 %	

* Počítač vyřadil u této otázky šest dotazníků.

První, čeho si v tabulce všimneme, je skutečnost, že *nejvíce sporů se soustřeďuje směrem k výrobě*, a sice na pracovníky staveb, na pracovní útvary správ a na vedoucí pracovníky správ — celkem 47 %. Spory pracovníků staveb jsou v každém případě vertikální spory směrem dolů, neboť náš výzkum už respondenty z tohoto nejnižšího článku nezahrnul. Všechny ostatní konflikty mohou být jak vertikální směrem nahoru, tak horizontální. Orientaci nám zde poskytují výsledky druhého třídění strojně početního zpracování výsledků.

Spory s pracovníky staveb můžeme z tohoto důvodu považovat za spory pracovní, takže největší procento sourodých sporů představují vertikální, k nejnižšímu článku směřující a tedy z hlediska organizace podniku meziúrovňové spory pracovní.

To může svědčit o vážných poruchách řídicích vztahů mezi pracovníky staveb a vyššími články řízení. Jejich zdroje náš výzkum neumožňuje postihnout.

Nejméně hladce kooperují správy, neboť na nich se soustřeďuje 25 % sporů.

S nadřízenými a podřízenými, stejně jako s bezprostředními spolupracovníky téže řídicí úrovně je poměrně nejméně konfliktů (5,03 %, 8,04 %, 3,02 %). Znamená to, že *vztahy bezprostřední vertikální i horizontální spolupráce jsou jen málo konfliktní*. Řídicí vztahy i kooperace jsou zde buď dobré nebo konformní. Rovněž vysoká podniková hierarchie je jen minimálně konfliktní — ředitelé podniků 0 %, vedoucí pracovníci podniků 2,01 %, ředitelé správ 2,51 %. Protože jinak podniky vykazují značnou meziúrovňovou konfliktnost směrem dolů, usuzujeme z toho nikoli na bezporuchovost řídicí práce, ale na *konformní chování* podřízených.

Můžeme tedy shrnout, že *typický vedoucí pracovník*, konstruovaný z výpovědí všech respondentů, je více zaměřen na úkoly zejména operativního a odborně nekoncepčního charakteru než na lidi, s jejichž pomocí má tyto — i koncepční — úkoly zvládnout, že je tedy více zaměřen na řízení operací než na řízení lidí. Ve své práci rovněž výrazně preferuje kontrolu. Pokud se zabývá konkrétní prací s lidmi, nečiní tak dost kvalifikovaně, neboť nevytváří dostatek prostoru pro osobní rozvoj podřízených, ani nerozvíjí dosta-

tečně jejich tvůrčí potenciál participativním rozhodováním podřízené pracovní skupiny nebo individuálním přístupem založeným na znalosti osobní problematiky podřízených. Tento typický vedoucí je vzhledem k svému bezprostřednímu horizontálnímu i vertikálnímu prostředí konformní, se špičkami vedení se téměř nikdy nedostává do sporů, má jich však hojně s pracovníky nižších řídicích úrovní. Se svými řediteli a náměstký čile osobně i telefonicky komunikuje a nemá zde pocit žádné výrazné sociální distance. Má tedy zcela demokratický postoj vůči nadřízeným i podřízeným, avšak tato demokratičnost je vůči podřízeným služebně nezávazná, neboť jim jen nedostatečně poskytuje možnost spolurozhodování. Centrálními oporami jeho rozhodování jsou vedení, vyšší hospodářské orgány a částečně i orgány KSČ. Je to styl práce prostoupený duchem a potížemi direktivity (v jejichž podmínkách stále pracuje) a zmírněný služebně nezávaznou demokratičností.

Hodnoty a normy

Pokud jde o hodnoty jako jevy lidského prostředí tvořící základ lidského „blaha“ určité sociální skupiny a pokud jde o sociální normy jakožto obecně přijatá pravidla chování [3], náš výzkum se zaměřil na *spokojenost* s funkcí, pracovištěm a podnikem, na zkoumání aspirací, na stupnici životních hodnot respondentů a na pracovní disciplínu a morálku.

Spokojenost respondentů jsme zkoumali otázkami: „Kdybyste měl možnost, odešel byste ze své funkce (z pracoviště, podniku)?“ Dostali jsme odpovědi uvedené v tabulce 6.

χ^2 testy pro jeden výběr nám u všech těchto tří otázek prokazují, že respondenti dávají signifikantně přednost tomu, spíše nebo rozhodně neodejít, a že tedy jsou *spokojeni jak s funkcí, tak i s pracovištěm a s podnikem*. (S funkcí $\chi^2 = 33,06 > \chi^2_{0,05} = 7,8$; s pracovištěm $\chi^2 = 48,61 > \chi^2_{0,05} = 7,8$; s podnikem $\chi^2 = 120,28 > \chi^2_{0,05} = 7,8$.)

Je jistě potěšitelné pro vedení podniků, že 87 % respondentů by asi (nebo rozhodně) neodešlo z podniků a že i spokojenost s pracovištěm (71 %) a s funkcí (67 %) je vysoká. Oněch 20 %, jež představují rozdíl mezi spokojeností s podnikem a spokojeností s funkcí, připadá zčásti na aspirace na vyšší či jinou funkci v podniku,

Tabulka 6: Četnosti odpovědí respondentů o jejich spokojenosti s funkcí, s pracovištěm a s podnikem

	Spokojenost					
	s funkcí		s pracovištěm		s podnikem	
	absolutně	%	absolutně	%	absolutně	%
Rozhodně ano	19	9,27	14	6,83	9	4,39
Asi ano (nejsem rozhodnut)	48	23,41	40	19,51	16	7,80
Asi ne (nejsem rozhodnut)	73	35,61	70	34,15	80	39,03
Rozhodně ne	64	31,22	75	36,59	99	48,29
Neodpověděli	1	0,49	6	2,93	1	0,49
Celkem	205	100 %	205	100 %	205	100 %

zčásti na přání jít na jiné pracoviště v podniku. Připočteme-li k tomu 13 % zčásti nebo zcela nespokojených s podnikem, dostáváme 33 % respondentů, kteří nejsou se svou nynější situací v podniku spokojeni. Třetina nespokojených vedoucích pracovníků je dost velkým důvodem k zamyšlení pro vedení podniku.

Respondenti byli rovněž vyzváni, aby uvedli, kam by eventuálně chtěli odejít. Zjišťovali jsme tedy směry potenciální fluktuace a v jejich rámci i počet respondentů aspirujících na vyšší funkce. Tyto *aspirace* jsme zkoumali i přímou otázkou, zda by respondent chtěl vykonávat vyšší

funkci než je ta, kterou nyní vykonává. Získali jsme odpovědi uvedené v tabulce 7.

Určitý rozdíl mezi výsledky spokojenosti s funkcí, uvedenými v tabulce 6 (67 % by asi nebo rozhodně neodešlo), a výsledky vyplývajícími z tabulky 7 (56 % by neodešlo) můžeme přičíst odlišnosti v obsahu a typu otázky. Stupnice podle tabulky 6 umožňovala váhání, kafeerie podle tabulky 7 připustila naproti tomu řadu jiných přijatelných možností.

Pokud jde o aspirace na vyšší místo, ukazuje srovnání tabulek 7 a 8, že aspirace by podstatně stouply, kdyby byly splněny určité podmínky. Patří mezi ně (v pořadí

Tabulka 7: Směry potenciální fluktuace

Směry potenciální fluktuace	absolutně	%
Neodešel bych ze své funkce	115	56,10
Rád bych přešel		
— do nižší funkce v podniku, kde pracuji	7	3,41
— do nižší funkce mimo podnik	1	0,49
— do téže funkce v podniku na jiné pracoviště	3	1,46
— do téže funkce mimo podnik	4	1,95
— do jiné funkce na stejné úrovni v podniku	18	8,78
— do jiné funkce na stejné úrovni mimo podnik	3	1,46
— do vyšší funkce v podniku	36	17,56
— do vyšší funkce mimo podnik	4	1,95
Chtěl bych pracovat		
— jako řadový zaměstnanec v podniku	2	0,98
— jako řadový zaměstnanec mimo podnik	—	—
— ve výzkumu	5	2,44
— ve škole	2	0,98
Chei odejít jinam	2	0,98
Neodpověděli	3	1,46
Celkem	205	100 %

Tabulka 8: *Aspirace respondentů na vyšší hospodářskou funkci*

Aspirace na vyšší hospodářskou funkci	absolutně	%
Ano	42	20,49
Ano, ale s podmínkou	45	21,95
Ne	117	57,07
Neodpověděli	1	0,49
Celkem	205	100 %

významnosti) podmínky vztahující se k organizační a ekonomické situaci v podniku, dále otázky personální politiky, lepší příprava pro výkon vyšší funkce a další.

χ^2 test pro jeden výběr nás nutí u obou otázek vypovídacích o aspiracích zamítnout nulovou hypotézu. Proto můžeme říci, že především spokojenost s dosavadní funkcí, ale i aspirace na vyšší funkci jsou — v poměru k ostatním směrům potenciální fluktuace — signifikantní na hladině významnosti —

$$p = 0,05 \quad (\chi^2 = 760,73 > \chi^2_{0,05} = 21).$$

Testujeme-li pouze aspirace, dávají respondenti statisticky významnou přednost setrvání v dosavadní funkci

$$(\chi^2 = 513,03 > \chi^2_{0,05} = 6).$$

Je však zřejmé, že v ideálnějších podmínkách by aspirace stouply o více než 100 %.

Ve snaze postihnout některé životní hodnotové preference jsme položili respondentům otázku „Kdybyste měl vyslovit tři svá nejnaléhavější přání, která byste vybral z těch, které Vám níže předkládáme?“ Respondenti měli uvést přání v pořadí důležitosti. Pořadí i četnosti nám odhalují hierarchii hodnot, která je znázorněna v tabulce 9.

Jestliže třetí přání vážíme jednou, druhé dvakrát a první třikrát, získáme utřídění uvedené v tabulce 10.

Zdraví je tedy daleko nejvýraznější životní hodnotou. To je v soulase i s výsledky jiných průzkumů. Kolář uvádí [3], že „zdraví jako základní životní hodnotu udává jen málo lidí mezi 15.—19. rokem, po dosažení 45. roku tento údaj prudce stoupá nad 50 % ...“. Průměrný věk našich respondentů činí právě 45 let. Jinou otázkou jsme zjistili statisticky významnou převahu menších zdravotních obtíží (107 respondentů) a úplného zdraví (79 respondentů) v poměru k občasným (14 respondentů) a trvalým (4 respondenti) zdravotním obtížím ($\chi^2 = 147,01 > \chi^2_{0,05} = 7,8$).

Na druhém až pátém místě jsou hodnoty jak „soukromé“, tak i institucionální. Silná potřeba mít více pravomoci v rozhodování (např. více možností odměňovat

Tabulka 9: *Četnosti tří nejnaléhavějších přání*

	1. přání		2. přání		3. přání	
	absolutně	%	absolutně	%	absolutně	%
Mít dostatek prostředků k zabezpečení dobrého životního stylu	21	10,29	25	12,25	20	9,80
Být zdravý a svěží	113	55,39	22	10,78	9	4,41
Mít dost času pro rodinu	14	6,86	12	5,88	6	2,94
Mít klid, shodu a porozumění v rodině	7	3,43	16	7,84	5	2,45
Aby se děti dobře uplatnily v životě	14	6,86	49	24,02	24	11,76
Mít více času (možností) pro rekreaci (odpočinek)	2	0,98	3	1,47	5	2,45
Mít více možností studovat	6	2,94	8	3,92	9	4,41
Mít blízkého přítele	1	0,49	—	—	—	—
Mít více možností stýkat se s přáteli	—	—	—	—	—	—
Mít více možností cestovat	—	—	14	6,86	22	10,78
Mít více pravomoci v rozhodování	17	8,33	37	18,14	44	21,57
Mít v práci více klidu	7	3,43	15	7,35	52	25,49
Jiná naléhavá přání	1	0,49	2	0,98	6	2,94
Neuveдено	1	0,49	1	0,49	2	0,98
Celkem	204*	100 %	204*	100 %	204*	100 %

* Počítac u této otázky jeden dotazník vyřadil.

1. Zdraví a svěžest	392 body
2. Více pravomoci v rozhodování	169 bodů
3. Uplatnění dětí v životě	164 body
4. Dobrý životní styl	133 body
5. Klid v práci	101 bod
6. Čas pro rodinu	72 body
7. Klid, shodu a porozumění v rodině	58 bodů
8. Možnosti cestovat	50 bodů
9. Možnosti studovat	43 body
10. Čas a možnosti pro rekreaci a odpočinek	17 bodů
11. Jiná naléhavá přání	13 bodů
12. Mít blízkého přítele	3 body

a trestat, mít víc vlivu na odstraňování nedostatků v závodě, podniku) signalizuje nespokojenost se *slabou funkční pozicí*. Spolu s potřebou mít v práci více klidu (od organizací, nadřízených orgánů, mít méně zbytečné administrativy) může nespokojení takových potřeb být zdrojem četných frustrací. Zdá se nám proto pravděpodobné, že jsou to především důsledky věku a ne zcela uspokojivých pracovních podmínek, které činí ze zdraví a svěžesti první životní hodnotu.

Z ostatních přání vystupujících s menší naléhavostí si všimneme jen slabé potřeby mít více možností studovat. Ačkoli respondenti znají objektivní potřebu studiem podložených přístupů k práci (dokazuje to značný význam, který přiznali studiu v tzv. očekávaných měřácích činností), tato objektivní potřeba se jen v malé míře interiorizovala v potřebu subjektivní. Studium nepatří k jejich životnímu a pracovnímu stylu. To dokazuje i rozložení odpovědí na otázky, čemu

se věnují doma ve svých volných chvílích nejčastěji a čemu nejraději.

Činnost *četba* však zahrnuje nejen četbu denního tisku, zábavných časopisů a beletrie, ale i četbu odborných časopisů a publikací, jejichž průběžné sledování dává možnost intenzivnějšího vzdělávání. Sami respondenti jsou však toho názoru, že v průměru stačí sledovat nové poznatky ve svém oboru toliko částečně $\bar{x} = 2,18$).

Pokud jde o *pracovní morálku a pracovní disciplínu*, jsme si vědomi toho, že hodnoty, které jsme získali pomocí dotazníkového šetření, představují toliko názor respondentů na ně, názor usměrněný k jejich jednotnému chápání pouze jejich slovním vymezením v příslušné otázce dotazníku. Jsou to tedy syntetické hodnoty neproověřené analytickým výzkumem různých konstituant. Tím jako bychom přehlíželi složitou a ne zcela vyjasněnou strukturovanost tohoto jevu. Domníváme se však, že respondenti, usměrnění našimi

Tabulka 11: Rozložení četností výpovědí respondentů o jejich nejčastějších a nejoblíbenějších činnostech doma ve volném čase

Druh činnosti	Činnost vykonávaná					
	nejčastěji			nejraději		
	absolutně	%	pořadí	absolutně	%	pořadí
Četba	54	26,34	2	55	26,83	2
Manuální práce	75	36,59	1	57	27,80	1
Rodina, děti	31	15,12	3	24	11,71	3
Studium	15	7,32		5	2,44	
Televizí	10	4,88		12	5,85	
Sport (aktivní)	2	0,98		5	2,44	
Drobné záliby	11	5,37		27	13,17	
Jiné	4	1,95		4	1,95	
Neuvedeno	3	1,46		16	7,80	
Celkem	205	100%		205	100%	

definicemi, by mohli zcela dobře vyjádřit to, co každý vedoucí pracovník stejně nějak ve svém povědomí má: jaký je všeobecný vztah k práci v jeho okolí.

Otázky definovaly *pracovní disciplínu* jako „podřizování se požadavkům režimu práce, směrnic a nadřízených“, a *pracovní morálku* jako „uvědoměle ukázněný, aktivní a iniciativní přístup k práci a k její problematice“. Získali jsme následující rozložení odpovědí:

Tabulka 12: Názory respondentů na pracovní disciplínu a morálku v jejich širším pracovním okolí

	Disciplína		Morálka	
	absolutně	%	absolutně	%
Velmi špatná	5	2,44	4	1,95
Spíše špatná	34	16,59	27	13,17
Slušná, průměrná	81	39,51	92	44,88
Spíše dobrá	68	33,17	60	29,27
Velmi dobrá	16	7,80	21	10,24
Neuvedeno	1	0,49	1	0,49
Celkem	205	100 %	205	100 %

Průměr pracovní disciplíny je $\bar{x} = 2,27$

Průměr pracovní morálky je $\bar{x} = 2,33$

Ačkoli můžeme z údajů tabulky 12 vyvodit domněnku, že se ve vědomí respondentů ve značné míře identifikuje pracovní morálka s pracovní disciplínou, nemůžeme tuto domněnku zcela prokázat, neboť náš statistický projekt neaplikoval třídění potřebné pro analýzu závislosti kvalitativních znaků o více třídách. Můžeme však říci, že respondenti uvádějí v průměru o něco lepší pracovní morálku než disciplínu, že to však nebude asi statisticky významné. Test náhodnosti (absolutních četností) pomocí iterací nám to potvrzuje ($i = 7 > a < i_{0,05} = 2-9$). Nic tedy nenásvědčuje tomu, že by rozdíl v průměrném stupni morálky a disciplíny spočíval na signifikantní rozdílnosti obou zkoumaných výběrů. Obojí je vcelku mírně nadprůměrné.

Chtěli bychom rovněž vyslovit několik domněnek o závislosti mezi pracovní morálkou a některými zkoumanými jevy. O pouhé domněnky půjde právě proto, že jsme nemohli použít k analýze kontingenčních tabulek $k \times m$. Protože jsme zjistili, že obě složky vztahu k práci, tj. disciplína i morálka, jsou v pracovním

chování zastoupeny zhruba stejně, budeme nadále vycházet už jenom z pracovní morálky. Její slovní vymezení je také širší a disciplínu v sobě zahrnuje. Kromě toho nám i pořadová korelace (Spearman) potvrzuje absolutní, tj. funkční závislost ($R = 1 > r = 0,886$ při $p = 0,05$).

Ačkoli jsme výsledky výzkumu o autoritě bezprostředních vedoucích zde neuváděli, přece jenom poznamenejme, že pořadová korelace vypočítaná z absolut-

ních četností neprokazuje závislost mezi autoritou a pracovní morálkou, neboť $R = 0,657 < r = 0,886$. Průměrná autorita bezprostředního vedoucího je $\bar{x} = 3,00$, průměrná pracovní morálka $\bar{x} = 2,33$.

Pokud jde o vztah mezi spokojeností s funkcí, pracovištěm a podnikem a pracovní morálkou, musíme se omezit na logickou úvahu, neboť jsme nemohli použít ani kontingenční tabulky, ani pořadové korelace. Zjistili jsme, že respondenti dávají signifikantně přednost tomu, spíše anebo rozhodně neodejít, a že jsou tedy v podstatě v převážné míře spokojeni. Tato spokojenost je však zatížena řadou závažných výhrad, jež uvádějí respondenti pro případ hypotetického znovupřijetí jejich nynější funkce. Na prvních místech závažnosti jde o změny v organizačních a ekonomických podmínkách podniků, o změny v otázkách personální politiky, o lepší platové podmínky atd. Rovněž ti, kdo jsou nespokojeni, uvádějí své důvody, a to na prvním místě nevyužití vzdělání, na druhém místě charakter práce (nízké uspokojení, pracovní přetížení, snaha po jiné činnosti či menší

odpovědnosti apod.), a na třetím místě organizační a ekonomické nedostatky podniků. Je proto možné, že mezi úrovní pracovní morálky a spokojenosti je pozitivní korelace: respondenti jsou v podstatě spokojeni, mají však řadu závažných výhrad. Rezultátem pak je mírně nadprůměrná pracovní morálka. Každý pracuje v průměru tak, aby byl natolik dobrý, aby si nekomplikoval život v podniku a ve funkci, v nichž chce většinou zůstat. Tomu průměrný stupeň pracovní morálky $\bar{x} = 2,33$ výborně odpovídá. Ba co víc, taková pracovní morálka — jen mírně náročná — může být i jedním z významných zdrojů spokojenosti.

Charakteristika stylu řídicí práce, kterou jsme již dříve uvedli, nenasvědčuje jeho příliš inspirujícímu duchu. Průměry dvou rozhodujících komponentů, tj. stupně znalosti osobní problematiky podřízených $\bar{x} = 2,33$ a stupně vytváření prostoru pro osobní rozvoj podřízených $\bar{x} = 2,38$, jsou dokonce nápadně shodné s průměrem pracovní morálky $\bar{x} = 2,33$. Pořadová korelace absolutních četností nám potvrzuje vysokou závislost, neboť pro vztah znalosti osobní problematiky a pracovní morálky $R = 1 > r = 0,886$ a pro vztah vytváření prostoru pro osobní rozvoj a pracovní morálky platí $R = 0,942858 > r = 0,886$, v obou případech na pěti-procentní hladině významnosti. Naproti tomu korelaci mezi dobrými vztahy mezi lidmi, vytvářenými bezprostředními nadřízenými, a pracovní morálkou prokázat nemůžeme, neboť $R = 0,857145 < r = 0,886$. Zde také stojí proti průměru pracovní morálky průměr výrazněji odlišný, a sice $\bar{x} = 2,76$. Znamená to, že lidské vztahy hodnocené průměrně jako dosti dobré nemají svůj korelát ve stejně hodnocené pracovní morálce, že však tento korelát má kvalita přístupu vedoucích k lidem.

Pokud tedy jde o ty faktory a znaky sociálně profesionální role vedoucích pracovníků, které spoluvytvářejí sociální klima a zejména také ovlivňují úroveň pracovní morálky, jeví se nám situace takto: Ani průměrně dosti dobrá autorita vedoucích, ani fakt, že v průměru poměrně příznivě ovlivňují vztahy mezi lidmi, není pravděpodobně ve vztahu ke zjištěné úrovni pracovní morálky. Ta je spíše ve shodě se základní spokojeností respondentů, jež je však zatížena mnoha výhra-

dami, a rovněž s průměrnou úrovní kvalifikovanosti konkrétní práce s lidmi. Jsou tedy pravděpodobně námi postihované znaky sociálního klimatu *rozporné*, neboť klady — jako dosti dobré vztahy mezi lidmi a zmíněná spokojenost respondentů — jsou negativně vyvažovány řadou výhrad k situaci v podniku a jen částečně kvalifikovanou prací s lidmi. To shodně doplňuje i značná podmíněnost aspirací vedoucích pracovníků na vyšší místa a okolnost, že přání mít více pravomoci v rozhodování a mít více klidu v práci mají pro respondenty značný význam. Celá tato situace je — jak jsme již dříve konstatovali — poznamenána duchem direktivity, zmírněným služebně nezávaznou demokratičností.

LITERATURA

- [1] Kolektiv katedry sociologie a psychologie VŠE, Praha: *Projekt sociologického výzkumu sociální pozice a role vedoucích pracovníků socialistického podniku*. Interní materiál katedry, Praha 1967.
- [2] Z. Bauman, *Sociologie*, Orbis, Praha 1965.
- [3] J. Kolář, *Sociologie podniku*, Práce, Praha 1968.
- [4] J. Štěrba, *Příspěvek ke stylu řídicí práce v oblasti stavební výroby se zřetelem na novou soustavu řízení*. Interní materiál vydaný generálním ředitelstvím Pozemní stavitelství, Praha 1966.
- [5] J. Čamra, *Styl řídicí práce. Kurs vědeckého řízení*, II. díl, Učební texty vysokých škol, VŠE, Praha 1966.
- [6] R. Likert, *New Patterns of Management*, McGraw-Hill Book Company, Inc., New York, Toronto, London 1961.
- [7] J. Jirásek, *Co víme o řídicích pracovnících*, Rudé právo 12. 10. 1967.

Резюме

В. Хлумски, А. Кунцова: Стиль руководящей работы и социальный климат в строительном предприятии

Исследование социального положения и роли руководящего работника социалистического строительного предприятия было подготовлено и организовано на основе проекта, разработанного лабораторией социального исследования при кафедре социологии и психологии высшего экономического учебного заведения в Праге для исследования в предприятии «Школа». Упомянутый проект купила строительная организация и приспособила его своим потребностям.

При помощи двух опросных листов, содержащих 398 вопросов изучался коллектив 205 руководящих работников от директоров предприятий вплоть до главных заведующих по-

строителями из двух строительных предприятий. Хотя исследование имело монографический характер (была применена статистическая, монографическая и типологическая процедура), результаты можно считать гипотезом об общих отношениях в чехословацком строительном деле, так как отношения в нем значительно унифицированы.

Знаками социальной роли были избраны знаки социального климата, социальной ориентировки, авторитета, меры деятельности, меры свойства и т. д. Поскольку речь идет об социальном климате, исследование было направлено на стиль управления, социальные нормы и социальные ценности.

Стиль руководящей работы: Типичный руководящий работник, конструированный из показаний всех респондентов, больше направлен на задачи, в особенности оперативного и специнконцепционного характера, чем на людей с помощью которых должен с этими — и концепционными — задачами справиться. Следовательно он больше направлен на руководство операциями, нежели на управление людьми. В отношении к комплексно понимаемой работе с людьми (ведение, воспитание и подбор подчиненных) также выразительно предпочитает контроль. Поскольку занимается контрольной работой с людьми, не делает это так качественно, так как не создает достаточный простор для личного развития подчиненных и не развивает достаточно их творческий потенциал партиципативным решением подчиненной рабочей группы или индивидуальным подходом, основанным на знании личной проблематики подчиненных. Ввиду своей «народности» создает довольно хорошие отношения между людьми. Со своими директорами и их заместителями находится в живой связи и не проявляет здесь никакой выразительной социальной дистанции. Чувствует себя полностью демократическим по отношению к вышестоящим и подчиненным. Однако эта демократичность помечена конформитой (в особенности по отношению к верхушкам управления). По отношению к подчиненным она служебно безвредная, так как предоставляет им только недостаточные возможности совместного решения. Центральными опорами решения является руководство, высшее экономические органы и частично КПЧ. Это стиль работы наполненный духом и трудностями директивности и смягченный служебно необязательной демократичностью.

Ценности и нормы: Нами изучалась удовлетворительность респондентов с функцией, рабочим местом и с предприятием, стремление, самое настоятельное желание респондентов, чем больше проводить дома свободное время, трудовая мораль и дисциплина. Поскольку речь идет об удовлетворении респондентов тесты для одного подбора доказывают χ^2 , что респонденты решительно предпочитают не уходить из функции, рабочего места или из предприятия. Следовательно они довольны. Однако это довольство отягощено рядом оговорок, к которым в первую очередь относятся изменения в организационных и экономических условиях предприятия, изменения в вопросах персональной политики, лучшие условия зар-

платы и т. д. На высшую экономическую функцию претендует 20,49% без условий, дальнейших 21,95% с различными условиями. Очередь первых пяти самых неотложных желаний является: 1) здоровье и свежесть, 2) больше правомочности в решении, 3) применение детей в жизни, 4) хорошее материальное обеспечение для хорошего жизненного стиля, 5) больше спокойствия на работе.

Показания опрашиваемых о трудовой морали и дисциплине были квантифицированы при помощи пятиступенчатой шкалы, где 0 = очень плохая, 4 = очень хорошая. Средняя рабочая мораль представляла потом $\bar{x} = 2,33$, дисциплина $\bar{x} = 2,27$.

Поскольку речь идет о тех факторах и знаках социально-профессиональной роли руководящих работников, которые вместе создают социальный климат и в особенности влияют также на уровень трудовой морали, положение является следующим: Даже в среднем довольно хороший авторитет заведующих, даже ни то, что в среднем довольно благоприятно влияют на отношения между людьми, не находится правдеподобно в отношении к установленному уровню трудовой морали. Последняя скорее находится в сродстве с основной удовлетворенностью опрашиваемых. Однако она отягощена многими оговорками и стилем руководящей работы, в особенности уровнем квантифицированности работы с людьми.

Summary

V. Chlumský, A. Kunstová: The Style of Managerial Work and the Social Climate in a Building Enterprise

The research into the social position and role of the manager of a socialist building enterprise was prepared and organized on the basis of a project worked out by the Social Research Laboratory, Department of Sociology and Psychology, High School of Economy, Prague, for research purposes in the branch enterprise Škoda. The building organization bought this project and modified it according to its requirements.

By means of two questionnaires comprising 398 questions, a set of 205 managers — from enterprise managers to the chief building leaders — in two enterprises was examined. Although the research was of a monographic character (statistical, monographic and typological procedures were applied), the results may be regarded as a hypothesis concerning the general conditions in the Czechoslovak building industries, since the conditions prevailing in this area are considerably unified.

Features of the social climate — social orientation, authority, extent of activities, degree of properties, etc. — were chosen as the features of the social role. As regards the social climate, the research was orientated to the style of management, social norms and social values.

Style of managerial work: The typical manager, construed from the statements of all the respondents, is more orientated to

tasks of a primarily operative and professionally non-conceptual character than to people with whose help he is to master these tasks, also conceptual ones. He, therefore, is more orientated to managing operations than to managing people. In relation to the complexly conceived work with people (management, education and selection of subordinate workers) he also expressively prefers control. In so far as he is concerned with concrete work with people, he does not do so competently enough, since he neither creates sufficient room for the personal development of subordinate workers nor adequately develops their creative potential by means of participative decision-making of the subordinated working group or by an individual approach based on the knowledge of the subordinated workers' personal problems. With respect to his "popular way", he creates fairly good relations among people. He busily communicates with his directors and deputy directors without experiencing any conspicuous social distance. He entertains quite democratic feelings towards both his superiors and his inferiors. This democratic character is, however, marked by conformity especially towards the heads of management and does not put the subordinate workers under any working obligation, for it gives them only insufficient possibilities to participate in decision-making. The central pillars of decision-making are the management, the higher economic organs and, in part, the Communist Party of Czechoslovakia. This is the style of work penetrated by the spirit and difficulties of directivity and softened by a non-obliging democratic character in service.

Values and Norms: We have investigated the respondents' satisfaction with their functions, working place and enterprise, their aspirations and most urgent requirements, their most frequent occupation during leisure at home, their working morale and

discipline. With respect to the respondents' satisfaction, the χ^2 tests for one sample demonstrate that the respondents significantly prefer rather (or decidedly) not to give up the function and not to leave their working place or their enterprise and that, therefore, they are satisfied. This satisfaction, however, is burdened by a number of reserves which comprise primarily the changes in organizational and economic conditions in the enterprises, changes in the questions of personal policy, better wage conditions, etc. 20.49 % of the respondents aspire at a higher economic function without stating any conditions, further 21.95 % do so laying down their conditions. The order of the first five most urgent requirements is the following: 1. health and briskness, 2. more competence in decision-making, 3. the children's winning through in life, 4. good material provision for a good standard of living, 5. more peace at work.

The statements made by the respondents on working morale and discipline were quantified by means of a five-grade scale, where 0 = very bad, and 4 = very good. The average working morale then was $\bar{x} = 2.33$, discipline $\bar{x} = 2.27$.

With regard to those factors and characters of the managers' socio-professional role which help to form the social climate and also substantially influence the level of the working morale, the situation appears as follows: Neither the average fairly good authority of the managers nor the fact that, on average, they rather favourably influence the relations among people probably are not in relation to the ascertained level of the working morale. This is rather in accord with the basic satisfaction of the respondents which, however, is burdened by many reserves, and with the style of managerial work, especially with the level of qualification of the work with people.

V příručkách a učebnicích dějin sociologie,¹ nejběžněji u nás používaných, je energetický směr v sociologii charakterizován zpravidla jako jakási „suchá větev“ na kmeni sociologického vývoje. Čtenář takových charakteristik si obvykle vytvářel představu naivního přístupu ke společnosti, spočívajícího v pouhé mechanické aplikaci fyzikálních poznatků na oblast lidské společnosti. Pokud jde o vliv energetismu, v nejlepším případě se připouštěla jeho přitažlivost „pro ty, kdo snívali o exaktní vědě o společnosti“.² Takový tón byl do značné míry udán P. Sorokinem, který v *Sociologických naukách přítomnosti* interpretuje pomocí vytržených citátů dílo jednoho ze zakladatelů sociálního energetismu, belgického průmyslníka a badatele Ernsta Solvaye takto: „... Podle Solvaye »sociální jevy jsou jen kombinací tří faktorů: organického, psychického a neorganického, z nichž poslední hraje zvláště důležitou a primární úlohu«. Život je jen proměnou energie. Z toho vyplývá, že sociální život je jen »energetickým jevem«. Všeobecné zákony energetické mechaniky lze proto užít na sociální jevy. Sociologie je sociální fyzikou, nebo sociální energetikou. Přední úlohou sociologie je »převést veškeré biologické a sociální jevy na základě fyzikálně-chemické akce a reakce«. Člověk a společnost jsou v důsledku toho pokládáni za »energetické stroje«, lidský život a dějiny společnosti za pochody proměny energie, podřízené zákonům energetické mechaniky a zvláště zákonu nejmenší námahy a nejvyššího výkonu.“³

Není divu, že po podobných informacích jsme ponechávali sociální energetismus (podobně jako i některé další povrchně traktované sociologické směry) bez povšimnutí a pokládali jej spíše za kuriozitu

nehodnou zájmu. Bude užitečné prověřit, zda se tak dělo právem. Zajímavé souvislosti československého sociálního energetismu a teoretického i praktického úsilí našich průkopníků vědeckého řízení naznačují, že sociální energetismus si vskutku zaslouží hlubší pozornost.

V Československu byly myšlenkové principy sociálního energetismu i vědeckého řízení formulovány v prvním dvacetiletí našeho století. Již v této časové shodě jsou skryty možnosti vzájemného cvlivňování. Ani sociální energetismus, ani vědecké řízení ovšem nemají svoji kolébku v Československu. Představitel československého energetismu — národohospodář a sociolog slovinského původu Ivan Žmavc (1871⁴—1956) navazuje na dílo Ernsta Solvaye, belgického průmyslníka, vědce a mecenáše vědy a Wilhelma Ostwalda a německého fyzikálního chemika a sociologa. Ostwaldovou péči vycházely v letech 1905 až 1912 Žmavcovy práce v *Annalen der Naturphilosophie* a v *Monistisches Jahrhundert*. Průkopníci československého vědeckého řízení, z nichž nejznámější a nejzasloužilejší jsou Albín Bašus, Stanislav Spaček, Jindřich Fleischner a Václav Verunáč, čerpali z díla F. W. Taylora, L. M. Gilbretha, H. S. Persony a mnoha dalších, především amerických představitelů „scientific management“. Sociální energetismus a vědecké řízení v Československu získávají zvláštní rysy, vyplývající jak z našich konkrétních hospodářských, sociálních, politických a ideologických podmínek, tak z osobního zaměření, erudice a zájmů jednotlivých autorů. Zvláště nápadný je silný příklon obou těchto myšlenkových proudů k etice, jejíž postavení jako nejvlivnějšího momentu společenského po-

¹ Pitirim Sorokin, *Sociologické nauky přítomnosti*, vyd. J. Laichter r. 1936; Josef Král, *Česká filosofie*, Melantrich 1937; Josef Král, *Nástin sociologie*, základní text k přednáškám pro posluchače filosofické fakulty UK v Praze, r. 1945; Jan Szczeński,

Sociológia, Vydavateľstvo politického literatúry 1967.

² J. Szczeński, cit. dílo s. 278.

³ P. Sorokin, cit. dílo s. 21.

⁴ Josef Král v *České filosofii* uvádí rok narození 1870.

hybu je jimi posuzováno pod zjevným vlivem T. G. Masaryka.

Časová shoda „vyzrávání“ a rozvoje energetismu a vědeckého řízení v naší zemi by nebyla dostačujícím důvodem vzájemného ovlivňování, kdyby mezi nimi nebylo některých podstatných podobností, a to jak v předmětu studia, tak i v metodě. Jaká však může být obdoba mezi vulgárně mechanickým přístupem energetismu ke společenským jevům a mezi moderně, systémově zakládanou naukou vědeckého řízení? Takto formulovaná otázka takřka vylučuje kladnou odpověď. Ale přezkoumáme-li teoretickou soustavu československého sociálního energetismu, jeho „příbuznost“ s vědeckým řízením skutečně nalezneme.

Vědecké řízení vznikalo jako průmyslově výrobní obor s předpokládanými a proklamovanými pozitivními ekonomickými důsledky. Československý sociální energetismus — a zde je nutno v prvé řadě korigovat dosavadní informace o něm — vystupoval především v podobě ekonomické teorie, i když pochopitelně sociologicky fundované. Sám Ivan Žmavc uvádí, že české čtenáře první upozornil na jeho dílo národohospodář Cyril Horáček v roce 1908 (v časopise *Česká Mysl* a ve svém vysokoškolském semináři).⁵ Tato národohospodářská teorie měla poskytnout natolik správné, reálnému životu odpovídající poznatky, aby jich bylo možno využít k uspořádávání společenských poměrů, do té doby se odchylujících od zákonitostí všehomíra. V publikaci *O přírodovědeckých základech sociálních náprav* Ivan Žmavc napsal: „Platí-li zákony energetické a metoda energetická pro veškeru mimolidskou a lidskou přírodu, platí také pro celek sociálních vztahů, jež nejsou ničím jiným než výronem přírodních a lidských činností. A tak vznikla vedle energetických věd o mimolidské přírodě a vedle energetické vědy o člověku i energetická věda o lidské společnosti čili socioenergetika... Na základě socioenergetických poznatků povstalo praktické ovládání a tvoření sociálních vztahů, čili sociotechnika.“⁶

Žmavcova ekonomická a společenská teorie se sociálně reformními ambicemi, silně politicky a ideologicky angažovaná, nemohla zůstat na úrovni mechanických aplikací energetismu na lidskou společnost. Pouhou paralelu fyziky a sociologie by žádný politik a ekonom nemohl brát vážně. Představiteli československého energetismu šlo o více než o takovouto „science fiction“ v sociologii. Šlo mu o nalezení specificky společenských zákonů, které ovšem měly být podle jeho představy zvláštním projevem obecného zákona o zachování a přeměně energie. Je pravda, že Ivan Žmavc se podle svých zahraničních vzorů shlédl v objevu energetických zákonů a že pokládal tento objev za nejgigantičtější čin dosavadního lidského myšlení. S uspokojením sledoval, jak energetický přístup proniká z fyziky i do jiných věd — fyziologie, psychologie i etiky. Energetismus však chápal spíše jako metodu myšlení („Jsou to nově, nejzákladnější a nejširší zákony, ještě více, je to nová metoda přesného myšlení a konání...“)⁷ než jako výzvu k redukci veškerého dění na fyzikální proces zachování a přeměny energie. Takovýto redukcionismus odmítá explicitně: „Arci podmínky, za nichž se lidská práce zdárně rozvíjí, jsou mnohem spleťtější nežli podmínky přírodních pochodů anorganických.“⁸

Jestliže se tedy nesetkáváme v československém energetismu s bezduchým redukcionismem, jakou podobu v něm má transpozice energetických zákonů na lidskou společnost? Podle Ivana Žmavce je rozhodující sférou společenského života hospodářství. Kdo chce porozumět „lidské životní činnosti, lidskému životu v jeho celku, úkol to biologický, fyziologický a sociologický“, musí „rozumět hospodářské činnosti“.⁹ Principy fyzikálního energetismu se ve společnosti uplatňují především v oblasti hospodářské činnosti a v podobě elementů hospodářského života. Protože hospodářství je primární sférou, jsou tyto elementy hospodářského života současně také základními stavebními prvky společnosti vůbec. Jak je patrné, takzvaný sociální energetismus by mohl být v ději-

⁵ Viz: Ivan Žmavc, *Energetické základy sociotechniky, Obecná nauka o lidské práci jakožto prvku vědecky založené společnosti*, Masarykova akademie práce, 1923.

⁶ Ivan Žmavc, *O přírodovědeckých základech sociálních náprav*, Čtyři sociotechnické přednášky, Masarykova akademie práce, 1922, s. 24.

⁷ Tamtéž, s. 12.

⁸ Viz: Ivan Žmavc, *Energetické základy sociotechniky, Obecná nauka o lidské práci jakožto prvku vědecky založené společnosti*, Masarykova akademie práce, 1923, s. 31.

⁹ Tamtéž, s. 7.

nách československé sociologie zařazen také jako odvětví ekonomické školy. Ocitá se však zpravidla mezi variantami tzv. mechanistické sociologie.¹⁰

Základními prvky lidské společnosti jsou podle Ivana Žmavce lidská práce, způsob vyrábění a směňování statků. Jsou to základní prvky proto, že na nich spočívá biologický život člověka jako předpoklad existence společnosti. Lidé musí na přírodě vydobývat statky, aby mohli zachovávat svůj vlastní „stationární systém energetický“. Přírodní energie se lidskou prací přetváří v takové formy energie, které lidé potřebují ke svému uchování a vývoji jako jedinci i jako lidský rod. Sama lidská práce je formou energie, avšak formou zvláštní — specifickou.

V československém energetismu se tedy setkáváme s výraznou snahou objevit kontinuitu přírodního a společenského dění. Jejím zjištěním měly být potřeny představy o lidské společnosti jako světě nahodilých událostí a procesů. Protože pojmovým označením této kontinuity se stala formule všeobecných zákonů energetiky, mohlo by se na první pohled zdát, že prostředkem k důkazu spojitosti bylo snížení společenského na úroveň přírodního. Jak již bylo řečeno, zvláštním projevem energie v ekonomice a společenském životě je lidská práce: „Jejím popisem a rozbořením, stanovením její účasti na jednotlivých hospodářských produktech jest vymezena nauka hospodářská, jež se tím stává naukou o lidské práci.“¹¹

Lidská práce je elementem společenského života, tj. života mnohých individuí a jejich seskupení. K tomu, aby mohly být uspokojovány potřeby jedinců i různých seskupení (národů apod.) rozmanitými druhy statků, je nezbytná nejen práce, ale i dělba práce. Z toho pak vzniká problém, jak rozdělenou práci promyšleně spojit. Podle Žmavce je prostředkem spojení diferencovaných pracovních činností hospodářský plán.¹²

Požadavek plánování či regulace pracovních činností staví před československý energetismus další otázky: Jaké má lid-

stvo potřeby, v jakém rozsahu mají být potřeby lidí uspokojovány s ohledem na jejich skupinovou diferenciaci, jak dosáhnout spravedlivého rozdělení společných výsledků práce, jakým způsobem přetvořit existující společenský řád, aby se myšlenka hospodářského plánu dala vůbec realizovat apod. Jak je vidět, jde o velmi zásadní problémy, jimž se žádná velká společenskovědní teorie nemůže vyhnout.

Prozkoumání lidských potřeb patří mezi základní předpoklady účelného vynakládání práce a spravedlivého rozdělení jejich výsledků. Zakladatel československého energetismu Ivan Žmavc rozeznává dva hlavní druhy potřeb: 1. Potřeby, týkající se jedince, 2. potřeby, týkající se zachování lidského rodu. Společenské skupiny se liší svými nároky na uspokojování potřeb. Komplikovanost tohoto problému je dána zvláště tím, že rozdíly v zájmech a potřebách jsou třídně podmíněny. V *Energetických základech sociotechniky* Ivan Žmavc napsal: „Kdyby byly potřeby všech členů hospodářského celku stejnoměrně diferencovány jen podle stáří, pohlaví a zdravotního stavu, byla by jen a jen práce základnou pro hodnocení, a hodnoty hospodářské by byly hodnotami pracovními... (avšak) veškeré dějiny, kromě řídkých a prchavých výjimek, jako byly první křesťanské obce, zdají se představovat takovéto rozdělení celého lidstva na menšinu žijící v nadbytku a tvořící majetnou a vládnoucí třídu a na většinu, jež pracuje a sotva nejnutnější věci může zvát svým majetkem. Tento rozpor vyhrotil se v přítomnosti obzvláště ostře ve známou sociální otázku.“¹³

Ke studiu lidských potřeb a podmínek jejich uspokojování jsou podle československého sociálního energetismu určeny vědy o lidském činiteli — zdravotní věda, fyziologie, psychologie a také (jak vyplývá z celého kontextu Žmavcova díla) sociologie. Způsobem uspokojování těchto potřeb je technika: „Udržování života žádá tudíž: 1. Znalost subjektivních potřeb a 2. znalost objektivní práce, potřebám vyhovující. Na stromě osvětového žití jsou tedy dvě nejmocnější větve: 1. Zdravot-

¹⁰ Viz například Josef Král, *Česká filosofie*, Melantrich, 1937, s. 199.

¹¹ Ivan Žmavc, *Energetické základy sociotechniky*, s. 10.

¹² Ivan Žmavc, *O přírodovědeckých základech sociálních náprav*, s. 7.

¹³ Ivan Žmavc, *Energetické základy sociotechniky*, s. 16.

nictví, 2. technika. Zdravotnictví a práce vytvářejí kulturní život.“¹⁴

Další otázka, plynoucí ze zákonů energetiky v jejich aplikaci na lidskou společnost zní: Je možno různé lidské práce srovnávat tak, aby potřeby mohly být uspokojovány podle vkladu, který každý jedinec vloží do celospolečenského úsilí po získávání a transformování nezbytného množství přírodních energií? Je to otázka, která plyne z faktu členité dělby práce, jejíž rozsah se v průběhu historie stále rozšiřoval. Východiskem úvahy sociálního energetismu o směřitelnosti lidských prací je představa, že každý člověk vytváří určité hodnoty a že je možno stanovit principy hodnocení různé lidské práce za účelem spravedlivého odměňování za skutečný výkon, to znamená nalézt přesné ekvivalenty rozmanitých lidských prací. Při řešení tohoto úkolu jsou pomocníkem energeticky založené národohospodářské vědy opět fyziologie, psychologie, sociologie a další vědy o člověku. Cílů národohospodářské vědy bude podle Zmavce dosaženo, jestliže „nauka hospodářská určí rovnováhu hospodářských energií tím, že položí na misku poptávky součet potřeb a na misku nabídky součet pracovních hodnot“.¹⁵

Logickým důsledkem předpokladu sociálního energetismu o možnosti spravedlivého rozdělování na základě nalezení směnného ekvivalentu různých lidských prací je požadavek pracovních povinností pro všechny. S tímto požadavkem je spojena kritika éry vykořisťovatelských společenských řádů, jejíž forma je u Ivana Zmavce ostrá: „Oni, kdož měli a mají fyzickou, duševní nebo hospodářskou moc (šlechta, vojevůdci, duchovní, kapitalisté), upravili si veškerý hospodářský organismus časem tak, že jim plyne na útraty dělníků za nejmenší — anebo dokonce za pražádnou práci nejvíce zisků. Tak povstal takzvaný společenský řád, který menšině mocných zabezpečuje život bez práce anebo alespoň velmi pohodlný na účet většiny, která musí býti ještě ráda, že smí pracovat a tak si vydělati alespoň bídnou výživu.“¹⁶

Jaká je příčina tohoto stavu? Je možno ji hledat v oblasti vlastnictví výrobních

prostředků, z něhož plynou určité společenskospolečenské a třídní vztahy? Podle Ivana Zmavce nikoliv. Představitel československého energetismu vykonstruoval teorii dvojího kapitálu, která sice v některých svých aspektech odráží reálný stav, ale ve svém celku existenci kapitalistických výrobních vztahů spíše podporuje. Kapitál je prý dvojitý: 1. Výrobní prostředky, které je účelné rozmnožovat, protože je to vlastně technický a technickoenergetický kapitál, 2. kapitál jako „lichva, úvěr, mamon“ (tzv. kapitál „spekulativní“), proti němuž je třeba bojovat. Nebude to však boj mocenský, ale bude probíhat ve sféře právních úprav. Dosaďovací právo, zakotvující výsady lichvářů a vykořisťovatelů, musí být nahrazeno „pracovním právem“: „Podaří-li se energetické nauce dokázat, že jediným zdrojem hospodářských hodnot je lidská práce, bude i veliká hospodářsky i právně filosofická otázka dělby statků nabíledni; spolu se správnou, dnešnímu účeloslovnému nazírání přizpůsobenou naukou o hodnotách, bude dána i správná nauka o dělbě a vlastnictví, jakož i správné a účelné občanské, tj. pracovní právo.“¹⁷

Takovýmto opomíjením reálného základu společenských vztahů se Ivan Zmavec odchyluje od proklamované vědeckosti v nazírání na lidskou společnost. Vyústění ve společenské pořádky, za nichž by se energeticky budované principy a sociologické důsledky dělby práce daly realizovat, již není produktem imanentní zákonitosti lidských dějin. Mají být výsledkem důkazů a přesvědčování. Lidé si musí vybudovat především novou správnější právní soustavu. Objektivnímu pohybu dějin zde má pomoci etika. Proto Ivan Zmavec apeluje na podnikatele, aby se dobrovolně zřekli svých nahromaděných kapitálů. Jako vzor uvádí Alfréda Nobela, který věnoval celé své jmění na vědecké a sociální účely, bývalého dělníka a později miliardáře Andrewa Carnegieho aj. Vzorem osvícenského myšlení je mu zejména belgický průmyslník a sociální energetik Ernst Solvay, který vypracoval koncepci překonání starého hospodářství a práva novými sociálními zřízeními.

Poutem symbiózy sociálního energetismu

¹⁴ Ivan Zmavec, *Úvod do sociální energetiky*, s. 39.

¹⁵ Ivan Zmavec, *Energetické základy sociotechniky*, s. 57.

¹⁶ Ivan Zmavec, *Úvod do sociální energetiky*, s. 59.

¹⁷ Ivan Zmavec, *Energetické základy sociotechniky*, kap. IV. (7).

a subjektivistické etiky je u Ivana Žmavce křesťanská ideologie a křesťanská morálka. Z hlubin křesťanství, které Žmavc pokládá za jeden ze sloupů evropské kultury (druhými dvěma jsou mu řecká věda a římské právo a organizace), vyvěrá podle něho v podstatě objektivní nutnost a elementárnost takových nábožensko-etických norem, jako jsou příkazy k lásce k bližnímu a recipročnímu chápání činností — dělat tak, jak chceme, aby jiní činili nám. Výchova k takové etice je nezbytnou součástí sociotechnického energetického plánu. Z původní představy Ivana Žmavce o možnostech vybudovat exaktní společenskou vědu tedy mnoho nezbylo. Sociální energetismus zrodil jen novou společenskou utopii.

Není divu, že přes všechnu vnější shodu anebo i totožnost některých dílčích východisek a myšlenek sociálního energetismu a marxismu se právě mezi těmito světónázorovými a metodickými směry otevírá hluboká propast. Ivan Žmavc se ze všech tehdejších vlivných proudů bojovně staví jedině proti marxismu a proti ruské bolševické straně jako jeho politické a ideologické nositelce. Zrazuje vědeckou objektivitu a otevřeně proklamuje svoji reakční ideologickou pozici: „Bolševické socializování rovná se násilnosti a ukrutnosti, abych použil správných kriminologických výrazů. Komunismus, jenž se tak rád ztotožňuje se socialismem, není vědecký a není mravný ... sociální mír můžeme uskutečnit jen vzájemnou pomocí, a politické štvání, hospodářská vzpoura dělníků proti podnikatelům atd. jest jen znemožněním jediného spravedlivého boje ... boje všech poctivců, kteří chtějí ze své práce spravedlivě žít, proti chabrusu zchytralých zločinců, kteří cizopasnicky hýří na úkor pracujících.“¹⁸

Hledání vzájemných souvislostí mezi československým sociálním energetismem a vědeckým řízením vyžaduje upozornit ještě na další části Žmavcovy teorie, které jsou doplňkem popsané celkové ekonomické a sociologické koncepce. Jde především o některé aspekty vztahu fyzické a duševní práce a o problematiku výchovy a vzdělání. Je přirozené, že všechny sociologické a ekonomické teorie, soustřeďující svoji pozornost na lidskou práci, se

musí oběma zmíněnými otázkami zabývat. V sociálním energetismu vystupuje vztah mezi fyzickou a duševní prací jako teoretický i praktický problém ve spojitosti s ideou „sociálního míru“ i ve spojitosti s ideou hodnoty a vzájemné směnitelnosti různých pracovních činností. Po všimneme-li si v dějinách sociálně politického myšlení nejrůznějších variant programu „sociálního míru“,¹⁹ vždy je jeho součástí pozitivní hodnocení jak fyzické, tak duševní práce. Bez překonání přežíraného postoje k fyzické práci není program „sociálního míru“ uskutečnitelný. V československém sociálním energetismu je ze sféry fyzické práce nejvíce ceněna práce rolníků a polní hospodářství je pokládáno za základ národního hospodářství. Protože sociální energetismus považuje za ústřední problém spravedlivého rozdělení statků a spravedlivě diferencovaného rozdělení potřeb nalezení ekvivalentu hodnot jednotlivých prací, zabývá se pozorně podílem fyzické a duševní práce ve tvorbě společenského bohatství. Podíl fyzicky pracujících — dělníků a rolníků — je uznáván obecně. Avšak o mnohých duševních činnostech se soudí, že jen cizopasí na výsledcích fyzické práce. Ivan Žmavc se proti této vulgarizaci staví rozhodně: „Vybavení myšlenky nějakého velkého vynálezu může mít ekonomicky větší účinek nežli mechanické výkony milionů fyzických pracovníků, takže hospodářsky nemůže být vůbec dostatečně odměněn, nýbrž jen eticky — počtem vědeckosti a úcty celku. Předčí tedy svou hodnotou všechny společenské funkce také všechna ta duševní práce, jež systematicky připravuje umožnění vynálezů a objevů: práce vychovatelů, učitelů, spisovatelů, učenců a umělců.“²⁰

Z oceňování lidské práce jako tvůrkyně všech užitečných hodnot plyne v československém energetismu důraz na výchovu a vzdělání. Pedagogika vede ke kultivování lidských schopností a mravních kvalit a tím slouží k účinnějším přeměnám přírodních energií v energii lidské. Podle Žmavce je pedagogika vlastně „ekonomizování lidského organismu“.²¹ Ve shodě s tím je za hlavní pedagogický princip pokládán princip pracovní výchovy: „Je-li pravda, že pouze lidská práce obra-

¹⁸ Ivan Žmavc, *O přírodovědeckých základech sociálních náprav*, s. 13.

¹⁹ U nás například: T. G. Masaryk, K. Engliš, J. Macek a další.

²⁰ Ivan Žmavc, *Energetické základy sociotechniky*, s. 22.

cí přírodní síly v užitek a prospěch lidských potřeb, že tvoří pouze lidské účelné dílo hospodářské a kulturní hodnoty, potom vyplývá sám od sebe veliký výchovný princip: práce je jádrem výchovy a školství.²²

Bylo již řečeno, že mezi československým sociálním energetismem a myšlením představitelů československého „managementu“ existuje jak časová shoda vývoje, tak shoda v obecném předmětu: oba se soustřeďují především na ekonomickou sféru společenského systému nebo na její část. Tím je pak dána možnost vzájemného ovlivňování, které nalezneme v celé řadě zásadních i dílčích otázek.

Při současné nejednotnosti ve vymezení pojmu „vědecké řízení“ se může zdát některým technicky, technickoekonomicky nebo matematicky orientovaným pracovníkům tohoto oboru podivné, že otázka vztahu mezi sociálním energetismem a vědeckým řízením může být vůbec položena. Je však třeba brát v úvahu to, že předmětem a přímo jádrem autentického vědeckého řízení bylo řízení lidské práce. A lidská práce, jak známo, má dva aspekty: technický, s jeho obrovskou vývojovou dynamikou, vedoucí v době industriální společnosti ke vzniku gigantických a na člověka relativně nezávislých technických systémů a komplexů a aspekt lidský, zahrnující fyzické, psychické a sociální možnosti (práce jako společenský vztah) a podmíněnosti člověka. Proto, že hlavním předmětem autentického vědeckého řízení byla lidská práce, charakterizují američtí autoři D. C. Miller a W. H. Form v díle *Industrial Sociology*²³ změny v manažerské filosofii především změnami v obrazu člověka, který v té které fázi vývoje této filosofie převládal.

Českoslovenští průkopníci vědeckého řízení se tedy setkali se sociálním energetismem jednak v tom, že se podobně jako on zabývali lidskou prací a uplatňující systémový přístup k řízení lidské práce, zabývali se také jednotlivými stránkami lidské osobnosti jako individua i v jejím sociálním kontextu, a za druhé v tom, že usilovali své pracovní racionalizační sna-

hy zařadit do širšího filosofickoteoretického rámce. A právě zde se jim zdál být sociální energetismus užitečným. Je příznačné, že Stanislav Špaček v jednom ze svých přehledů vývoje vědeckého řízení uvádí mj. spis R. Seuberta *Aus der Praxis des Taylor-Systems* (Berlin 1914), v němž je Taylorův systém přirovnáván Ostwaldovu energetickému imperativu a kde se v úvodě píše: „Jest to věda o práci, již Taylor svými studiemi o výkonnosti uvedl v život... Pro německý průmysl je především nejdůležitější uskutečňovat heslo výkonnosti a spolupráce: výchovu k hospodárnému využití vlastní síly a k záměrné spolupráci.“²⁴

Československému sociálnímu energetismu šlo o to, aby lidská práce byla účelně vynakládána, plánovitě řízena a spravedlivě hodnocena v měřítku lidské společnosti. Průkopníkům vědeckého řízení v naší zemi šlo o totéž, přičemž největší pozornost věnovali řízení lidské práce na podnikové úrovni. Jak sociální energetismus, tak vědecké řízení jsou tedy charakterizovány snahou po racionálním a vědeckém řešení problémů. A vzorem této exaktnosti je jim právě přírodní věda. Ivan Žmavc byl filosofem, který doplňoval své vzdělání v matematických a fyzikálních vědách; představitelé československého vědeckého řízení byli většinou inženýry, které zájem o člověka přivedl k filosofii a dalším antropologickým vědám. Přírodovědecké a technické myšlení jim tedy bylo společné. Při svém hledání vzoru organizace, jako takového uspořádání prvků, jímž má být dosaženo určitého pořádku, byli průkopníci československého vědeckého řízení pod Žmavcovým vlivem přivedeni k přírodě, kde prý podkladem organizace je vlastně zákon o nezničitelnosti hmoty.²⁵

Po přenesení fyzikálního zákona o zachování a přeměně energie do společenského prostředí v podobě účelné lidské práce stála před sociálním energetismem otázka uspořádání různých druhů pracovní činnosti do sladěného, účelně fungujícího celku. Důraz, který je v této souvislosti v sociálním energetismu položen

²¹ Ivan Žmavc, *Úvod do sociální energetiky*, s. 63.

²² Tamtéž, s. 50.

²³ 2. vydání, Harper a Row, New York 1964.

²⁴ Stanislav Špaček, *Názory a úvahy o vědeckém řízení*, vydalo Samcovo knihkupectví, Praha 1946, s. 13.

²⁵ Viz například Stanislav Špaček, *Organizace práce a podmínky hospodářského rozkvětu domů i v cizině*, vydal Fr. Borový, Praha 1920. V této knize Špaček uvádí v literárních pramenech mj. Žmavcovu práci *Elemente einer allgemeinen Arbeitstheorie* z r. 1906, v níž jsou formulovány základní myšlenky sociálního energetismu.

na národohospodářský plán jako nástroj organizace lidské práce, byl průkopníkem vědeckého řízení velmi sympatický a myšlenka plánování se stala další spojnicí obou sledovaných věd. Bylo by možno namítnout, že představitelé vědeckého řízení se museli plánováním zabývat, protože představuje jeden z podstatných znaků vědeckého řízení a že se zde tedy ovlivňování sociálním energetismem nemuselo projevit. Tato námitka neobstojí. V již uvedené Špačkové práci *Názory a úvahy o vědeckém řízení* nalezneme právě v textu, věnovaném obsahu pojmu „vědecké řízení“ a jednotlivým složkám řízení (mj. také plánování) Žmavcovu poznámku, že „tyto a jiné zásady včlenila sociotechnika podle II. zákona termodynamiky a řídících norem do integrální soustavy obecných zásad energetických, mravních a sociálních“.²⁶ Je však třeba poznamenat, že ve speciální práci jednoho z představitelů vědeckého řízení v Československu Václava Verunáče, která je věnována plánování (*O hospodářský plán*, Cín 1933), výslovně potvrzenou vazbu na sociální energetismus nenalezneme.

Úzkou příbuznost sociálního energetismu a vědeckého řízení nalezneme v oceňování ekonomického a společenského významu věd o člověku — fyziologie, psychologie, sociologie aj. Bylo silnou stránkou průkopníků vědeckého řízení v Československu, že roli lidského činitele ve výrobě docenili takřka komplexně. Nevěděli v něm pouhý „biologický stroj“, ale mnohostrannou bytost s fyzickými a psychickými zvláštnostmi a společensky konkrétně začleněnou. Vyzývali ke zkoumání a respektování všech těchto složek. Z této pozice, při veškerém svém respektu k dílu zakladatele vědeckého řízení F. W. Taylora, často kritizovali jeho zúžený pohled na člověka. Jindřich Fleischer v knize *Dělník a průmyslová výroba* napsal: „Taylor nedostatečně přihlíží k psychofyziologické stránce práce a z toho vyplývají četné nedostatky systému, v prvé řadě zvýšená sociální nespokojenost a zvýšené třenice mezi vedením a dělníky v taylorizovaných závodech.“²⁷

Mnohoaspektový přístup k lidskému činiteli se u československých představitelů

vědeckého řízení projevil v těch směrech, v nichž je možno také vysledovat vazbu vědeckého řízení na sociální energetismus:

1. Ve vysokém hodnocení lidské práce všeobecně. Příznačné je již to, že naléhavost problému lidské práce se objevuje v názvech mnoha prací československých teoretiků vědeckého řízení. Například Stanislav Špaček píše knihy *Práce a hospodářství* (vyd. Borový 1916), *Práce a technika* (vyd. Borový 1920), *Organizace práce a podmínky hospodářského rozkvětu doma i v cizině* (vyd. Borový 1920), *Ekonomie práce a života* (Práce 1924) atd. Jindřich Fleischer dal svým knihám názvy *Výchova k práci* (vyd. Svěcený 1924), *Chrám práce* (tamtéž 1919) aj. Z děl Václava Verunáče uvedme *Vědecké řízení práce* (MAP 1924), *Některé složky vědeckého řízení práce v průmyslu* (vlastním nákladem 1924) atd. Všichni vycházeli z toho, že spravedlivé společenské uspořádání a rozkvět národa mohou být zabezpečeny jen respektováním pracovní činnosti jako činnosti základní. Nejen práce duševní, ale i fyzická musí mít čestné postavení ve společnosti a musí být náležitě hodnocena. Stanislav Špaček požadoval, aby byla u nás věnována největší pozornost nauce o práci. Podle Jindřicha Fleischnera je „největším bohatstvím každého národa jeho pracující vrstva“. Václav Verunáč zcela v intencích sociálního energetismu požadoval, aby odměna byla zásadně ekvivalentem za vykonanou práci.²⁸

2. V docenování psychologické složky pracovního jednání. Důkazy o nezbytnosti využití pracovní psychologie při vědeckém řízení nalezneme již v počátečních pracích uvedených autorů. Například Stanislav Špaček uveřejnil v roce 1918 jako součást své kampaně za popularizaci vědeckého řízení v časopise *Technický Obzor* stať *Psychotechnika a její význam pro pracovní ekonomii*. Teoretikové vědeckého řízení v naší zemi doporučovali aplikovat psychologické poznatky při poradenství o volbě povolání, při výběru a rozmisťování pracujících, ale také při studiu pracovních podmínek a zkoumání vlivu kultury pracovního prostředí na pracovní spokojenost. Ve Špačkové díle *Organizace práce a podmínky hospodářského rozkvětu*

²⁶ Cit. dílo s. 26–27.

²⁷ Vydalo Ústřední dělnické nakladatelství, knižkupectví a antikvariát (Ant. Svěcený), Praha 1921, s. 127.

²⁸ Viz například *Dělnická otázka a náš průmysl*, r. 1923, s. 13.

²⁹ Cit. dílo s. 9.

doma i v cizině nalezneme konstatování, že s organizací práce souvisí, a součástí nauky o pracovní ekonomii je též psychotechnika a nauka o volbě povolání. V jiné své knize (*Názory a úvahy o vědeckém řízení*) citoval s porozuměním názor amerických autorů J. D. Mooneye a A. C. Reileye (Onward Industry, New York 1931), že „technika řízení ve svých lidských vztazích může být nejlépe popsána jako technika zacházení s lidmi neb s jich řízením a to má být založeno na hlubokém a osvětleném porozumění lidském“. Jindřich Fleischner hovoří v knize *Výchova k práci* o tom, že předpokladem úspěšné výchovy k práci je zjištění schopností člověka, zejména mladého, pomocí psychotechniky a správná volba povolání na základě poradenství a práce učitele.

3. V chápání pracujícího člověka nejen jako objektu, ale také jako subjektu řízení. U J. Fleischnera je požadavek tvůrčí, iniciativní práce a vedení pracujících k takové práci přímo požadavkem programovým. Výrazně je tato myšlenka formulována také ve Špačkově knize *Úvod do studia technické ekonomiky*: „Přijďme k poznání, že věda o řízení je vědou novou, pro níž je každý závod a každá organizace novým světem a každý pracovník průmyslu významným badatelem a úspěšným objevitelem“.²⁹

4. V rozpoznání významu skupinových vztahů v průmyslu, tedy v pochopení role sociologické složky vědeckého řízení. Průkopníci čsl. vědeckého řízení vycházeli z toho, že aplikace vědeckého řízení v národním hospodářství přinese prospěch všem skupinám obyvatelstva tehdejšího kapitalistického státu. Proto prý je třeba dosáhnout harmonie především mezi základními společenskými skupinami v tomto státě — dělníky a podnikateli. K nalezení prostředků této harmonizace bedlivě sledovali zahraniční zkušenosti s účastí pracujících na správě podniků a navrhovali formy participace dělnictva při řízení průmyslových podniků v Československu. Etickým základem skupinové spolupráce v průmyslu měla být zásada práce všech, tedy odstranění „nepráce“. V díle *Organizace práce a podmínky hospodářského rozkvětu doma i v cizině* proklamoval Stanislav Špaček zásadu „Kdo nepracuje, ať nejí.“ Formám účasti pracujících na řízení

věnoval velikou pozornost Václav Verunáč. V článku *K průmyslovému míru*³⁰ vedl paralelu mezi snahami po světovém míru a po míru mezi dělníky a podnikateli v průmyslu.

5. V zájmu o výchovu a vzdělání pracujícího člověka. Výrazně docenění kvalifikace, výchovy a vzdělání je vůbec jedním z nejpozoruhodnějších rysů myšlení našich průkopníků vědeckého řízení. Šlo nejen o pochopení rentabilnosti investic do vzdělání, čímž by se měl vyznačovat zejména malý národ, o pochopení toho, že „pokrok ve školství je základem pokroku veškerého“ (Stanislav Špaček), ale o hlubokou znalost pedagogických zásad, na nichž efektivní, ekonomická a přitom humaní výchova a vzdělání závisí. Znalosti světových školských soustav a jejich problémů, znalosti díla J. A. Komenského a jiných pedagogických myslitelů, již vynikal Stanislav Špaček, se dnes může pochlubit málokterý ze školských pracovníků. Otu pedagogického myšlení průkopníků vědeckého řízení je pracovní princip výchovy a vzdělání, odpor proti akademismu a mechanickému memorování a požadavek harmonického vývoje jedince. Například Jindřich Fleischner vyslovil v již zmíněné knize názor, že „pracovní škola musí postavit do středu vyučování praktickou činnost a spolu s ní a z ní odvodit ostatní vědomosti a duchovní hodnoty, jichž je třeba k důkladnému a správnému pojmání životních úkolů“.

6. V důvěře, že vědecké řízení povede ve svých konečných důsledcích k rozkvětu národa, růstu jeho blahobytu, nastolení spravedlivějších pořádků i k celosvětovému míru. Českoslovenští představitelé vědeckého řízení vyslovovali myšlenku, že právě slovanské národy, které se v rozvoji organizačních schopností opožďovaly, mají hledat v aplikaci principů vědeckého řízení východisko z této situace. Jindy argumentovali malostí našich národů, které si nemohou dovolit hazardovat se svým bohatstvím a neodkrývat rezervy pomocí moderních metod vědeckého řízení. V podstatě nedostatečně politologicky podložené myšlení našich teoretiků vědeckého řízení se projevovalo v jejich víře, že prostředky pouze vědeckými a technickými a zavedením racionalizace do mezinárodních

²⁹ Viz *Naše Doba* č. 6, roč. 1929.

vztahu je možno dospět ke světovému míru.

Bylo již řečeno, že skladebnou částí Žmavcovy koncepce sociálního energetismu je důkaz o funkci antropologických věd — fyziologie, psychologie, pedagogiky, sociologie a dalších — při organizování společenského soužití na základě spravedlivého ocenění pracovního přínosu každého jedince. V československém sociálním energetismu je tato funkce antropologických věd postulována v rámci teoretického konceptu, který sám mohl mít vliv převážně opět jen na teoretické myšlení. Avšak teoretikové vědeckého řízení prokazovali užitek těchto věd pro samu výrobu. Podnikatelé spatřovali ve vědeckém řízení důležitý nástroj zefektivnění své výrobní a podnikatelské činnosti. Právě vědecké řízení sehrálo důležitou roli „přemostění“ řady věd o člověku (zejména fyziologie, psychologie, pedagogiky a postupně i sociologie) od teorie k výrobní praxi. Jeho prostřednictvím se dostalo těmto vědám silného rozvojového impulsu. To je nejnázorněji patrné na psychologii, která díky tomu prodělala od psychotechniky skok ke své nynější diferencované podobě — k psychologii práce, psychologii průmyslu, inženýrské psychologii, psychologii marketingu a k dalším, relativně samostatným psychologickým oborům, jejichž předmětem jsou psychologické otázky lidské práce a národního hospodářství vůbec. Podobný příklad skýtá i sociologie práce, průmyslu, podniku, „human relations“ apod., které by nemohly dosáhnout nynějšího stupně, kdyby se jim neotevřel průmysl jako pole výzkumů i aplikační praxe.

Úloha vědeckého řízení ve vývoji průmyslových aplikací věd o člověku je zcela prokazatelná. Prostřednictvím vztahu vědeckého řízení a sociálního energetismu se však ukazuje také nepřímá role energetismu v tomto směru.

Vůdčí osobnosti československého sociálního energetismu a vědeckého řízení — Ivan Žmavc a Stanislav Špaček — spojily své síly i v konkrétní praktické

spolupráci. V roce 1934 vydali společný spisek *Po desíti letech*, rekapitulující v názorech předních účastníků kongresu vývoje vědeckého řízení od prvního mezinárodního kongresu vědeckého řízení, který se konal v r. 1924 v Praze. Již několik let předtím Ivan Žmavc prohlásil svoji vůli dát svou profesi (knihovnictví) do služeb pokroku na poli vědeckého řízení práce. V článku *Knihovnictví ve vědeckém vedení a vědecké vedení v knihovnictví*³¹ referoval o vztahu představitelů vědeckého řízení ke knihovnictví a obzvláště vyzdvihl zásluhy Stanislava Špačka o vybudování speciální knihovny o managementu v Masarykově akademii práce. Konstatoval dále, že „právě knihovnictví, jmenovitě vědecké, je veledůležitým nástrojem v soustavném řešení osvětových úkolů, nyní jmenovitě také v řešení zásadních úkolů vědeckého vedení práce“. Své myšlenkové spojení s vědeckým řízením Žmavc potvrdil zvláště výrazně v knize *Přírodovědecký rozbor funkcí sociálního úvěru z roku 1930*. Varoval zde před tím, aby vědecké řízení neztratilo nikdy s očí svůj vztah k praxi a aby „pisemnictvím a školou nezbyrokratizovalo“. Výslovně zde požaduje prohloubení vědeckého řízení o socioenergetické poznatky, což vztáhl převážně na americké vědecké řízení, prý velmi poplatné empirismu. Vytýká Američanům, že si nepovšimli „energetických základů evropské organizační vědy“.³²

V závěru je nutno poukázat ještě na to, že přeceňování etického momentu a příliš přímočará a tím i zjednodušující představa o sociologickém významu vědy, techniky a vědecké organizace v politickém životě, jeví se jako mechanická aplikace principů vědeckého řízení na politickou sféru. vede jak sociální energetismus, tak vědecké řízení v Československu k týmž ideologickým důsledkům. Vede k názoru, že technici, vědci, průmysloví kapitáni apod. jsou povoláni vytvořit nový a racionálnější společenský řád, a dokonce k sympatiím ke korporativnímu systému italského fašismu, které otevřeně projevoval ve svých pozdějších

³¹ Viz Sborník Masarykovy akademie práce, sešit 13 (ročníku II. sešit 5), červen 1928, s. 43.

³² Citované dílo s. 8. O pravdivosti Žmavcova poznatku o „energetických základech evropské organizační vědy“ svědčí kromě již uvedených faktů také to, že profesor pražské techniky V. Felber

(popravený německými fašisty) v knize *Národní a sociální stát* z roku 1939 napsal: „Pokus o hospodářskou organizaci, má-li být korunován zdarem, musí plně souhlasit se zásadami společenské etiky a přírodovědecké energetiky.“

працích zvláště Ivan Žmavc. Tím se však otevírá již jiná kapitola — problém vztahu československého energetismu a nauky o vědeckém řízení k technokratiismu.

Резюме

Владимир Чех: Энергетизм в чехословацкой социологии и научное управление

Из до сих пор существующих интерпретаций социального энергетизма можно было бы в пособиях истории социологии полагать, что это направление механически применяет физические закономерности по отношению к обществу человека. Анализом работы представителя социального энергетизма в ЧССР Ивана Жмавиц устанавливаем, что это изложение сущности социального энергетизма упрощает. Энергетизм Ивана Жмавиц, являющийся народнохозяйственной и социологической теорией, приобретает всеобщий закон соблюдения и преобразования энергии в социальной области, специфическое подобие. Его социологическим проявлением является процесс преобразования естественных сил в потребительные стоимости человеческого трудом и в условиях общественного разделения труда обмен ценностью за эквиваленты, отвечающие вложенному труду каждого отдельного лица. Если так специфицированный энергетический закон должен проявиться в обществе человека, необходимо устроить общественный строй, в котором находятся привилегированные классы, живущие из ростовщичества и кредитного капитала. Такой строй должен быть основан на трудовом праве, будет построен сотрудничеством всех людей (и просвещенных предпринимателей), которые освоят себе новую этику, созданную на крестьянских моральных нормах. Непостижение реальных классовых и общественных отношений привело Ивана Жмавиц, который добивался экзактной социологической и народнохозяйственной науки, к идеалистической утопии и боевому антимарксизму.

В ряде черт социальный энергетизм Ивана Жмавиц родственен чехословацкому научному управлению. Некоторые из новаторов «scientific management» в Чехословакии как например Иван Шпачек, Индржих Флейшер, Вацлав Верунач и другие дошли к аналогичным данным как и Иван Жмавиц. Между обоими течениями мышления имели место взаимные влияния. Научному управлению представлял чехословацкий социальный энергетизм некоторые общетеоретические исходные пункты: идею всеобщих экзактных закономерностей, действующих также в обществе человека, оценивание целеустремленного человеческого труда как основного общественного элемента, веру в возможности нахождения эквивалентов ценности дифференцированных трудовых деятельностей и т. д. Общим была совместная высокая оценка фактора человека и распознавание роли антропологических наук — физиологии, психологии, социологии и педагогики — при руководстве общественными и производственными процессами. Посредничеством научного управ-

ления социальный энергетизм влиял и на развитие психологии и социологии промышленного труда. Иван Жмавиц и Станислав Шпачек вместе издали в 1934 году книгу, посвященную 10-й годовщине Первого международного конгресса научного управления, состоявшегося в Праге. Совместная теоретическая и идеологическая позиция социального энергетизма и научного управления в Чехословакии была в 30-е годы подтверждена отождествлением представителей обеих упомянутых областей с технократизмом.

Summary

Vladimír Čech: Energetism in Czechoslovak Sociology and Scientific Management

From the hitherto available interpretations of social energetism included in handbooks of the history of sociology it might be assumed that this trend mechanically applies physical laws to human society. The analysis of the work of Ivan Žmavc, the leading representative of social energetism in Czechoslovakia, reveals the fact that this interpretation simplifies the substance of social energetism. In Žmavc's energetism, which is an economic and sociological theory, the general law of conservation and transformation of energy in the social area assumes a specific form. Its sociological manifestation is the process of transformation of natural forces into utility values by human work, and under conditions of the social division of labour, the exchange of goods for their equivalents corresponding to the invested work of each individual. If the energetic law thus specified is to manifest itself in human society, it is necessary to eliminate the social order in which classes living on usury and credit capital are privileged. Such an order must be based on the labour right. It will be built up by the co-operation of all people (including enlightened entrepreneurs) who will adopt a new ethics based on Christian moral norms. The misunderstanding of real class and social relations led Ivan Žmavc, who endeavoured to arrive at an exact sociological and economic doctrine, to an idealistic Utopia and to an aggressive anti-Marxism.

In a number of features, Žmavc's social energetism is related to the Czechoslovak scientific management. Some of the pioneers of scientific management in Czechoslovakia — Stanislav Špaček, Jindřich Fleischner, Václav Veruňáč, etc. — arrived at similar findings as Ivan Žmavc. The two trends of thinking mutually influenced each other. The Czechoslovak social energetism yielded some general theoretical starting points to scientific management: the idea of general exact laws operating also in human society, an evaluation of purposeful human labour as the basic social element, the belief in the possibility to find equivalents of the value of differentiated working activities, etc. A high evaluation of the human factor and the recognition of the role of anthropological

sciences — physiology, psychology, sociology and pedagogy — in the management of social and production processes was common to both. Through the mediation of scientific management, social energetism influenced the development of both psychology and sociology of industrial work. In 1934, Ivan Zmavc and Stanislav Špaček jointly published a book

devoted to the tenth anniversary of the First International Congress of Scientific Management held in Prague. The common theoretical and ideological position of social energetism and scientific management in Czechoslovakia were, in the thirties, confirmed by the identification of the representatives of both these disciplines with technocratism.

Předkládaná stať vychází z teoretické části projektu sociologického výzkumu *Mistr a dílna jako malá sociální skupina*, který byl připravován výzkumným týmem katedry sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE v Praze. Projekt, který byl vypracován v létě 1968, měl jednak část sociologickou, jednak část psychologickou. Obě části obsahovaly vedle teoretického rozboru zkoumané problematiky i návrh metodiky, včetně technik použitelných při terénním výzkumu.

Tato stať je stručným výtahem z teoreticky zaměřené partie sociologické části projektu. Je rozdělena do dvou částí. První charakterizuje mistra jako vedoucího hospodářského pracovníka a rozebírá mj. zejména komplex faktorů a činitelů, podmiňujících jeho postavení a úlohu v našich současných podmínkách. Druhá část obsahuje výklad základní sociologické problematiky dílenského kolektivu, který je námi chápán a pojímán jako sociální systém.

I. Mistr jako vedoucí hospodářský pracovník

A. Úvodní poznámky

Mistr bývá často označován za „muže ve středu“. Toto označení můžeme považovat za plně oprávněné. Mistr je totiž současně vystaven dvojímu bezprostřednímu protichůdnému tlaku: na jedné straně ze strany nadřízených (tj. „těch nahoře“), na druhé straně ze strany podřízených (tj. „těch dole“). Proto je jeho pozice ve výrobní organizaci — ve srovnání s jinými profesionálními skupinami pracovníků — specifická.

V hierarchickém uspořádání výrobní organizace představuje mistr základní mezičlánek. Je prvním článkem řídicí hierarchie. Jeho význam ve výrobní organizaci je dán tím, že je nezbytným činitelem při zajišťování jejího chodu a realizování jejích cílů. Na něm v nemalé míře závisí

jak kvantita a kvalita výrobků včetně jejich včasného dohotovení, tak i hospodárnost výroby.

Jak již bylo uvedeno, představuje mistr první článek řídicí hierarchie a jako takový patří tedy k řídicím pracovníkům. Vykonává řídicí funkce, tj. specifické činnosti, které řízení charakterizují a vytvářejí a kterými se řízení projevuje. Těmito činnostmi jsou plánování, organizování, personální činnosti, vedení a kontrolování. V praxi však bývá mistr někdy jen vedoucím pracovníkem, a to tehdy, vykonával-li z uvedených řídicích funkcí jen poslední dvě, tj. vedení a kontrolování.

Uvedené řídicí funkce (tj. plánování, organizování, personální činnosti, vedení a kontrolování) mají povahu řídicích funkcí jen tehdy, znamenají-li rozhodování. Naproti tomu činnosti, které se sice rovněž týkají plánování, organizování, personálních činností, vedení a kontrolování, ale nemají povahu rozhodování, nejsou činnostmi řídicími, ale neřídicími — výkonnými (i když je vykonává řídicí pracovník). Menší nebo větší množství neřídicích činností vykonává zpravidla též mistr.

Řízení dílenského kolektivu se týká jak podřízených pracovníků, tak hmotných předmětů a hmotných procesů. Ale mistr nedisponuje těmito předměty a nerealizuje tyto procesy přímo, tj. sám, nýbrž jen prostřednictvím svých podřízených. Z toho vyplývá, že řízení dílenského kolektivu má vždy sociologický a psychologický aspekt. A protože disponování hmotnými předměty a realizování hmotných procesů závisí na faktorech společenských a psychologických, znamená to, že sociologický a psychologický aspekt řízení dílenského kolektivu nutně vystupuje do popředí.

Z hlediska společenskovední analýzy je možno rozdělit problematiku mistra ve výrobní organizaci do tří skupin, a to:

1. formální a neformální pozice a role mistra;

2. *osobnost mistra*, tj. soubor jeho psychických vlastností a procesů a jejich vnějších projevů;
3. *konkrétní podmínky*, které determinují mistrovi pozici a roli i jeho osobnost.

Každá z těchto skupin problémů má tři aspekty, které mohou být ve shodě nebo v rozporu, a které musí brát v úvahu. Jde o aspekt normativní, subjektivní a faktický.

1. *Normativní aspekt* je obsažen jednak ve formálních, tj. organizačních a právních normách, jednak v neformálních normách dílenského kolektivu a výrobní organizace. Tyto normy říkají: jaká má být pozice a role *mistra*, jaká má být osobnost *mistra* a jaké mají být konkrétní podmínky. Přitom požadavky formálních norem mohou být — a také zpravidla více či méně bývají — v rozporu s požadavky neformálních norem.

2. *Subjektivní aspekt* vyjadřuje mistrovi koncepci (definici, představu) toho, co má být: jaká má být jeho pozice a role, jaká má být jeho osobnost a jaké mají být konkrétní podmínky.

3. *Faktický aspekt* vyjadřuje to, co je: jaká je skutečná pozice a role mistra, jaká je skutečně jeho osobnost a jaké jsou skutečné konkrétní podmínky.

B. *Faktory obecně podmiňující funkce mistra*

Nejen povaha, ale i rozsah mistrem vykonávaných funkcí (včetně způsobu jejich vykonávání) závisí na konkrétních podmínkách, ve kterých mistr své funkce vykonává. Uvádíme některé základní faktory obecného charakteru, které působí na povahu, rozsah a způsob vykonávání funkcí mistra:

1. *Míra opakovatelnosti* výrobních procesů, a to jednak podle jejich přerušitelnosti, jednak podle velikosti zadávané série. Z hlediska přerušitelnosti můžeme potom rozlišit především výrobní procesy nepřetržité (kontinuální) a přetržité (diskontinuální). Z hlediska velikosti zadávané série se potom rozlišuje výroba kusová a malosériová, výroba sériová, a výroba hromadná a velkosériová.

2. *Charakter práce ve skupině*, a to podle míry složitosti, rozmanitosti, tvořivosti,

obtížnosti a technické vybavenosti práce. Podle tohoto hlediska můžeme rozlišit například těžké ruční práce, jemné ruční práce, částečně mechanizované práce, mechanizované práce, pásové práce, automatizované práce, pultové a laboratorní práce a práce technické obsluhy.

3. *Povaha disponibilního technického zařízení a povaha používaných technologických postupů*. Tyto faktory působí zejména na povahu vykonávaných činností (charakter práce) a na způsob organizace práce.

4. *Způsob organizace práce* v dílenském kolektivu i v celé výrobní organizaci, včetně úpravy organizačních vztahů mezi jednotlivými odděleními a útvary. Tento způsob má vztah v první řadě k povaze disponibilního technického zařízení, povaze technologických procesů a stupni centralizace plánování a organizování ve výrobní organizaci.

5. *Ekonomická pravidla* (zásady, normy), která jsou užívána v dané výrobní organizaci, a která se týkají především hodnocení efektivnosti a hospodárnosti výrobních procesů i hodnocení práce jednotlivých pracovníků a skupin.

6. *Povaha personálních činností* ve výrobní organizaci, která závisí jednak na povaze pravidel (zásad, norem), která tyto činnosti upravují, jednak na jejich skutečné aplikaci příslušnými pracovníky řídicími i odbornými (personalisty).

7. *Kvalifikační struktura* pracovníků skupiny. Z tohoto hlediska můžeme rozlišit například pracovníky nekvalifikované, středně kvalifikované a vysoce kvalifikované.

8. *Homogenita*, respektive heterogenita skupiny z hlediska rozmanitosti činností (profesí), které příslušníci skupiny vykonávají. V průmyslové výrobě je příkladem homogenní skupiny technologická organizace dílny, příkladem skupiny heterogenní pak předmětná organizace dílny.

9. *Fyzická (prostorová) blízkost* nebo vzdálenost příslušníků skupiny mezi sebou, tj. prostorové soustředění nebo naopak rozptýlení skupiny.

10. *Stupeň centralizace a decentralizace* řízení i odborných řídicích činností ve výrobní organizaci. Jde tedy například o stupeň centralizace, respektive decentralizace plánování, organizování, personálních činností, kontroly atp.

11. *Povaha formálních* (tj. především organizačních a právních) *norem* ve výrobní organizaci.

12. *Neformální struktura* skupiny a charakter jejich neformálních norem, a to zejména z hlediska vztahů spolupráce a pracovní návaznosti (kooperace) ve skupině a plnění jejich výrobně účelových funkcí.

13. *Osobnosti příslušníků skupiny*, a to (stejně jako v předchozím případě) z hlediska kooperace ve skupině a plnění jejich úkolů.

14. *Konkrétní situace*, jako je například nepřípravenost práce, nedostatky ve výrobní dokumentaci, nedostatek materiálu, surovin, resp. polotovarů, konflikty ve skupině atd.

Uvedené faktory samozřejmě nejsou vyčerpávajícím a úplným výčtem všech společenských, kulturních, psychických a přírodních faktorů, které ve svém komplexu současně působí na povahu a rozsah mistrů vykonávaných funkcí, jakož i na způsob jejich vykonávání. Pro naše další úvahy však považujeme tento výčet za dostačující.

C. *Disfunkčně působící faktory*

Mluvíme-li o faktorech, které působí na povahu a rozsah mistrů skutečně vykonávaných činností, jakož i na způsob jejich vykonávání, musíme se rovněž zmínit o faktorech, které u nás v posledních letech působily disfunkčně na vykonávání řídicích funkcí mistrů. Přitom zde nemáme na mysli faktory, působící výhradně v jednotlivých dílenských kolektivech a v jednotlivých výrobních organizacích, ale faktory, působící v celé ekonomice a podmiňené celospolečensky (sociální strukturou, společenskou ideologií, právními normami atd.). Tyto faktory působily i přes různá — převážně dílčí a nedůsledná — opatření, usilující o odstranění nedostatků ve vykonávání řídicích funkcí mistrů. Nelze se domnívat, že tyto nedostatky je možno odstranit okamžitě a pouze formální cestou, tzn. takovou změnou právních a organizačních norem.

Jedním z těchto disfunkčně působících faktorů byly *direktivní a detailní formy řízení*. Oblast pravomoci (rozhodování) mistrů byla omezena. Důraz byl položen na administrativně evidenční

a výrobně organizační činnosti. Mistr neměl dostatečnou pravomoc, ani dostatečné prostředky, aby mohl odpovídajícím způsobem jednak odměňovat kvalitní výkon, hospodárnost a iniciativu, jednak trestat nekvalitní a nevhodnou práci a neodpovědné chování. Právě tak neměl k dispozici ani takové negativní sankce, jako je vyloučení pracovníka z dílenského kolektivu nebo jeho propuštění z výrobní organizace. V této souvislosti poznamenáme, že ačkoliv tyto negativní sankce nejsou v naší ekonomice ani rozhodující ani prvotní, přesto je nelze z řídicí praxe naprosto odstranit. Není pochyb o tom, že v současné době by mohlo jejich oprávněné použití (jakož i jen pouhá možnost jejich použití v případě potřeby) podstatně přispět ke zvýšení pracovní morálky a autority mistra.

Dalším z těchto faktorů bylo *převládající veřejné mínění*. Vedle jiného vznikl tzv. kult podřízeného pracovníka, který měl vliv na oslabení autority mistrů. Snižil se (nejen de iure, ale via facti) mistrův vliv na hodnocení množství a kvality prací, provedených jeho podřízenými. Pracovníci jsou mnohdy odměňováni nikoli za skutečné kvantitativní a kvalitativní výsledky své práce, ale i za neefektivně vynaloženou činnost a dokonce i jen za čas strávený na pracovišti (za pouhou „fyzickou přítomnost“). Právě tak nemá mistr fakticky možnost odmítnout špatně a nekvalitně provedenou práci.

Jedním z těchto faktorů byl také *nedostatek podpory ze strany stranických a odborových organizací*. V této souvislosti je nutno připomenout i obcházení a nedbání pravomoci mistrů ze strany jejich nadřízených.

Čtvrtým z těchto faktorů byla *povaha personálních činností*. Jejich provádění se u nás v minulých letech vyznačovalo především nesystematičností, neplánovitostí, formálností a nedostatečnou kvalifikovaností personálních (kádrových) pracovníků. K tomu ještě přistupovalo opomíjení základních poznatků společenskovedních disciplín, ačkoliv tyto jsou nezbytným předpokladem racionálního personálního řízení vůbec.

Pátým z těchto faktorů byla *nivelizace*. Důležitost pozice a role mistra nebyla adekvátním způsobem ekonomicky ohodnocena. Úroveň jeho odměny se jen velmi

málo odlišovala od úrovně odměny jeho podřízených a někdy byla dokonce nižší.

Šestým z těchto faktorů je *konkrétní ekonomická situace*. Je to patrné zejména v těch oborech a v těch geografických oblastech, kde se projevuje výrazná nerovnováha mezi zdroji pracovních sil a jejich potřebou, kde tedy převládá poptávka nad nabídkou. Tato nerovnováha má disfunkční následky na dodržování pracovní doby, technologickou kázeň, kvalitu práce a kvalifikaci pracovníků a tím i na autoritu mistra.

Šedým z těchto faktorů je *chování samotných mistrů*. Jde například o takové případy, jako je vyhýbání se rozhodnutí, přenášení odpovědnosti na druhé, zneužívání pravomoci nebo snaha vyhnout se konfliktům. Na druhé straně je však nutno mít na paměti, že na chování mistrů působily jak výše uvedené faktory, tak další, zde výslovně neuvedené faktory.

Souhrnně je možno říci, že v posledních letech se u nás mistři nalézají v situaci, která je charakterizována těmito rysy:

1. Není zajištěna dostatečná stimulace a motivace mistrů, která patří k základním předpokladům úspěšného výkonu jejich funkcí.
2. Nejsou vytvořeny adekvátní organizační podmínky, které by zajistily rovnováhu mezi faktickou, respektive vyžadovanou odpovědností mistrů a mezi jim přiznanou pravomocí, ačkoliv také tyto podmínky patří k základním předpokladům úspěšného výkonu jejich funkcí.
3. Došlo k oslabení jak formální, tak neformální pozice a role mistrů ve výrobních organizacích. Jak bylo řečeno, působily na toto oslabení faktory objektivní i subjektivní. Na jedné straně to byl například nedostatek adekvátních organizačních podmínek a nivelizace, na druhé straně například chování a nedostatek kvalifikace mistrů.
4. Následkem nedostatečné stimulace a motivace, neadekvátních organizačních podmínek a oslabení formální i neformální pozice a role mistrů došlo i ke snížení statusu mistrů, tzn. ke snížení jejich pozice ve společnosti. Tato skutečnost pak patří k těm, které působí na malou přitažlivost této profese a na kvalitu mistrem vykonávaných činností.

Mistr se tedy nalézá v situaci, kdy na jedné straně není vždy druhými řídicími pracovníky považován za řídicího pracovníka a často jim také fakticky není, na druhé straně v něm podřízení vidí reprezentanta řídicí hierarchie, ale současně jej přehlížejí, podceňují a ignorují, a to následkem působení výše uvedených disfunkčních faktorů. Za této situace vyvstává otázka, zda v současné době je u nás mistr ve výrobní organizaci jen „mužem středu“, nebo zda není navíc i marginálním (hraničním) jedincem. Přitom nejde pouze o oslabení pozice a role mistra ve výrobní organizaci, ale také o psychické následky této situace, jako je například neuspokojení, frustrace, psychické konflikty a neurotizace.

II. Dílenský kolektiv jako sociální systém

V této části podáváme výklad základní sociologické problematiky dílenského kolektivu. Tento dílenský kolektiv se skládá z mistra a jemu podřízených pracovníků, přičemž uvažujeme jen ty případy, kdy jsou v bezprostřední, tzv. „face to face“ interakci.

Dílenský kolektiv zde pojímáme jako sociální systém. V této souvislosti je nutno zdůraznit, že jde o jeden z možných přístupů k sociologické problematice dílenských kolektivů. Používáme systémový přístup, protože jej považujeme za komplexní, to znamená za takový, který umožňuje pojímat, zkoumat a interpretovat jednotlivé konkrétní sociální jevy nikoliv izolovaně, ale v souvislosti se všemi relevantními faktory. Z hlediska konkrétního sociálního jevu je relevantním faktorem každý faktor, který je s tímto sociálním jevem ve vztahu vzájemného působení, závislosti a podmíněnosti.

A. Sociální systém

Sociální systém je souborem strukturovaných prvků. V případě dílenského kolektivu jako sociálního systému jsou jeho prvky jedinci, kteří v něm zaujímají určité pozice a vykonávají určité role. Jeho struktura je představována relativně trvalou interakcí (vztahy), či přesněji sítí relativně trvalé interakce mezi těmi jedinci, kteří jsou jeho prvky.

Dílenský kolektiv jako sociální systém má dva aspekty, a to formální a nefor-

mální. Nejprve se zmíníme o prvním z nich.

Po formální stránce je sociální systém dilenského kolektivu charakterizován specifickým, vědomě (záměrně) stanoveným účelem a cílem a vědomě vytvořenou strukturou pozic a rolí. Tyto formální (tj. vědomě, záměrně vytvořené) pozice a role a interakce (vztahy) mezi nimi existují bez ohledu na konkrétní jedince, kteří je zaujímají a vykonávají nebo budou zaujímat a vykonávat v budoucnu a jsou upraveny formálními (především organizačními) normami. Odejde-li tedy určitý jedinec z dilenského kolektivu, může být nahrazen jiným jedincem, který zaujme uprázdněnou pozici a vykonává s ní spojenou roli, aniž by se změnila formální struktura dilenského kolektivu.

Vztahy mezi pozicemi mohou být vztahy nadřízenosti a podřízenosti nebo vztahy rovnosti. V našem případě předpokládáme, že v dilenském kolektivu jsou vztahy nadřízenosti a podřízenosti uspořádány do dvoustupňové hierarchie.

Pozice je relativní místo, které jedinec zaujímá ve struktuře sociálního systému vzhledem k druhým jedincům. V uvažovaném dilenském kolektivu jde v podstatě o pozici mistra, dělníků a technického (administrativního) pracovníka.

S každou pozicí je spojena jedna nebo několik rolí, které mají pro daný sociální systém funkční význam, to znamená, vyvolávají v něm následky. *Rolí se rozumí očekávané standardizované chování, které v konkrétním procesu společenské interakce očekávají jednotliví účastníci od určitého jedince z titulu jeho pozice.* Toto očekávané standardizované chování představuje povinnosti, zahrnuté v určité pozici. Pozice však současně zahrnuje i určitá práva, tj. způsob chování, který jedinec z titulu své pozice očekává od druhých jedinců.

Od role, ve smyslu očekávaného standardizovaného chování, je nutno odlišovat jednak jedincovu koncepci role, kterou má v sociálním systému vykonávat, jednak jedincovo skutečné chování v dané pozici. Tyto tři aspekty role (normativní,

subjektivní a faktický) jsou relativně nezávislé, i když jsou ve vzájemném vztahu, přičemž mohou být navzájem — a to úmyslně nebo neúmyslně — ve shodě nebo v rozporu.

Skutečné chování jedince v dané pozici může mít pro daný sociální systém eufunkční, disfunkční nebo/a afunkční následky. Skutečné chování jedince v dané pozici podléhá také pozitivním a negativním skupinovým (společenským) sankcím. Tyto sankce jsou prostředkem sociální kontroly a jsou uplatňovány buď výhradně podle shody nebo rozporu skutečného chování s očekávaným standardizovaným chováním nebo též s přihlédnutím k objektivním následkům skutečného chování a případně i k motivaci dotyčného jedince.

Každá formální pozice spočívá na určitém prestiži, tj. na relativní hodnotě, připsované určité formální pozici, bez ohledu na to, kdo ji zaujímá. Jedinec tudíž tento poziční prestiž má nebo získá jen tehdy, zaujímá-li nebo získá-li formální pozici, která je dána tímto prestižem; ztratí-li tuto pozici, ztrácí i tento prestiž. Hierarchie formálních pozic v dilenském kolektivu je tedy vytvořena na základě určitých hodnot a určitého hodnocení, a to jednak z hlediska specifického, vědomě (záměrně) stanoveného účelu a cíle dilenského kolektivu, jednak z hlediska funkčního významu jednotlivých činností pro dilenský kolektiv (pro plnění jeho účelu a dosahování jeho cílů).¹

Dilenský kolektiv jako sociální systém má ovšem vedle formálního aspektu, kterým jsme se dosud zabývali, i aspekt neformální. V dilenském kolektivu dochází totiž vedle formální interakce též k neformálním vztahům a kontaktům. Mohou se zde dále vytvářet užší neformální skupiny, nebo posléze celý dilenský kolektiv může být současně jedinou neformální skupinou. Tím je současně řečeno, že prvky neformální struktury dilenského kolektivu jsou titíž jedinci, kteří jsou prvky jeho formální struktury.

Na druhé straně nejsou neformální vztahy a kontakty omezeny jen na příslušní-

¹ Z toho vyplývá, že stoupá-li funkční význam určité činnosti ve výrobní organizaci, stoupá i její poziční prestiž, což se může a případně i musí projevit nejen zvýšením hmotných nebo nehmotných odměn, ale také vzestupem příslušné formální pozice v existující hierarchii formálních pozic. Například výstupní technická kontrola, která byla

dosud organizačně podřízena výrobnímu náměstkovi, je za určitých podmínek organizačně podřízena přímo řediteli podniku; poklesne-li však později funkční význam výstupní technické kontroly, protože se trvale zvyšuje kvalita výroby, je znovu organizačně podřízena výrobnímu náměstkovi.

ky dílenského kolektivu. Jednotliví příslušníci dílenského kolektivu mohou udržovat neformální vztahy a kontakty i s jinými příslušníky výrobní organizace, respektive mohou být příslušníky neformálních skupin, které jsou vytvořeny z příslušníků různých formálních kolektivů. Vedle toho může docházet k neformálním vztahům a kontaktům dílenského kolektivu jako celku s jinými formálními nebo neformálními skupinami ve výrobní organizaci. Konečně nejsou vyloučeny ani neformální vztahy a kontakty jednotlivých příslušníků dílenského kolektivu, respektive dílenského kolektivu jako celku se společenskými subjekty, stojícími mimo výrobní organizaci.

Neformální skupiny, vztahy a kontakty se mohou týkat záležitostí, které — z hlediska dílenského kolektivu — mají povahu interní nebo externí, pracovní nebo mimopracovní, odbornou nebo personální, kolektivní nebo individuální, trvalou (dlouhodobou) nebo přechodnou (krátkodobou). Může jít například o otázky přátelské, známostní, umělecké, sportovní, rekreační, vzdělávací, prestižní, mocenské, politické, kompetenční, odměňovací, profesionální, kooperační apod.

Z hlediska dílenského kolektivu a právě tak z hlediska výrobní organizace mohou mít neformální skupiny vztahy a kontakty eufunkční, disfunkční nebo/a afunkční následky, přičemž následky, které jsou z hlediska dílenského kolektivu například eufunkční, mohou být z hlediska výrobní organizace disfunkční nebo afunkční, jakož i opačně.

Formální a neformální aspekty dílenského kolektivu se prolínají a jsou ve vztahu vzájemného působení, závislosti a podmíněnosti. Přitom mezi nimi dochází k rozporům, které nikdy nelze úplně vyloučit a odstranit.

Závěrem k těmto úvahám o sociálním systému ještě dodejme, že v rámci dílenského kolektivu jako sociálního systému se vytvářejí tři základní dílčí struktury — struktura moci, struktura odměn (resp. příjmů) a struktura prestiže. Každé ze sociálních pozic je připsána určitá míra těchto hodnot. Vzájemný vztah těchto veličin však zdaleka není přímo úměrný. Každý prestiž nemusí vést k moci, právě tak jako růst moci nemusí mít za následek růst prestiže. Rovněž struktura od-

měn (resp. příjmů) nemusí být totožná s druhými dvěma strukturami.

B. Prostředí dílenského kolektivu jako sociálního systému

Sociální systém je systém relativně uzavřený, to znamená, že má hranici, která jej odděluje a odlišuje od jeho prostředí. Současně však je systémem otevřeným, protože se svým prostředím je ve vztahu vzájemného působení, závislosti a podmíněnosti.

Prostředí sociálního systému zahrnuje všechny faktory, které nepatří k prvkům sociálního systému. Toto prostředí je možno rozdělit na vnitřní a vnější, přičemž každé z nich je možno ještě dále podrobněji dělit. Toto dělení nyní uvedeme a současně je doprovodíme příklady, které jsou zvoleny z hlediska dílenského kolektivu jako sociálního systému.

Vnitřní prostředí dílenského kolektivu jako sociálního systému zahrnuje:

1. *Biologické faktory*, tj. biologické systémy (organismy) příslušníků dílenského kolektivu. Patří sem tedy například zdravotní stav a fyzická zdatnost příslušníků dílenského kolektivu.
2. *Psychické faktory*, tj. psychologické systémy (osobnosti) příslušníků dílenského kolektivu. Patří sem tedy psychické vlastnosti a procesy příslušníků dílenského kolektivu a jejich vnější projevy, jako jsou například city, temperament, přání, hodnoty, zájmy, postoje, poznatky, životní zkušenosti, orientace, aspirace, spokojenost s prací, psychické konflikty apod.
3. *Demografickou strukturu* dílenského kolektivu, tj. složení příslušníků dílenského kolektivu podle různých kritérií, a to biologických, psychologických, kulturních a sociálních jako je například pohlaví, věk, rodinný stav, stáž (tj. délka příslušnosti k dílenskému kolektivu), třídní příslušnost, vzdělání, národnost a náboženství.
4. *Kulturní systém* dílenského kolektivu, kterým se rozumí soubor kulturních standardů, tj. hodnot, norem, poznatků, tradice, mravů, morálky, práva, filosofie, vědy a náboženství. Vedle jiného sem patří formální i neformální normy, týkající se rozdělování úkolů, povinností, práv, odpovědností, chování, interakce, odměňování a trestání, jakož i skupinové zvyky a obyčeje, předsudky a různá tabu.

Vnější prostředí dílenského kolektivu jako sociálního systému zahrnuje:

1. *Hmotné kulturní tvůrby*, které má dílenský kolektiv k dispozici, to znamená především technický systém (včetně technologie). Patří sem tedy zejména pracovní prostředky (stroje, nástroje, dopravní zařízení atd.) a pracovní předměty (suroviny, polotovary atd.), ale též sociální zařízení (umývárny, sprchy, klobouky, oddychové koutky apod.).

2. *Širší sociokulturní prostředí*, ve kterém se dílenský kolektiv nalézá. Patří sem tedy například nadřízený mistr (ředitel závodu či podniku), štábní pracovníci, jiné dílenské kolektivy a organizační útvary, odborová organizace, stranická organizace, jiní jedinci a skupiny (např. dodavatel, odběratel, konkurenti, rodinní příslušníci, přátelé), organizační normy podniku, právní předpisy a společenská tradice, sociální stratifikace a ekonomický a politický systém společnosti, zásobovací a dopravní podmínky, možnosti využívání volného času apod.²

3. *Demografickou strukturu* tohoto širšího sociokulturního prostředí, která má pro dílenský kolektiv význam zvláště v případech, kdy dílenský kolektiv potřebuje a hledá nové příslušníky, kteří mají splňovat určitá kritéria, nebo naopak v případech, kdy příslušníky dílenského kolektivu jsou jedinci, kteří jsou pro své určité vlastnosti hledáni jinými organizacemi.

4. *Mimolidské přírodní podmínky*, tj. podnebí, geografická poloha, přirozené komunikace, ložiska surovin atd. Z hlediska dílenského kolektivu má zde význam například teplota a vlhkost vzduchu, viditelnost, hluk, vliv počasí při práci na volném (nechráněném) prostranství, geografická vzdálenost mezi jednotlivými pracovišti či mezi pracovištěm dílenského ko-

lektivu a jinými relevantními organizačními útvary.

Ze skutečnosti, že dílenský kolektiv jako sociální systém je souborem strukturovaných prvků a má vnitřní prostředí, s kterým je ve vztahu vzájemného působení, závislosti a podmíněnosti, vyplývá pro něho potřeba *integrace*, tj. jednak koordinace jeho příslušníků a jejich činností a vztahů, jednak stabilizace jeho kulturního systému, tzn. uznávání a dodržování nezbytných společných hodnot a norem. Ze skutečnosti, že dílenský kolektiv jako sociální systém má vnější prostředí, s kterým je ve vztahu vzájemného působení, závislosti a podmíněnosti, vyplývá pak pro něho potřeba *adaptace*, tj. přizpůsobení se vnějšímu prostředí.

Dosahování cílů, integrace a adaptace dílenského kolektivu jako sociálního systému je nezbytné k zachování jeho rovnováhy a existence. *Rovnováhou* (stabilitou) dílenského kolektivu se rozumí takové vzájemné přizpůsobení příslušníků dílenského kolektivu a jejich činností a vztahů, které v daném vnitřním a vnějším prostředí zajišťuje nerušené a účinné fungování každého příslušníka dílenského kolektivu i dílenského kolektivu jako celku. Tato rovnováha je dynamickou rovnováhou, neboť některé změny vnějšího i vnitřního prostředí ji porušují, ale dílenský kolektiv tenduje k jejímu opětovnému dosažení, a to buď přizpůsobením se vnějšímu i vnitřnímu prostředí (respektive jeho přizpůsobením) nebo změnou své struktury.³

Na dílenský kolektiv působí značné množství vnitřních i vnějších faktorů (často nahodilých) a jejich různé a nahodilé kombinace. Proto je dílenský kolektiv jako sociální systém systémem pravděpodobnostním, nikoli determinovaným. To

² Pro některé příslušníky dílenského kolektivu mohou mít někteří druzí jedinci (a to jak příslušníci dílenského kolektivu, tak příslušníci širšího sociokulturního prostředí) a některé skupiny (a to jak skupiny patřící do širšího sociokulturního prostředí, tak sám dílenský kolektiv) povahu referenčních jedinců, respektive referenčních skupin. Referenční jedince (skupiny) je možno rozdělovat na typy pozitivní a negativní. Pozitivní typ referenčního jedince znamená, že jedinec se ztotožňuje s referenčním jedincem, přijímá a napodobuje chování, postoje, hodnoty a názory tohoto jedince v jeho několika rolich. Při pozitivním typu referenční skupiny musí jedinec, aby udržel svou subjektivní představu příslušníka skupiny, přizpůsobovat určitým způsobem své chování a splňovat očekávání příslušníků skupiny. Negativní typ jedince (skupiny) zahrnuje motivované odmítnutí, tzn. nejen nepřijetí chování, postojů, hodnot a názorů, ale také tvorbu protihodnot. Vedle rozdělení

na pozitivní a negativní typ je možno rozdělovat referenční jedince (skupiny) na typ normativní a typ srovnávací. Normativní typ udává a udržuje standardy pro jedince. Srovnávací typ poskytuje rámec pro srovnávání, vzhledem k němuž jedinec hodnotí sebe i druhé. Normativní typ může být jen pozitivní, naproti tomu srovnávací typ může být jak pozitivní, tak i negativní.

³ Rovnováha dílenského kolektivu jako sociálního systému není nikdy naprostá a trvalá, protože se neustále objevují určité deviace, a to jednotlivé (ojedinělé) nebo hromadné, nepodstatné nebo podstatné. Odstranění některých deviací umožňuje dosažení původní rovnováhy, která byla porušena. Naproti tomu odstranění jiných deviací předpokládá a vyžaduje dosažení nové rovnováhy, která je odlišná a původní. Opětovné dosažení nové rovnováhy (a to jak původní, tak nové) může nastat buď vědomě nebo spontánně (automaticky).

znamená, že jeho reakce na určitý podnět se nedějí vždy stejným a předem jednoznačně známým způsobem. Tyto reakce nejsou tedy zcela (do všech podrobností) predikovatelné a predikce o nich zůstává pouze v mezích pravděpodobnosti.⁴

Faktory, které tvoří prostředí dílenského kolektivu jako sociálního systému, mohou mít pro dílenský kolektiv eufunkční, disfunkční nebo/a afunkční následky. Mohou působit buď na celý dílenský kolektiv (na všechny jeho příslušníky) nebo jen na některé příslušníky dílenského kolektivu (např. na mistra nebo na určitého dělníka). Toto působení může být buď přímé nebo nepřímé, přičemž faktory, které přímo nebo nepřímo působí jen na některého příslušníka dílenského kolektivu jako takového, působí nepřímo (tj. prostřednictvím dotyčného jedince) i na ostatní příslušníky dílenského kolektivu.

Je nutno mít na paměti, že týž faktor může vyvolat u jednotlivých příslušníků dílenského kolektivu různé reakce, opačně pak různé faktory mohou vyvolat u jednotlivých příslušníků dílenského kolektivu tutéž reakci.

C. Kooperace a konflikt v dílenském kolektivu (viz schéma 1)

Interakce mezi příslušníky dílenského kolektivu může mít v podstatě formu kooperace nebo konfliktu. Totéž platí i pro interakci mezi dílenským kolektivem a druhými skupinami.

Kooperace je základní formou interakce v dílenském kolektivu a je nezbytná k zachování jeho rovnováhy a existence i k dosažení jeho cíle. Nemá-li dojít k dezintegraci dílenského kolektivu, musí převyšovat konflikt, na druhé straně však může konflikt vyvolávat a být jím provázena. Opačně konflikt může zahrnovat i kooperaci a z hlediska dílenského kolektivu může mít nejen disfunkční, ale také eufunkční následky.

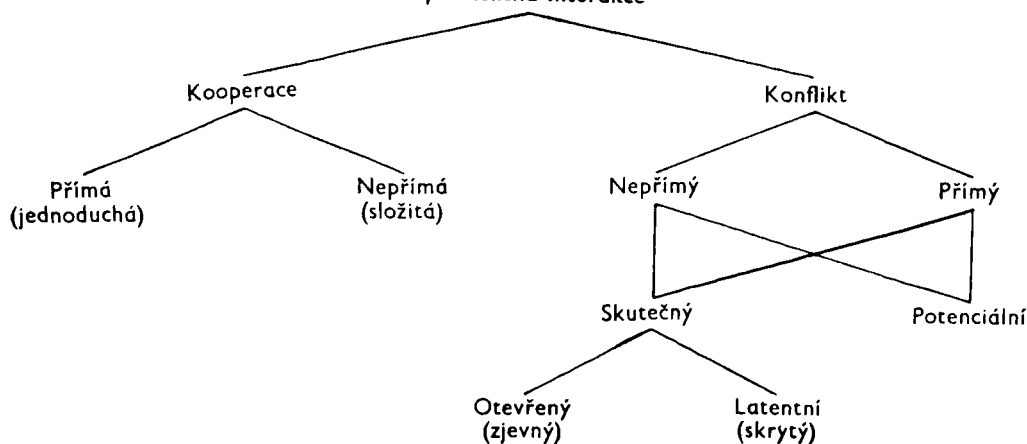
Kooperace je harmonické vykonávání činností společenskými subjekty k dosažení společného cíle. Předpokládá zejména existenci podobných nebo společných zájmů a vzájemné přizpůsobení chování a postojů kooperujících subjektů.

Kooperace může mít dvě formy, a to *přímou* (jednoduchou) nebo *nepřímou* (složitou). Při přímé kooperaci vykonává každý z kooperujících jedinců v podstatě stejnou činnost, neboli plní v podstatě stejný úkol. Naproti tomu nepřímá kooperace spočívá na dělbě práce, přičemž každý z kooperujících subjektů vykonává odlišnou činnost — plní jiný úkol. Přímá kooperace může být součástí nepřímé kooperace, nikoli však opačně.

V dílenském kolektivu se může vyskytovat kooperace přímá i nepřímá, přičemž v podmínkách moderní průmyslové výroby převažuje kooperace nepřímá. Nepřímá kooperace klade na mistra podstatně větší požadavky než kooperace přímá.

Schéma 1

Společenská interakce

⁴ Z uvedeného vyplývá, že nikdy není možno předem a s naprostou jistotou předvídat, jak bude dílenský kolektiv reagovat například na změnu organizačních norem, nový způsob odměňování, odvolání dosavadního mistra, zavedení nové techno-

logie, zlepšení pracovních podmínek apod. Je tomu tak i v případech, kdy konkrétní změna je realizována teprve po předcházející dostatečné analýze stávajících konkrétních podmínek a těmto podmínkám přizpůsobena.

Přejdeme nyní ke konfliktům, které zde pojímáme širěji, než jak jsou běžně pojímány.

Konflikt je střetnutí společenských subjektů o určitý objekt, a to jak hmotný, tak nehmotný. Může vzniknout nejen z rozdílných či protikladných zájmů a postojů, ale také z podobných či dokonce totožných zájmů a postojů. Na druhé straně ovšem všechny rozdílné či protikladné zájmy nemusí vždy vést ke konfliktu. Mohou se rovněž projevit například lhotežností, stažením se nebo averzí.

Podobně jako kooperace může mít i konflikt dvě formy, a to nepřímou a přímou. Přitom jedna forma může přejít v průběhu doby ve formu druhou.

Při nepřímém konfliktu usilují společenské subjekty souběžně, aniž by si vzájemně zasahovaly do činnosti, o dosažení téhož cíle, který však může dosáhnout pouze jeden z nich. V dilenském kolektivu se nepřímý konflikt projevuje zejména jako soutěžení nebo rivalita. Naproti tomu při přímém konfliktu usilují společenské subjekty o dosažení určitého cíle prostředky a metodami, které zasahují do činnosti druhých společenských subjektů. V dilenském kolektivu se přímý konflikt projevuje například jako polemika, hádka, spor nebo rvačka.

Nepřímý i přímý konflikt se může dít buď podle přesných pravidel, může být částečně regulován, nebo může probíhat bez jakýchkoliv pravidel. Tato pravidla mohou mít povahu buď formálních nebo neformálních norem. Táž forma konfliktu (např. soutěž, spor) může probíhat někdy podle přesných pravidel a jindy naopak bez jakýchkoliv (nebo téměř jakýchkoliv) pravidel.

Nepřímé i přímé konflikty v dilenském kolektivu i mezi dilenským kolektivem a jinými skupinami mohou být nejen skutečné, ale také potenciální. Skutečné konflikty mohou pak být jak otevřené (zjevné), tak latentní (skryté), a mohou probíhat jednak s různou, byť měnící se intenzitou, jednak mít různé trvání.

Toto rozdělení nepřímých i přímých konfliktů má význam pro usměrňování konfliktů, tzn. pro jejich předcházení, pod-

něcování, regulování, utlumování a řešení. Mistři a jejich nadřízení na ně nesmějí zapomínat.⁵

V souvislosti s přímým konfliktem musí mít ovšem mistři a jejich nadřízení na paměti ještě další skutečnosti, které nyní stručně a souhrnně uvedeme:

1. Každý přímý konflikt je zpravidla výsledkem několika přímo i nepřímo působících faktorů, a to zejména sociálních, kulturních a psychologických. Tyto faktory působí jako příčiny, podmínky a podněty přímých konfliktů.
2. Od těchto faktorů je nutno odlišovat objekty přímých konfliktů, projevy přímých otevřených konfliktů a symptomy (příznaky) latentních přímých konfliktů.
3. Přímé konflikty mohou být v podstatě řešeny třím způsobem: spontánně (automaticky), jednáním účastníků přímého konfliktu a zásahem nezúčastněného subjektu (např. mistra či jeho nadřízeného).
4. Trvalé řešení každého přímého konfliktu vyžaduje v každém případě nezbytné současnou změnu jak chování a postojů jedinců, tak společenských příčin a podmínek tohoto chování a těchto postojů, jakož i všech ostatních relevantních faktorů.
5. Má-li být přímý konflikt řešen zásahem nezúčastněného subjektu, musí tento subjekt nejprve rozhodnout, zda má vůbec do přímého konfliktu zasáhnout. V kladném případě musí dále rozhodnout, jakým způsobem tak učiní a kdy tak učiní.
6. Řešení přímého konfliktu je trvalé jen tehdy, je-li přijatelné pro všechny jeho účastníky a je-li jimi také uznáno; řečeno jinými slovy, trvalé řešení přímého konfliktu musí odpovídat hodnotám a postojům jeho účastníků.

Společenské konflikty je nutno odlišovat od psychologických konfliktů, i když na sebe vzájemně působí. Společenské konflikty mohou vést k psychologickým konfliktům, jakož i k frustraci a neurotizaci jedinců. Opačně pak psychologické konflikty, frustrace a neurotizace jedinců působí na

⁵ Bylo již jednou řečeno, že konflikt může mít z hlediska dilenského kolektivu nejen disfunkční, ale také eufunkční následky. Přesněji řečeno, eufunkční následky může mít jak nepřímý, tak přímý konflikt, přičemž tyto následky mohou být eufunkční nejen z hlediska dilenského kolektivu,

ale také z hlediska závodu či podniku. Například polemika nebo spor mohou vést k odhalení nedostatků, k nalezení vhodnějších řešení (prostředků, metod), k jasněmu a přesnému formulování problémů, k odstranění úzkých profilů, k úspoře nákladů apod.

jejich chování a na vznik, průběh, trvání, rozsah, intenzitu a řešení společenských konfliktů.

D. Autorita

Zachování rovnováhy a existence sociálního systému předpokládá dosahování cílů, integraci a adaptaci. Tyto předpoklady (a tedy i zachování rovnováhy a existence sociálního systému) zahrnují a vyvolávají otázku řízení v sociálních systémech.

Sociální systém, který se řídí sám (tj. bez vnějšího zásahu), má dvě části, a to řídicí a řízenou. V případě dílenského kolektivu jako sociálního systému je řídicí částí mistr, k řízené části pak patří všichni ostatní příslušníci dílenského kolektivu. Řízení v dílenském kolektivu spočívá na autoritě mistra.

Autoritou mistra se rozumí uznávaný vliv, který mistr vykonává ve společenských vztazích na budoucí chování a na budoucí psychické procesy a stavy druhých společenských subjektů. Přitom autorita předpokládá, že její nositel jednak si svůj vliv uvědomuje, jednak jej vykonává vždy vědomě a na základě předchozího rozhodnutí. Autorita je tedy vědomým společenským vlivem neboli společenskou mocí, přesněji — jedním druhem společenské moci.

Mistr jako řídicí část dílenského kolektivu je nositelem formální autority, která plyne z jeho formální pozice v dílenském kolektivu a je upravena a sankcionována formálními (především organizačními) normami. Vedle toho však může mistr získat i neformální autoritu, která plyne z jeho osobních vlastností. Pokud se tato neformální autorita týká jeho role jako mistra, provází, posiluje a upevňuje jeho formální autoritu.

V dílenském kolektivu se ovšem mohou vyskytovat vedle mistra ještě jiní nositelé neformální autority, například zkušení dělníci. Tito nositelé neformální autority mohou mistra na jedné straně doplňovat a podporovat, na druhé straně však mohou proti němu vystupovat. Forma interakce mezi těmito nositeli neformální autority a mistrem má pro dílenský kolektiv eufunkční nebo disfunkční následky.

Autorita mistra — právě tak jako jakéhokoliv jiného jedince — je společenským jevem, má však rovněž psychologický as-

pekt. Je charakterizována určitými obecnými rysy (znaky); kde se tyto rysy nevyskytují, nelze mluvit o autoritě. K těmto obecným rysům (znakům) autority přistupují pak v každém konkrétním případě ještě další, specifické rysy (znaky), které plynou z konkrétních podmínek, ve kterých konkrétní autorita existuje a působí.

Prvním obecným rysem (znakem) autority je vztah nadřízenosti a podřízenosti, a to takový, který plyne ze vztahu mezi formálními nebo neformálními pozicemi a rolemi. Následkem toho je tento vztah spojen s určitými povinnostmi, právy a odpovědností na straně mistra i na straně jeho podřízených.

Vztah nadřízenosti a podřízenosti je dále spojen s určitým společenským odstupem (distancí) mezi mistrem a jeho podřízenými. Společenským odstupem se rozumí nedostatek (omezení) kontaktů a interakce mezi společenskými subjekty. Je provázen psychologickým odstupem, tj. odlišností názorů, hodnot a postojů, jakož i pocitem odlišnosti od druhých společenských subjektů vůbec.

Mistr může na jedné straně udržovat velký, rigidní a nepřekročitelný společenský odstup, a to tím, že omezuje interakci s podřízenými pracovníky pouze na pracovní a odborné záležitosti. Na druhé straně může udržovat jen nepatrný společenský odstup, například tím, že se s podřízenými pracovníky v pracovní době baví, že jim ponechává naprostou volnost jednání, že se dává od nich hostit apod. V obou případech může být následkem poklesu prestiže a oslabení autority mistra, který by měl vždy udržovat takový společenský odstup, aby byla zajištěna jeho prestiž a autorita. To však nevylučuje, aby mistr svůj společenský odstup vůči jednotlivým podřízeným nediferencoval a podle potřeby neměnil.

V souvislosti se vztahem nadřízenosti a podřízenosti je nutno mít na paměti, že mistr je vystaven dvojímu protichůdnému tlaku. Na jedné straně je podřízen svému bezprostřednímu nadřízenému, na druhé straně je nadřízen příslušníkům dílenského kolektivu. Požadavky, přání a představy jeho nadřízeného nemusí být totožné s požadavky, přáními a představami příslušného dílenského kolektivu. Z toho důvodu je mistr typickým „mužem ve středu“ a může být postaven před kon-

flikt rolí, ke kterému dochází, protože je současně příslušníkem dvou skupin a v každé z nich se od něho očekává jiné standardizované chování, takže jeho role v těchto skupinách jsou navzájem v rozporu.⁶

Konflikt rolí ztěžuje nebo dokonce znemožňuje mistrovi adekvátní vykonávání těch rolí, které jsou navzájem v rozporu. Vyvolává v něm rovněž psychické napětí a může případně vést k jeho neurotizaci. Může též působit jako příčina, podmínka, či podnět společenských konfliktů v dílenském kolektivu a v jiných skupinách.

Jedním ze způsobů, jakým se může mistr snažit tento konflikt vyřešit nebo alespoň zmírnit, je jeho jednostranná orientace na tu skupinu, která má pro něho největší význam, resp. o kterou má největší zájem; požadavkům této skupiny pak také přizpůsobuje své chování. Mistr se tedy může orientovat například na dílenský kolektiv nebo na své nadřízené nebo na druhé mistry nebo na odborovou organizaci. Přitom očekává, že skupina, na kterou se orientuje, mu poskytne podporu a pomoc, a to jak psychickou, tak společenskou.

Druhým obecným rysem (znakem) autority je uznání v ní zahrnutého vztahu nadřízenosti a podřízenosti a z něho plynoucích následků podřízenými subjekty. Může spočívat na povolnosti (ochotě), identifikaci nebo internalizaci. V prvním případě se jedinec podřizuje mistrovi, protože toto podřízení mu umožňuje jednak uspokojovat určité potřeby a zájmy, které by jinak nemohly být uspokojeny (podřízení mu přináší ekonomické a případně i jiné odměny), jednak vyhnout se negativním sankcím (trestům), které má mistr k dispozici. V druhém případě přijímá jedinec vědomě nebo nevědomě chování, postoje, hodnoty a názory, odvozené od mistra, protože se mu jeví přitažlivými (žádoucími), i když se s nimi sám o sobě pro jejich obsah vnitřně neztotožňuje. A konečně v třetím případě se jedinec podřizuje mistrovi, protože obsah očekávaného (požadovaného) chování je ve shodě s jeho hodnotami, a proto se s tímto chováním vnitřně ztotožňuje.

V dílenském kolektivu mohou někteří podřízení pracovníci uznávat autoritu mistra na základě povolnosti, jiní na základě identifikace a další na základě internalizace. Tyto základny se ovšem mohou v průběhu času nebo pod vlivem společenské situace měnit: například dělníci, kteří původně uznávali autoritu mistra pouze na základě povolnosti, mohou ji později uznávat na základě identifikace nebo dokonce internalizace, která je z těchto základů nejučinnější, nejjistější a nejtrvalejší.

Není-li už autorita mistra ve shodě s hodnotami a postoji jeho podřízených pracovníků, přestává být podřízenými pracovníky uznávána a následkem toho přestává být autoritou a v tomto smyslu zaniká. V takových případech musí mistr, aby udržel svou nadřízenost a prosadil svá rozhodnutí, používat převážně hrozbu donucení a případně i donucení; nebo dílenský kolektiv není řízen mistrem, ale některým z jeho podřízených pracovníků, který je nositelem neformální autority a vykonává fakticky jeho roli; nebo dílenský kolektiv není řízen vůbec, což je ovšem možné jen na přechodnou dobu; nebo je dosavadní mistr nahrazen jiným mistrem.

Třetím obecným rysem (znakem) autority je dobrovolná poslušnost (kázeň, disciplína) podřízených subjektů. Vyplývá z uznávání autority mistra jeho podřízenými pracovníky a znamená, že tiho přijímají, dodržují a realizují jednotlivá rozhodnutí (podněty) mistra bez hrozby donucení a bez donucení.

Dobrovolná poslušnost se pohybuje mezi dvěma póly. Na jednom pólu je automatická poslušnost. Přijímá, dodržuje a realizuje jakákoliv rozhodnutí mistra bez přezkoumání a pochybností. Je tedy nekritická a bezpodmínečná. Na druhém pólu je vědomá poslušnost. Přijímá, dodržuje a realizuje jakékoli rozhodnutí mistra teprve po jeho přezkoumání. Je tedy kritická a podmínečná.

Někteří podřízení pracovníci mohou reagovat na rozhodnutí mistra automatickou poslušností, jiní vědomou poslušností. Ale také tentýž jedinec může reagovat na jedno rozhodnutí mistra automatickou po-

⁶ Mistr může být ovšem postaven před konflikt rolí nejen ve dvou skupinách, ale také ve více skupinách. Může být totiž dále příslušníkem např. skupiny, která se skládá z mistrů různých dílen-

ských kolektivů, nebo příslušníkem odborové organizace. Každá z těchto skupin může od něho požadovat jiné chování, a to nejen jako od příslušníka té které skupiny, ale také jako od mistra.

slušnosti (např. tehdy, jde-li o běžné, opakující se, rutinní rozhodnutí), na jiné vědomou poslušnosti (např. tehdy, jde-li o mimořádné, neočekávané rozhodnutí).

Čtvrtým obecným rysem (znakem) autority je vynutitelnost poslušnosti, tj. možnost mistra zajistit si u podřízených pracovníků přijetí, dodržení a realizování svých rozhodnutí. V pojmu autority je totiž sice obsažen předpoklad a požadavek, že autority bude dobrovolně uposlechnuto, ale na druhé straně není v pojmu autority obsaženo, že autority musí být a také vždy skutečně bude uposlechnuto. Podřízení pracovníci mohou reagovat na jednotlivá rozhodnutí mistra v podstatě takto:

- anticipováním konkrétního rozhodnutí mistra a jeho realizováním dříve, než je mistr vyjádří;
- dobrovolným uposlechnutím konkrétního rozhodnutí mistra;
- působením na mistra, aby určité rozhodnutí neučinil či uspil, nebo aby učiněné rozhodnutí změnil či odvolal, resp. jeho realizování odložil, nebo aby určitého podřízeného pracovníka z učiněného rozhodnutí vyjmul;
- skrytým neuposlechnutím, tzn. jeho nebdáním, odkládáním či protahováním jeho realizování nebo jeho obcházením;
- zjevným neuposlechnutím.

Vynutitelnost poslušnosti se děje jednak vyvoláváním žádoucích reakcí na straně podřízených pracovníků, jednak předcházením a potlačováním nežádoucích reakcí na straně podřízených pracovníků. Za tím účelem má mistr k dispozici zejména na jedné straně motivování a stimulování, tzn. vyvolávání, vytváření a posilování odpovídajících hodnot a postojů, jakož i utlumování negativních hodnot a postojů, na druhé straně sankce pozitivní (tj. hmotné i nehmotné odměny) a negativní (tj. donucení neboli tresty).

Z uvedeného vyplývá, že v každém konkrétním případě autority mistra jde o stupeň jejího uznávání a dobrovolného uposlechnutí neboli o stupeň autority mistra. Tento stupeň je možno stanovit na základě toho, jak se podřízení pracovníci chovají, tzn. jak přijímají, dodržují a realizují rozhodnutí mistra bez skutečného použití donucení, resp. bez použití hrozby donucení.

Toto jsou obecné rysy (znaky), které charakterizují autoritu mistra. Nyní přejdeme k otázce jejich funkcí.

Jako nositel formální autority může být mistr buď řídícím pracovníkem nebo vedoucím pracovníkem. V prvním případě vykonává pět řídicích funkcí, které charakterizují a vytvářejí ekonomické řízení, a to plánování, organizování, personální činnosti, vedení a kontrolování. V druhém případě vykonává pouze poslední dvě z nich, tzn. vedení a kontrolování.

Vedle těchto funkcí může však mistr vykonávat ještě další funkce, přičemž některé z nich může vykonávat jako nositel formální autority, jiné jako nositel neformální autority. K těmto funkcím patří například funkce arbitra a zprostředkovatele, funkce symbolu skupiny, funkce reprezentanta skupiny, funkce náhrady za individuální odpovědnost a funkce „obětního beránka“.

Jako obecná zásada platí, že mistr musí vykonávat v dílenském kolektivu všechny funkce, které jsou v daných podmínkách nezbytné k zajištění dosahování cílů, integrace a adaptace dílenského kolektivu, má-li být zachována jeho rovnováha a existence. Nevykonává-li proto mistr v dílenském kolektivu všechny funkce, které jsou pro tento kolektiv v daných podmínkách nezbytné, pak buď jeho autorita není už podřízenými pracovníky uznávána, přestává být autoritou a v tomto smyslu zaniká, nebo v dílenském kolektivu může, resp. musí se vyskytovat současně a vedle sebe několik nositelů autority, z nichž každý plní jen určitou funkci, resp. několik určitých funkcí.

Problematika autority mistra není ovšem vyčerpána obecnými rysy (znaky) a funkcemi autority. Na tomto místě připomeňme ještě dva další problémy.

Prvním z těchto problémů je komunikace. Protože autorita mistra je společenským vztahem, je současně nezbytné i komunikaci. Tato komunikace je a musí být převážně oboustranná, tzn. nejen od mistra k podřízeným pracovníkům, ale také opačně. Na ní v nemalé míře závisí, jak budou podřízení pracovníci reagovat na jednotlivé podněty mistra (a opačně), jak budou dosahovány cíle dílenského kolektivu a jaká bude jeho integrace a adaptace.

Druhým z těchto problémů je styl řízení. Mistr může řídit dílenský kolektiv v zá-

sadě autokraticky, demokraticky nebo liberálně. Při autokratickém stylu řízení mistr centralizuje rozhodování, která mají zpravidla formu rozkazu (tj. příkazu nebo zákazu) a interakční (komunikační) struktura má tvar hvězdy. Při demokratickém stylu řízení se na rozhodování podílejí všichni příslušníci dílenského kolektivu, rozhodnutí mistra mají zpravidla jinou formu než formu rozkazu a interakční (komunikační) struktura má tvar sítě. Při liberálním stylu řízení ponechává mistr většinu činností a procesů ve skupině volný průběh, je málo aktivní a iniciativní. Tyto styly jsou typy, které se v čisté podobě ve skutečnosti zpravidla nevyskytují a jednotlivé konkrétní případy řízení pouze více či méně tendují k jednomu z nich.

III. Závěr

Druhou část, ve které podáváme systematický výklad dílenského kolektivu jako sociálního systému, považujeme pouze za rámcový nástin systémového postupu k této problematice, nikoliv za vyčerpávající. Současně jsme si vědomi (jak jsme ostatně již dříve uvedli), že tento přístup je pouze jedním z možných přístupů

V dalších částech projektu jsme se snažili shrnout výše vyložené teoretické problémy do soustavy dílčích otázek, podávajících obsah jednotlivých problémových okruhů. Tyto otázky (tvořící jakýsi inventář problémů) mohou být základem jak pro formulaci obecných i konkrétních výzkumných hypotéz, tak i pro přípravu a volbu výzkumných technik, sloužících pro sběr údajů a informací přímo v terénu. Tyto otázky zde však pro nedostatek místa nemůžeme uvádět.

LITERATURA

Bass Bernard M.: *Leadership, Psychology and Organizational Behavior*, Harper & Brothers, New York 1960.

Bureš Zbyněk: *Psychologie práce a její užití*, Praha 1967.

Etzioni Amitai: *Modern Organizations*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1964.

Friedman Georges a kolektiv: *Sociológia práce*. Sborník vybraných statí, Bratislava 1967.

Fyvel T. R. (ed.): *The Frontiers of Sociology*, Cohen & West, London 1964.

Gilmer B. von Haller: *Industrial Psychology*, McGraw-Hill Book Company, New York 1966, Second Edition.

Glinński B.: *Problemy zarządzania przedsiębiorstwami przemysłowymi*, PWE, Warszawa 1961.

Hairston Mason (ed.): *Modern Organization Theory*, A Symposium of the Foundation for Research on Human Behavior, John Wiley & Sons, Inc. New York.

Hirszowicz M.: *Człowiek w organizacji przemysłowej*, PWN, Warszawa 1965.

Kolář Jaroslav: *Sociologie podniku*, Praha 1968.

Kowalska-Krupa G.: *Praca i płaca mistrza*, Instytut Pracy, Warszawa 1967.

Lepsius M. Rainer: *Strukturen und Wandlungen im Industriebetrieb*. Industriesoziologische Forschung in Deutschland, Herausgegeben vom Rationalisierungskuratorium der Deutschen Wirtschaft (RKW). Carl Hanser Verlag, München 1960.

Likert Rensis—Hayes Jr. Samuel P. (editors): *Some Applications of Behavioural Research*, Unesco 1957.

Lilley Samuel: *Automatizace a společnost*, Praha 1958.

Lindgren Henry Clay—Byrne Donn—Petronovich Lewis: *Psychology: An Introduction to a Behavioral Science*, John Wiley & Sons, Inc. New York 1966, Second Edition.

Matejko A.: *Sociologia przemysłu w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, PWN, Warszawa 1962.

Matejko A.: *Nástin sociologie práce*, Praha 1967.

Miller Delbert C.—Form William H.: *Industrial Sociology. The Sociology of Work Organizations*, Harper & Row, New York 1964, Second Edition.

Moderní metody řízení v soudobém kapitalismu. Výběrová a vědecká redakce Jiří Řezníček, Praha 1966.

Planning And Training For Effective Leadership. Report on two seminars conducted jointly by the Society for the Advancement of Management, Cincinnati Chapter, and the Foundation for Research on Human Behavior at Cincinnati, Ohio, February 24—25, 1955. Second Printing 1960.

Pollock Friedrich: *Automation*. Materialien zur Beurteilung der ökonomischen und sozialen Folgen. Neubearbeitet und erweitert unter Mitwirkung von Emil J. Walter und Pierre Rolle, Büchergilde Gutenberg, Frankfurt am Main—Wien—Zürich 1964.

Porket J. L.: *Podnik jako sociální systém*. Ústav ekonomiky a organizácie stavebníctva Bratislava v Ústavu racionalizace ve stavebníctví — vydavatelství Praha, 1967.

Porket J. L.: *K problematice determinantů autority řídicích pracovníků*. Ekonomika stavebníctva. Ročník III (1968), č. 2, s. 43—47.

Porket J. L.: *Dílčí teze k empirickému výzkumu autority jedince v podniku*. Psychologie v ekonomické praxi, č. 2/1968, s. 72—84.

Richta Radovan a kolektiv: *Civilizace na rozcestí*. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce. Praha 1967, II. vyd.

Růžička Jiří a kolektiv: *Psychologie v práci mistra*. Praha 1966.

Schein Edgar H.: *Organizational Psychology*. Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1965.

Slejška Dragoslav a kolektiv: *Závod a člověk*. Význam institucionálních a pospolitostních vztahů v procesu identifikace pracovníka se závodem. Teoretický projekt výzkumu. Sociologický ústav ČSAV, Praha 1967.

Smith Henry Clay: *Psychology of Industrial Behavior*. McGraw-Hill Book Company, New York 1964. Second Edition.

Taschenbuch: *Mensch und Arbeit für Führungskräfte im Betrieb 1966—1968*. Herausgegeben vom Institut Mensch und Arbeit München und vom Rationalisierungskuratorium der Deutschen Wirtschaft e. V. (RKW). Verlag Mensch und Arbeit. München 1966.

Weiner Bedřich: *Sociologie průmyslu*. Praha 1967.

Weltz Friedrich: *Vorgesetzte zwischen Management und Arbeitern*. Eine industriesoziologische Untersuchung der Situation und Vorstellungen von Meistern und Steigern. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1964.

Zieleniewski J.: *Teorie organizace a řízení*. Svoboda, Praha 1967.

Резюме

И. Л. Поркет, М. Томшик: «Мастер как объект социологического изучения»

Предъявляемая статья исходит из теоретической части проекта социологического исследования «Мастер и цех как малая социальная группа», подготовленного исследовательской группой кафедры экономической социологии и психологии факультета руководства высшего экономического учебного заведения в Праге. Проект, разработанный летом 1968 года содержал как социологическую, так и психологическую часть. Обе части потом кроме теоретического анализа изучаемой проблематики, содержали и предложение методики включительно техник, применяемых при исследовании на местности.

Статья является сжатым извлечением из теоретически направленной части социологического раздела проекта. Она разделена на две основные части. Первая, направлена прежде всего на точное определение специфических черт положения мастера и анализ основных факторов общего характера, влияющих на характер, объем и способ исполнения его функции.

Особое внимание уделяется факторам, действующим у нас за последнее время на исполнение руководящих функций мастеров дисфункционально. Как самые важные указываются:

1. Директивные и детальные формы руководства, которые в основном сужили объем правомочности мастеров в решении, в частности что касается вопросов персонального характера;

2. Превладающее общественное мнение, которое вело кроме иного к созданию так наз. культа подчиненного работника, имеющего немалое влияние на ослабление авторитета мастеров;

3. Недостаточная поддержка мастеров со стороны партийных и профсоюзных организаций и руководства предприятием;

4. характер персональных деятельностей, проведение которых у нас в прошлом отличалось прежде всего несистематичностью, неплановитостью, формальностью и недостаточной квалифицированностью работников в персональных учреждениях;

5. Положение в вознаграждении мастеров, когда уровень их вознаграждения (иногда оно было меньше, чем вознаграждение им подчиненных работников) не была адекватной значению и важности этой социальной позиции и роли;

6. Неравновесие между источниками рабочей силы и их потребностью в некоторых областях, проявляющиеся например несоблюдением рабочего времени, нарушением рабочей и технологической дисциплины и т. д.;

7. Поведение самих мастеров (например уклонения от решений, злоупотребление компетенцией и т. д.).

Следовательно мастера в наших современных условиях находятся в обстановке, которую можно характеризовать следующими чертами:

1. До сих не обеспечена достаточная мотивировка и стимулирование мастеров;

2. Организационные условия и существующая система руководства не обеспечивают равновесие между фактической или же требуемой ответственностью мастеров и им подчиненной компетенцией, хотя речь идет (аналогично как в случае достаточной мотивировки мастеров) об одном из основных предположений успешного исполнения их должностей;

3. В следствие воздействия целого ряда объективных факторов (например нивелировки и организационных условий) и факторов субъективного характера (например недостаток квалификации мастеров) произошло ослабление как формальной так и неформальной позиции и роли мастеров в производственных организациях;

4. Ослабление формальной и неформальной позиции и роли мастеров вело в своих последствиях и к снижению их социального положения, это значит к снижению их позиций в обществе.

Во второй части статьи дается изложение основной социологической проблематики цехового коллектива, который нами понимается как социальная система. Содержит характеристику двух основных аспектов упомянутой социальной системы (формальной и неформальной), ближе анализирует комплекс факторов и деятелей, создающих внутреннюю и внешнюю среду цехового коллектива и основные формы социального взаимодействия между его членами, которое в основном может иметь характер кооперации или социального конфликта. В последней главе этой части говорится об авторитете мастера, их основных общих знаках (чертах) и наконец об их должностях.

Summary

J. L. Porket—M. Tomšik: *The Foreman as an Object of Sociological Research*

The present paper is based on the theoretical part of the project of the sociological research *Foreman and Workshop as a Small Social*

Group elaborated by the research team of the Prague School of Economics Faculty of Management, Department of Economic Sociology and Psychology. The project worked out in summer 1968 included a sociological part and a psychological part. Apart from the theoretical analysis of the problem under consideration, both the parts contained a draft of methods including techniques applicable in the field research.

The present paper is a concise abstract of the theoretically orientated passages contained in the sociological part of the project. It is divided into two fundamental chapters. The first of these aims above all at defining the specific features of the position of the foreman and at an analysis of basic factors of a general character influencing the nature, the extent and the way of performing his function.

Special attention is devoted to the factors which, in this country, have recently exerted a dysfunctional effect on performing the foremen's managing functions. The following factors are mentioned as most important:

1. The directive and detailed forms of management which substantially narrowed the extent of the foremen's competence in decision-making, especially as regards problems of a personal character.
2. The prevailing social opinion which — besides other things — led to the formation of the so-called cult of the subordinate worker which exerted a considerable influence on weakening the foremen's authority.
3. An insufficient support of the foremen from the part of the Party and Trade-Union organizations as well as of the management of the enterprise.
4. The nature of personal activities the pursuit of which was, in this country, recently marked primarily by a non-systematic, planless, formal character and by an unsatisfactory qualification of workers in personal formations.
5. The situation in rewarding the foremen; the level of their rewards (often lower than that of the rewards of workers subordinated to them) was not adequate to the significance and importance of this social position and role.

6. The lack of equilibrium between the sources of labour power and their need in some areas, as revealed e. g. by non-observance of the working time, breaches of both the working and the technological discipline.
7. The behaviour of the foremen themselves (e. g. avoiding decision-making, abusing authority, etc.).

Under the conditions prevailing in this country at present, the foremen are in a situation characterized by the following features:

1. No satisfactory motivation and stimulation of the foremen are secured.
2. Organizational conditions and the existing system of management do not guarantee an equilibrium between the factual or required responsibility of the foremen and the authority accorded to them, although it is (as in the case of sufficient motivation of the foremen) one of the basic pre-conditions of successfully performing their functions.
3. Due to the effect of numerous objective factors (e. g. levelling and organizational conditions) and factors of a subjective character (e. g. lack of qualification on the part of the foremen), both the formal and the informal position and role of the foremen in production organizations have been weakened.
4. The weakening of both the formal and the informal position and role of the foremen resulted in a lowering of their social status, i. e. in degrading their position in society.

The second part of the article presents an explanation of the basic sociological problems arising in the workshop collective, conceived here as a social system. It contains the characteristics of two basic aspects of this social system (formal and informal) and analyses in more detail the complex of factors forming both the internal and the external environment of the workshop collective as well as the basic form of social interaction among its members which, in substance, may take on the character of either co-operation or social conflict. The last chapter of this part deals with the authority of the foreman, with its general basic traits and finally with its functions.

I když nebývá zvykem informovat širší vědeckou veřejnost o projektu výzkumu před jeho realizací, tj. dříve než byla prověřena jeho nosnost, činíme v tomto případě výjimku proto, že se na nás obrátila řada pracovníků v oblasti výzkumu hodnot, abychom jim poskytli informace o našem teoretickém a metodologickém přístupu k tomuto problému zkoumání. Tento postup snad opravňuje i to, že již vycházíme z určitých poznatků našich předvýzkumů, které v principu potvrdily použitelnost zvolených technik a že nezakrýváme sporné aspekty našich metod.

Informace, kterou podáváme, vychází z pracovní varianty *Projektu výzkumu hodnotových orientací a aspirací*, kterou připravili kromě autorů této stati ještě prof. Miloš Kaláb, dr. Eduard Bakalář, ing. Dalibor Holda, dr. Jiřina Šiklová, ing. Alena Vodáková, prom. geolog Šárka Značkovská. Institucionální základna tohoto výzkumu je v Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV a vlastní šetření bude realizováno ve spolupráci s Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV. Skupina jeho autorů se však skládá i z odborníků z jiných insitucí.

Teoretická východiska výzkumu

Činnost, jejímž prostřednictvím lidé realizují své cíle v určitém přírodním a sociálním prostředí, postupně krystalizuje v určité formy života jednotlivců, sociálních skupin i celých společností. Komplex těchto forem života tvoří to, co nazýváme životním stylem. V konkrétních formách činnosti i v celém životním stylu se výrazně projevuje vztah člověka s jeho atributy aktivity i tvárnosti a společnosti s jejími jednotlivými segmenty. Životní styl je v tomto pojetí chápán jako konkrétní historický výraz řešení vztahů mezi „systémy osobností“ a systémem sociálním, vztahů, které se realizují v činnosti lidí a vytvářejí v této činnosti celek s určitou strukturou, mírou uspořádanosti vnitřních konfliktů a tedy i tendencí ke změně.

Tuto charakteristiku životního stylu uvádíme proto, abychom zdůraznili, že výzkum hodnotových orientací nechápeme jako samostatný úkol, ale že jej z hlediska cílů naší vědecké činnosti zařazujeme do širšího kontextu sociologické analýzy společnosti. Hodnotící soudy lidí a jejich fixace v určitý systém hodnot tvoří totiž jednu z podstatných proměnných teoretického modelu činnosti a životního stylu. Hodnocení, které je výsledkem kognitivních a motivačních procesů uvnitř osobnosti, původním výrazem potřeb a zájmů jednotlivých členů společnosti, se v sociálním kontextu stává nadosobně platnou zkušeností, proměňuje se v symbolické vzory tvořící základní prvky kulturního systému. Kulturní osamostatnění hodnotících procesů rozšiřuje vztahový rámec hodnocení zároveň o určité normy obvyklého, uznaného a v tomto smyslu sociálně žádoucího hodnocení a chování přiměřeného dané situaci. Hodnocení různých stránek skutečnosti je tedy vztaženo k motivům a představám jednotlivých členů společnosti i k jejím institucím a normám. Proces hodnocení pak krystalizuje v určitém souhrnu hodnot jako poměrně stálých interpretačních kritérií rozhodování a tedy i jednání.

Hlavním tématem zkoumání těchto proměnných životního stylu se stává nejprve hodnotová orientace, teoreticky významný a empiricky přístupný průsečík individuální motivace a institucionálního ovlivnění členů společnosti. Určité hodnoty zahrnuté v hodnotové orientaci nabývají obecnějšího charakteru. Jejich vzájemná souvislost, určená sklonem lidí dosáhnout jisté konzistence mezi vlastními vztahy k různým stránkám skutečnosti, proměňuje původní prostý souhrn hodnot v systém více nebo méně závislých prvků. Tato souvislost představuje zároveň příklon nositele hodnotové orientace k nějakému typu řešení problémů „vlastních všemu lidstvu“. Hodnotová orientace za-

hruje proto nejen jednotlivé hodnoty, obvykle vyjádřené jako přání dosáhnout určitého „žádoucího“ cíle, ale též světonázorový vztahový rámec přesvědčení každého člena společnosti o zdůvodnitelnosti těchto cílů i prostředků použitých k jejich dosažení. Hodnotová orientace je v tomto pojetí tedy chápána jako zobecněný, vnitřně uspořádaný a chování ovlivňující souhrn hodnocení různých stránek skutečnosti. Zvláštní typ hierarchizace hodnot v hodnotové orientaci vyplývá z psychologických vlastností osobnosti jejího nositele i z jeho sociální příslušnosti k daným skupinám společnosti. Výskyt určité hodnotové orientace je zřejmě naopak příznačný pro určitý předpokládaný typ společnosti, skupiny a osobnosti.

První fáze výzkumu hodnotových orientací je zaměřena na samotný proces hodnocení, rozložený do jednotlivých postojů vzhledem k různým stránkám situace člověka. Jednotlivé prvky situace přijímané člověkem jako určité informace jsou jím hodnoceny z hlediska jejich pozitivního či negativního významu pro saturaci potřeb. Tento katektický či estetický modus hodnocení tvoří elementární rozlišovací rovinu, která je bezprostředně spjatá s hodnocením důležitosti jednotlivých skutečností pro život člověka, pro jeho existenci a seberealizaci. Hodnocení důležitosti jednotlivých prvků situace člověka na subjektivně definované škále existenčního významnosti tvoří základ hierarchizace hodnot a jejich vzájemné konfliktu, a proto je také výchozí osou našeho výzkumu. Hierarchizace hodnot podle důležitosti vyjadřuje potenciální a dlouhodobější cílovou zaměřenost člověka v omezené závislosti na aktuální pozici člověka vzhledem k jednotlivým prvkům jeho situace a umožňuje přiblížit se k vymezení jeho hodnotové orientace podle struktury dominujících hodnot. Vedle tohoto typu hodnocení — postoje podle důležitosti — jsou jednotlivé prvky situace člověka hodnoceny z hlediska jejich aktuálního stavu vzhledem k uspokojení potřeb, které daná hodnota vyjadřuje. Člověk hodnotí a prožívá svůj vztah k okolnímu světu také podle toho, nakolik jsou jeho hodnoty naplněny, nakolik je s jejich stavem spokojen nebo nespokojen a rovněž v souvislosti s tímto hodnocením zaměřuje svou činnost.

Dalším typem hodnocení nebo postoje

vzhledem k hodnotám je subjektivní očekávání vzhledem k možným změnám saturace, představa, že se v budoucnosti toto uspokojení zlepší, nezmění nebo zhorší. Jestliže tyto aktuální postoje k významem definovaným hodnotám vedou bezprostředněji k rozhodnutí o zaměřenosti a intenzitě činnosti člověka, pak třetí typ aktuálního hodnocení je rozhodnutím o tom, kolik úsilí, jakou míru energie hodlá nositel hodnot vynaložit na jejich realizaci, na zlepšení nebo zachování stavu saturace.

Model D.O.S.A.

Uvedené pojetí základních rozměrů hodnocení tvoří také základ naší metody, jejíž logický model lze vyjádřit těmito tezími:

1. Člověk se orientuje k jednotlivým stránkám skutečnosti, prvkům své životní situace a k jejich symbolickým výrazům.

2. Jednotlivé prvky situace se vztahují k určitým potřebám člověka nebo k možností těchto potřeb, tj. k jeho motivačním strukturám.

3. Ty prvky, které se vztahují k motivačním strukturám, mohou být symbolizovány jako cíle a fixovány jako „motivační“ hodnoty na základě svého existenčního významu pro jednající subjekt.

4. Aktuální vztah mezi jednajícím subjektem a jeho situací je hodnocen v rozměrech existujícího uspokojení motivačních hodnot, očekávání saturace v budoucnosti a zamýšleného rozmístění energie mezi tyto hodnoty — tj. aktivity.

5. Mezi těmito typy hodnocení existují vztahy vzájemného ovlivňování a závislosti, které umožňují jejich vzájemnou interpretaci a kombinaci ve složené znaky.

6. Uvedený výčet typů hodnocení není vyčerpávající, ale považujeme jej za dostačující z hlediska našeho záměru. Zjednodušeně lze pak říci, že každý jednotlivý prvek situace člověka je v rámci systému hodnot srovnatelný s jeho ostatními prvky, a tedy teoreticky měřitelný na hodnotících stupnicích důležitosti, očekávání, spokojenosti a aktivity (D.O.S.A.).

Z tohoto logického modelu vychází prakticky i námi konstruovaný dotazník, který bude ve výzkumu použit a který jsme již ověřovali a modifikovali na zá-

Prvky situace (hodnotové položky)	Hodnocení			
	Důležitost	Spokojenost	Očekávání	Aktivita
a_1	Dx	Sz	Oy	Ar
a_2				
a_3				
$\vdots$				
a_n				

kladě předvýzkumů. Dotazovanému je předložen výčet hodnotitelných položek, jako obecně srozumitelné symboly přání, vcelku jednoznačného významu. Rozdíl v chápání těchto symbolů přání tvoří jedno z témat validizačních výzkumů a sond. Stanovení odpovídajícího seznamu položek tvoří jeden z vážných problémů této metody, protože pro určité sociokulturní prostředí, pro určité sociální skupiny mohou být přiměřené také různé hodnoty, různé definice situace apod. Použití jednotného seznamu položek pro celou zkoumanou populaci představuje však v našem případě právě prostředek zjištění takových specifických skupin.

Seznam těchto položek je stanoven na podkladě kategorizace, odpovědi na otevřené otázky, položené v Cantrilově výzkumu přání a obav, a je dále korigován podle výsledků výzkumu přání a obav, provedeného v naší populaci Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV, podle výsledků ankety o hodnotách, provedené Studijním oddělením Čs. rozhlasu, a podle našich vlastních orientačních předvýzkumů. Tento výčet je dále logickou úvahou doplněn o některé položky sloužící ke kontrole porozumění a k interpretaci výsledků. Jako celek vychází výčet položek z obecného povědomí o třídění hodnot do sféry základních hodnot života jedince, seberealizace, práce, základních hodnot uspořádání společnosti, rozvoje společnosti a participace tak, aby se vyčerpaly hlavní možnosti orientace v dané situaci a byly tak pokryty nejvýznamnější „motivační“ hodnoty, které jsou známy v dané populaci. V současné podobě zahrnuje tento seznam položky: mít dobré všeobecné vzdělání; mít dostatečnou odbornou kvalifika-

ci; poznávat stále nové věci, stále se něčemu učit; být zdravý; být fyzicky zdatný; mít příjemný zevněšek; mít možnost kulturního vyžití; mít dost času na odpočinek, na rekreaci; mít možnost pěstovat své záliby, koníčky; mít dostatek pohybu v přírodě; mít možnost sportovat; mít vyhovující byt; mít moderně vybavenou domácnost; mít auto nebo moto; mít chatu; mít domek; mít dostatek dobrého jídla; mít pěkné oblečení; mít každý rok pěknou dovolenou; mít dostatek peněz; mít nějaké úspory; žít bez obav z války; žít v hospodářsky vyspělém státě; žít v socialismu; budovat komunismus; žít v suverénním státě; žít v demokratickém státě; žít ve státě s možností soukromého podnikání; žít ve společnosti se sociální rovností; mít právní jistotu; mít svobodu projevu a informací; žít ve státě se systémem rozdílných politických stran; žít ve společnosti, v níž nejsou rasové nebo národnostní rozdíly; mít vliv na veřejné záležitosti v místě bydliště; mít vliv na řízení a rozhodování na pracovišti; mít možnost ovlivňovat celospolečenské záležitosti; mít výnosné zaměstnání; mít příjemné zaměstnání; mít zajímavou práci; pracovat v dobrém kolektivu; dosahovat v práci uznání; mít možnost pracovat; žít, bydlet a pracovat ve zdravém prostředí; umožnit ženě, aby zůstala v domácnosti; usnadnit život pracující ženě; mít děti; mít šťastné manželství; mít zajištěné stáří; žít v souladu se členy rodiny; finanční zajištění rodiny; zajistit dětem šťastný život; žít klidným, nerušeným životem; žít mezi čestnými, snášenlivými lidmi; být užitečný pro ostatní lidi; dobře s lidmi vycházet; mít možnost stýkat se s lidmi, kteří mají se mnou stejné názory a zájmy;

mít vyhovující sexuální vztahy; mít dobré přátele; prožít velkou lásku; mít člověka, který mi rozumí; věřit v Boha; věřit v morální vyspělost lidstva; věřit v možnosti lidského rozumu.

Použití uzavřeného výčtu položek se zdá v tomto dotazníku výhodnější než otevřená otázka, při níž není dotázaný většinou schopen si uvědomit rozsah možných odpovědí, takže je pak obtížné ještě na něm požadovat další hodnotící soudy. V našem případě má dotazovaný uvést čtyři typy hodnocení vzhledem k téměř každé položce. (U několika položek je pro neobvyklost a obtížnost verbalizace některého postoje vyžadován jen jeden nebo dva typy hodnocení.)

První hodnotící operaci, kterou dotázaný provádí s každou položkou, je to, že ji přiřadí k určité příčce číselné stupnice podle míry důležitosti, kterou této položce ve svém osobním životě přikládá. Jde o subjektivně zakotvenou škálu důležitosti, znázorněnou jako obecně pochopitelný žebříček. Možnost přiřadit ke každému stupni více položek odpovídá skutečnosti, že různé hodnoty mohou mít pro člověka stejný význam a že nutnost volby mezi nimi může vést ke konfliktu. Schopnost vyjádřit tak „pluralitu dominantních hodnot“ mimo jiné odlišuje tento výzkum od těch předchozích výzkumů, které jsou obvykle zaměřeny pouze na zjištění posloupnosti nejvýznamnějších hodnot.

Další tři hodnotící operace, které provádí dotázaný s téměř každou položkou, spočívají v přiřazování těchto položek jednotlivým stupňům škály současného stavu uspokojení příslušného přání, škály očekávání směru změny tohoto stavu v dohledné budoucnosti a konečně stupňům škály vyjadřujícím míru úsilí, které člověk hodlá na zlepšení nebo udržení stavu uspokojení vynaložit. Kombinace těchto tří postojových škál umožňuje poměrně ekonomickou, logicky sevřenou formulaci dotazníku, jehož vyplnění připadá dotazovanému jako zajímavá hra s jednoduchými hodnotícími operacemi. Jsou tak alespoň zmenšeny některé obtíže výzkumu v této oblasti a umožněna aplikace této metody na extenzivnější statistické šetření, prováděné technikami výzkumu veřejného mínění. Interpretace jednotlivých hodnocení, jejich vzájemné srovnávání, může vést i ke komplexnímu posti-

žení takových zprostředkovaných a obtížně operacionalizovatelných pojmů, jako je aspirace, osobní problém, hodnotové orientace apod. Aspirace může být pak chápána jako významná hodnota, k jejímuž dosažení nebo udržení lidé chtějí vynaložit nějakou energii. Osobním problémem mohou být významné neuspokojené hodnoty a hodnotové orientace zase mohou být vyjádřeny souvislostí a charakterem dominantních hodnot.

Cíle výzkumu

Hlavním cílem výzkumu je zjištění nejvýznamnějších hodnot, které jsou reprezentativní pro celou zkoumanou populaci, obrazů o šancích jejich uspokojení i z nich vyplývajícího optimismu a pesimismu, zjištění osobních problémů a zdrojů možných frustrací, vyplývajících ze současného výskytu nedostatečné saturace a nedostatečné šance této saturace. Zjištění těchto hodnot a aspirací bude možno srovnat s mezinárodními výzkumy Cantrilových, Chombarta de Lauwe a dalšími našimi i zahraničními výzkumy hodnocení v různých věkových a socioprofesionálních skupinách. Rozložení určitých postojů k hodnotám a s nimi spjatých problémů v rámci dané populace umožňuje současně prvotní rozlišení určitých skupin, pro něž jsou takové postoje a problémy typické. Hlavním cílem interpretací těchto zjištění bude vytvoření konstruktivních typů hodnotové orientace, které by odpovídaly požadavkům generalizační, kritické a praxeologické dimenze. Tato typologie, předpokládající více nebo méně uzavřený konzistentní systém dominantních hodnot u většiny dotazovaných, by se opírala o teorii balance postojů, symetrie, kongruity a kognitivní disonance. Získané typy hodnotové orientace by potom bylo možné porovnat se zjištěním Allporta a Vernona, Morrise, Gorlowa a Nolla, Kluckhohnové a Strodbecka. Z hlediska této typologie lze v rámci zkoumané populace zjistit rovněž relativně homogenní skupiny vykazující vysokou korelaci mezi určitou hodnotovou orientací a sociologickými identifikačními znaky.

Pokud by to bylo únosné z hlediska přiměřené časové délky dotazníku, bylo by vhodné doplnit dotazník otázkou, v níž má dotazovaný sám uvést, jaké jsou podle jeho názoru hodnotové orientace a

aspirace většiny lidí, s nimiž přichází do styku. Tato otázka by sloužila k zjištění obrazu dotazovaného o tom, oč usilují ostatní členové společnosti, zjištění míry, v níž se s ním ztotožňují nebo od něho odlišují, a dalších hodnot, které v předloženém výčtu postrádal a které by případně mimo tuto projekci sám neuvedl. Další otázka, která by dotazovaného vedla k uvedení okolností, které mu nejvíce brání v dosažení větší spokojenosti, aby sloužila k zjištění překážek, „kontrahodnot“ výkonového nebo askriptivního charakteru a jejich nepřímého opaku, prostředku „instrumentálních hodnot“, umožňujících naplnění hodnot motivačních. Poslední bezprostředně významná otázka, v níž by měl dotazovaný uvést celospolečenské problémy, jejichž řešení považuje za nejvýznamnější, by sloužila k zjištění obrazů o sociálních problémech a k srovnání se vztahem hodnotové orientace každého dotazovaného na soukromý život, k jeho hodnotové orientaci na život společnosti i s jeho předchozí odpovědí. Použití takových otevřených otázek je výhodnější než výčet položek, který by v těchto třech případech působil velmi suggestivně.

Dalším cílem výzkumu je „zmapovat“ danou populaci nejen z hlediska sociologického, ale i z hlediska psychologického. V dotazníku jsou zařazeny standardizované testy logického myšlení, sociální desirability, neurotičnosti, radikalismu a konzervatismu a síly superega dotazovaného. I tuto baterii testů by bylo možno doplnit ještě testem všeobecné informovanosti, extroverze a introverze, a jednoduchou škálou radikalismu a konzervatismu nahradit dvoudimenzionální škálou radikalismus, konzervatismus a útlocitnost, hrubost, která by umožnila přesnější určení liberálních a autoritativních osobností. Test logického myšlení slouží nepřímé kontrole diferenciací a konzistence postojů dotazovaného k uvedeným hodnotám, test sociální desirability slouží zjištění „skóre lži“, a tedy míry validity odpovědí dotazovaného. Psychologickým zmapováním společnosti mají být zároveň zjištěny znaky osobnosti, bezprostředně související s hodnotovou orientací jedince a jejich rozložení ve zkoumané populaci. Zjištěné souvislosti mezi typem hodnotové orientace a znaky osobnosti by bylo možné

prostřednictvím historickogenetické metody srovnat s typy osobností, vytvořenými Parkem a Stonequistem, Lazarsfeldem, Mertonem, Adornem, Frommem, Packardem, Riesmanem, Marcusem. Na závěr dotazníku jsou zařazeny otázky na sociologické identifikační znaky vybrané tak, aby umožnily rozlišující interpretaci předchozích odpovědí a srovnání výsledků s jinými výzkumy. Vzhledem k vysoké míře ovlivnitelnosti hodnocení bezprostředních situací jedince lze za významné z hlediska sociologického považovat právě pouze takové zjištění souvislosti mezi hodnocením určitých stránek skutečnosti a mezi stabilnějšími typy hodnotových orientací a sociologickými a psychologickými identifikačními znaky zkoumaných jedinců a skupin.

Teoretickým východiskem výzkumu jsou tedy dvě obecné hypotézy, které nejsou vyčerpávajícím způsobem ověřitelné tímto výzkumem samotným a které jsou pouze zčásti doložitelné běžnou sociálně psychologickou literaturou. Vymezení cíle výzkumu je založeno na předpokladu, že existuje jistá souvislost mezi hodnocením různých stránek skutečnosti, a na předpokladu, že tato souvislost, typ hierarchizace hodnot, má obvykle charakter systému, v jehož rámci jsou jednotlivá hodnocení vzájemně srovnatelná na jednoduché škále. Imanentním cílem tohoto výzkumu je zjištění metodologické únosnosti technik sociální a klinické psychologie, použitých ke zkoumání tak subtilního problému, jako je hodnotová orientace, na sociologické úrovni. V každém případě poskytnou výsledky takového sociologického a psychologického zmapování společnosti relevantní aposteriorní kritéria pro výběr zvláštních skupin, které budou předmětem dalšího zkoumání v následujících fázích výzkumu hodnotových orientací. V druhé fázi mají být převážně psychologickými technikami zkoumány skupiny lidí, shodujících se v hodnotové orientaci a určitých sociologických identifikačních znacích. Pro tyto skupiny, vymezené pouze prvotním užitím jednotného výčtu položek, budou potom samozřejmě vypracovány zvláštní výčty položek, odpovídající jejich specifičnosti. Tento výzkum by se mohl zaměřit na problém institucionálního ovlivňování hodnotových orientací. V třetí fázi by měl být proveden hloubkový prů-

zkum skupin lidí, shodujících se z předchozích dvou hledisek i z hlediska psychologických identifikačních znaků, výsledků testů osobnosti. Tento výzkum by se mohl zaměřit na problém individuální motivace, spoluurčující životní styl společnosti. Vzhledem k použité technice by byly jeho výsledky snáze srovnatelné s výzkumem Chombarta de Lauwe. Takové zužování rozsahu zkoumaných problémů a prohlubování metodologického přístupu by potom zároveň sloužilo zpětné validizaci a ověření interpretace tohoto výchozího výzkumu.

Kromě zřejmého teoretického a metodologického významu má tento výzkum

rovněž bezprostřední společenský význam. Zjištění důležitostí přisuzovaných různým hodnotám, obrazů saturace a šancí saturace různých přání, aspirací a osobních problémů, typů hodnotových orientací, sklonů k neurotičnosti, konzervatismu a „neodpovědnosti“, rozložení všech těchto ukazatelů v rámci celé populace, v němž aspirace nabývají charakteru zdroje sociálních změn, osobní problémy charakteru sociálních problémů a určité typy orientace dávají vzniknout skupinám přizpůsobeným nebo deviantním vzhledem k stávajícím kulturním vzorům, by mohlo sloužit jako podklad vědeckého předjímání a usměrňování rozvoje naší společnosti.

S touto speciální sociologií se již někdy setkáváme — zpravidla při dlouhém výčtu jednotlivých speciálních sociologických disciplín v různých seznamech, rejstřících apod., někdy zase naopak tuto speciální sociologii v celkové organizaci sociologické teorie postrádáme. Tento krátký článek má být úvahou nad existenční potřebou sociologie morálky. Podle našeho soudu má sociologie morálky dnes ve světě své opodstatnění. Morálka, respektive mravnost, představuje dosti evidentně soubor velice důležitých jevů, kterým by teorie měla věnovat uměrnou pozornost. A jestliže snahy některých etiků se vyznačují úsilím překonat jen filosofický rámec tohoto oboru (což je jistě správné — i když etika musí metodologicky a světonázorově korespondovat s filosofií, ba musí po této stránce filosofie využívat), je třeba vidět hned jako další problém tohoto úsilí metodickou otázku, tj. otázku reálného zkoumání této specifické jevové oblasti. Tím se etika přibližuje, ba vchází zcela nekompromisně do pomezí sociologické problematiky.

Některé naše další úvahy mají jednak ukázat, že tato tematika není záležitostí zcela novou, že naopak je v jistém smyslu slova u některých sociologů otázkou takřka klasickou — a jednak, že i v současné době tato oblast nepředstavuje zcela panenskou půdu, což lze doložit některými zajímavými, i když zatím dost sporadickými pracemi.

Původní projekt a možnosti jeho současné aplikace

Sociologie morálky byla rozprojektována již E. Durkheimem v jeho *l'Année Sociologique* (v rubrice „Sociologie de la Morale“). Původní projekt se realizoval zatím jen v nepatrné míře, neboť samotná etika jako věda o morálce a mravnosti musela překonávat (prakticky překonává dodnes) četné potíže při vymezování svého předmětu i orientace metod práce.

Z toho plynou i logické potíže při vymezování vztahů mezi etikou, sociologií a jinými speciálními disciplínami, které snad už v minulosti byly příčinou, že terminologické označení tohoto oboru bylo původně dosti nejednotné. Sám E. Durkheim pod určitým vlivem aplikace exaktních metod z přírodovědy ve společenských vědách používal i termínu *fyzika mravů* („physique des moeurs“) atd.

Poněkud jiným stanoviskem se vyznačoval Lévy — Bruhl. Rozlišoval jednak vědu o *mravních jevech* (la science des moeurs), která měla být přísně teoretickou disciplínou (a jako součást sociologie měla podávat popis a výklad mravní skutečnosti) a jednak *etiku* (la morale) jako praktickou vědeckou disciplínu, která aplikuje vědecké poznatky o jevech mravních na mravní potřeby té které sociální skupiny a formuluje podle toho morální postuláty. Je to známé stanovisko (podobné onomu, jež zastával i G. Gurwitsch ve své studii *Morale théoretique et Science des Moeurs*, Paris 1937), s nímž později polemizoval E. Dupréel v *Revue de l'Institut de Sociologie* (Ročník XI, č. 1), který tvrdil, že tato koncepce není dost dobře akceptovatelná. Podle něho vědec nemůže být morálním zákonodárcem. Může sice ukázat na důležitost určitých morálních cílů či pravidel jednání, které se mu projevily při studiu určitého mravního problému jako žádoucí pro určitou sociální skupinu, ale kladení morálních cílů a tvoření regulí pro společenská jednání má být (a také zpravidla bývá) spontánním aktem celé společenské skupiny, které se to týká. Věda a mravní inspirace jsou na sobě závislé převážně jen tak, že mravní jevy mohou být předmětem vědy — tedy zdrojem pro vznik určité speciální teorie — ale naopak speciální teorie má poměrně malo šanci, aby se stala primárním zdrojem morálního zákonodárství. V tom smyslu E. Dupréel dokonce větší úlohu při řešení mravního problému při-

suzuje filosofii, která svou světónázorovou koncepcí může být silnější oporou při konstrukci různých morálních úvah než věda empirická.

Úvahy těchto teoretiků jsou jistě zajímavé (a někdy i diskusní), není však třeba je zde dále rozvíjet, protože v našem případě šlo speciálně jen o objasnění některých stanovisek, která nás mají přivést k pochopení geneze pojmu *sociologie morálky*, k pochopení, že tento pojem má svou vlastní historii i teoretické oprávnění, a že teprve postupně se ustálilo jeho používání.

Pokud jde o marxistickou sociologii, ta může celkem dobře převzít toto — postupně ustálené — terminologické dědictví z minulosti. Je vhodné zejména s ohledem na mezinárodní konvenci — a konečně to odpovídá i některým zvyklostem, které postupně — i když nijak nápadně — vznikají v naší teoretické praxi. Toto terminologické označení se například zcela samozřejmě ujalo i v naší současné bibliografii, informující o nových titulech v oblasti teorie (např. Novinky literatury státní knihovny ČSSR, Společenské vědy — *Filosofie* a zejména *Sociologie*). Zde je sociologii morálky — jako jedné ze speciálních sociologií — pravidelně věnována samostatná rubrika. Ale i ze starších periodik je možno uvést příklad. V Sociologické revui, kterou vydávaly sociologické instituce při Masarykově universitě v Brně v období první republiky, se čas od času (tj. podle potřeby) objevovaly samostatné rubriky, jež zachycovaly tvorbu, která svůj sociologický pohled specializovala právě na jevy morálky a mravnosti (např. Sociologická revue, ročník I, č. 3, 4, nebo ročník VI, č. 1, 2).

Je ovšem nutno právě při těchto praktických si uvědomit určitou pojmovou nepřesnost, která spočívá hlavně v tom, že současná marxistická etika používá vedle základní kategorie *morálky* i kategorii *mravnost*, přičemž významy obou těchto pojmů se zcela nekryjí. Překrývají se jen částečně a v určitém smyslu se i doplňují. Tato okolnost představuje sama o sobě jistě zajímavý problém. (Autor se jím zabývá v jiné své stati, která je věnována speciálně těmto otázkám; jedná se o práci *Morálka a mravnost, jejich místo a vztahy ve společenském bytí a vědomí*, Knihnice vědeckých a odborných spisů VUT

Brno, Ročník 1969, sv. 9, Společenské vědy.)

Vycházíme-li z toho, že mravnost se vztahuje spíše k oblasti reálné praxe, ke konkrétnímu mezilidskému vztahu, lidskému činu — a že morálka zas inklinuje víc do oblasti idejí, k tomu co se postuluje — pak se sociologii má snad dokonce více co dělat mravnost než morálka. Z těchto důvodů nelze také odmítat jako něco pochybného snahy některých teoretiků, kteří ve svých klasifikacích věd místo termínu *sociologie morálky* používají termínu *sociologie mravnosti*. (Viz například jedna z dřívějších a přitom nesmírně zajímavých prací J. Popelové *Klasifikace kulturních a společenských věd*, Sociologická revue, Brno 1933, Ročník IV, č. 4, s. 302.) Obdobně hovoří o sociologii mravnosti I. A. Bláha (viz posmrtné vydání jeho *Sociologie*, Academia, Praha 1968, s. 264n.). Tato dvojí terminologická linie má své racionální opodstatnění, avšak pro usnadnění našich úvah můžeme tyto okolnosti zatím považovat za zanedbatelnou veličinu.

Pracovní zaměření etiky a sociologie morálky

Vymezení předmětu sociologie morálky je — vedle uvedených důvodů — dosti obtížné i proto, že není nějakého absolutního rozdílu mezi etikou a sociologií morálky. Předmětem studia etiky jsou (používáme-li definice J. Popelové) *mravní vztahy, jako jedna složka (aspekt, stránka) společenských vztahů, jejich specifčnost, zákonitost jejich vzniku a vývoje, jejich současný stav a další vývojové tendence*. (Viz J. Popelová, *Etika*, ČSAV, Praha 1962, s. 291.) Již z této definice je zřejmé, že sociologie morálky nemůže být zcela zásadně odlišná od etiky. Je v určitém smyslu jejím pokračováním ve smyslu zkoumání mravních vztahů, jejich vzniku a formování až do morálních postulátů, jakož i ve smyslu opačném, kdy jde o zkoumání funkce nadstavbového faktoru na realizaci mravních vztahů.

Etice jde především o účelný a komplexní pohled na jevy morálky a mravnosti. V axiologických problémech, při vymezení a ujasnění základních kritérií pro hodnocení mravních vztahů, jakož i při zkoumání a vytyčování základních metod práce (což souvisí též s vymezo-

váním předmětu) se etika opírá o filosofii. Filosofie jako teorie obecnější, tj. teorie zkoumající svět v jeho celistvější podobě (možno říci „světonázorové podobě“), dává etice hlubší oporu při formulování základních hodnototvorných kritérií a vytváření hledisek pro klasifikaci jevů a formulaci závěrů. Etika však nevystačí jen s filosofickými vývody. Předmět etiky se týká i konkrétních mezilidských vztahů, jež jsou vztahy „sui generis“, čehož je dokladem bezesporu už to, že se formují zpravidla podle svých vlastních, objektivně se projevujících zákonitostí a nikoliv podle vývodů teorie, jak by chtěli lidé. (V tom má zřejmě pravdu již citovaný E. Duppréel.) A naopak — úkolem teorie je právě tuto objektivní realitu studovat, a to nikoliv jen vcelku, ale i v jednotlivých dílčích aspektech, v dílčích, velmi konkrétních projevech, jak to vyžaduje metoda empirické práce. Toto je pak jistě doména pro sociologický výzkum.

V sociologii morálky půjde tedy jistě víc — na rozdíl od celistvého filosofického pohledu — o dílčí zkoumání této oblasti, a účelem bude zejména: 1. odhalení společenských činitelů, kteří mají vliv na utváření morálky a mravnosti, případně na její modifikaci, 2. studium společenské účinnosti morálky a mravnosti, tj. jejich funkce jak v sociální / stratifikaci, tak i v jejich úlohách a působeních, což zase velmi často zasahuje i do sociální mobility. V obou uvedených zaměřeních se už sociologická teorie aktivně projevovala, o čemž svědčí některé práce, jimiž se vyznačuje zatím nejvíce anglosaská literatura.

S prvou orientací souvisí například zajímavá stať P. Halmose, *The Personal Service Society* (v BJS — 1967, Ročník XVIII, č. 1, s. 13—28), která studuje vliv různých profesionálních skupin a jejich speciálních morálních kodexů na širší okolí, což má být základem pro zjišťování celkového působení těchto vrstev na morální klima společnosti v jeho totalitě. Jako příklad druhé orientace je možné uvést monografii autorů E. M. Eppela a M. Eppela *Adolescents and Morality* (The Humanities Press, New York 1967), v níž se speciálně zkoumá, které morální hodnoty jsou schopny účinně ovlivňovat mladé lidi, přičemž je zvláštní zájem věnován právě tomu, jak se mění vliv morál-

ních hodnot při změnách názorového klimatu (příslušné korelace je možno dobře pozorovat právě u této sociální skupiny).

Poznatky, ke kterým může sociologie morálky v těchto směrech dospět, zase dovolují etice upřesnit a prohloubit její celkové závěry a zkonkrétnit její zdůvodnění, takže objevení skutečné kauzality je možno opřít o hodnověrnější argumenty, což zase umožňuje úspěšně vytlačovat subjektivní spekulativnost z lidských úvah i rozhodování. Přesto však nelze na tuto disciplínu nazírat pouze jako na pomocnou vědu etiky. Obdobný vztah jako k etice má sociologie morálky i k obecné sociologii, případně k některým speciálním sociologiím (zejména sociologii práva), nebo některým speciálním vědám.

Z hlediska metodického se zdají být realizovatelné a svými výsledky i efektivní tři pracovní orientace:

1. *Frontální přístup sociologického studia k morálce a mravnosti.* Pojmy morálka a mravnost neanalyzujeme, ale bereme je v jejich komplexním projevu, zkoumáme vliv společenských činitelů na tyto jevy, jakož i zpětnou funkci těchto jevů ve společnosti. Na tuto metodu i její výsledky poukazovala např. M. Ossowska ve své známé práci *Socjologia moralności*, (PWN, Warszawa 1963). Je to práce nesmírně poučná, která zjišťuje nejenom činitele, kteří spolupůsobí na utváření morálky různých společenských skupin, ale zabírá se i skutečnou metodickou problematikou, která s touto oblastí souvisí.

Další pracovní způsoby nejdříve analyzují oblast morálních jevů na jednotlivé dílčí kategorie: mravní vědomí, mravní jednání, kodexy morálních hodnot a morální instituce. Sociologii morálky pak zajímají tyto jednotlivé kategorie buď samostatně, nebo ve vzájemném vztahu.

První aspekt je účelný zvláště tam, kde jde 2. o *podrobné získání materiálů z hlediska sociální stratifikace jednotlivých jevů morálky a mravnosti.* Tak například nesmírně cenná zjištění může sociologie učinit při srovnávání morálních kodexů či jiných mravních jevů, jež se víceméně pevně fixovaly u různých sociálních skupin či v různých historických údobích. Bohatý empirický materiál v tomto smyslu předkládá rovněž polská teorie. Avšak i anglosaské práce, které mají často vý-

razný (a někdy až příliš zúžený) monografický charakter, si právě všimají specifiky různých morálních postulátů či mravních projevů u různých sociálních skupin a vrstev. Jako ukázkou si můžeme uvést práci M. Ossowské *Mysl morálna oswiecenia angielskiego* (PWN, Warszawa 1966), která se pokouší o povšechnou interpretaci morálních idejí anglického osvícenství. Ukázkou jiného druhu je pokus o interpretaci morálního katechismu u puritánů v Nové Anglii, který učinil K. T. Erikson ve své knize *Wayward puritans* (J. Wiley and Sons, New York 1966). Autor si zde všímá nejenom morálních idejí, ale i morálních úchylek u této svérázné sociální skupiny, jakož i dalších sociálních vazeb. Ze starší literatury lze uvést například knihu R. Michelse *Sittlichkeit in Ziffern* (Duncker und Humblot, München 1928). Autor si zde jako předmět sociologického studia vybral úsek pohlavního života, jehož realitu konfrontuje s morálními postuláty dané doby a zjištěná šetření se snaží promítnout do celkové statistiky. Jeho závěry přinášejí nesmírně zajímavá i poučná zjištění — „morální statistika sama o sobě může svádět k velmi pochybným závěrům o skutečné mravnosti určité společnosti“. Neméně cenné publikace pocházejí dále od autorů, kteří si vytkli zase jiné cíle, na první pohled trochu atraktivní, avšak svým významem v oblasti mravních jevů nesmírně důležité. Je to odhalování pramenů pocitů viny. Zde lze uvést dvě publikace: O. Kant, *Zur Biologie der Ethik* (Springer, Wien 1932) a E. Westermarck, *Ethical Relativity* (Harcourt Brace, Co New York 1932). Zatímco první kniha je více srovnávací studií, snaží se studovat tuto zajímavou mravní konfliktnost v rozdílnostech, které jsou podmíněny věkem, nemocí, typem, charakterovou plností apod., tak druhá kniha se snaží podat vysvětlení tohoto problému pomocí vztahu mezi citovými dispozicemi lidí a sociální skutečností, ze kterého plynou dvě základní morální emoce: nevole a takzvaná odplatná laskavost (resentment, retributive kindness).

3. Další aspekt sleduje zase účel zjišťovat sociální dynamiku v této oblasti. Speciálně jde například o to, jak je mravní vědomí schopno ovlivňovat mravní jednání, jak ten či onen kodex má tendenci se institucionalizovat, do jaké míry se in-

stitucionalizované prvky dostávají do rozporů s reálnými novými proudy v konkrétním mravním projevu atd. Lze zase najít některé práce, jež si zde můžeme uvést jako ukázkou: Například stať jugoslávského teoretika P. Vranického *Socialismus a problém odcudzenia*, ale i jiné jeho pokusy (viz sborník *Človek a odcudzenie*, SAV, Bratislava 1967) — i když řešení této problematiky se zde neopírá vždy o empirický výzkum, ale často jen o zajímavé filosofické postřehy. Význam této publikace, a to speciálně její zaměření na sociologické postřehy, byl konečně již zvážen v recenzi Sociologického časopisu (O. Záhora, Pozoruhodný přínos jugoslávských teoretiků k problematice člověka a odcizení, *Sociologický časopis* č. 5/1968, s. 283n.). Ze starší literatury je zajímavá kniha J. H. Tuftse *Recent Ethics in its Broader Relations* (Univ. of California Press, Berkeley 1930). Publikace obsahuje dosti podrobnou informaci o etickém snažení po první světové válce a o střetávání různých nálad doby s tendencemi vědeckého výzkumu, který se snaží proniknout k pevnějším morálním ideálům a trvalejším hodnotám. Tento poslední aspekt (z uvedeného — samozřejmě jen hrubého — nastínění možných metodických orientací) je nesmírně důležitý — i když práce v tomto zaměření je bezesporu nejobtížnější. Mezi morálkou a mravností — jež nejsou zcela totožné — je ustavičný vztah dialektického napětí, motivovaný stálou dynamikou společenského života. Oba póly — ideje a praxe — se ustavičně navzájem ovlivňují. Jedná se zde o mnohostrannou vazbu, a to jak ve smyslu svých příčin, projevujících se ve formě společenských stimulů, tak i ve formě svých konečných důsledků, tj. v společenské účinnosti jednotlivých jevů.

Pomezí s jinými vědními obory

Sociologie morálky se při tomto svém zaměření projevuje jako velmi blízká zejména etnografii, pedagogice a sociologii práva. Styčné plochy všech těchto speciálních teorií jsou značně široké.

E t n o g r a f i e je spíš jen popisná věda, která registruje rozložení mravů a zvyků geograficky a historicky. Méně ji zajímá samotný proces vzniku těchto jevů. Přesto však její výzkumy mohou umožňovat jak etice, tak i sociologii morálky poznat vel-

mi detailně (a to zase na konkrétních případech), jak se v procesu mezilidských činností a) utvářely morální normy i vlastní mravní projevy lidí, které postupně „vyčichly“ v mrtvé, avšak přesto někdy tvrdě zachovávané mravy; b) jakou společenskou funkci měly morálka a mravnost, jež se přeměnily v mravy, a které společenské vlivy spolupůsobily na této přeměně, jež vyústila někdy až v prázdnou symboliku. Jako příklad sociologických studií v tomto směru je možno uvést například velmi zajímavou a velmi zasvěceně zpracovanou stať, jejímž autorem je P. Rybický: *Probleme einer soziologischen Untersuchung der Sitte* (Köllner Vierjahrshefte für Soziologie, Ročník IX, č. 3, 4). Autor zde — kromě jiného — rozebírá právě důvody, pro které je potřeba rozlišovat mrav od morálky. Na konkrétních příkladech dokazuje, že normy mravu nemusejí mít ráz mravního hodnocení — a kromě toho, že při vytváření mravů může spolupůsobit velmi mnoho společenských činitelů, které se na vytváření morálních postulátů podílet nemusejí (například faktory estetické, hospodářské, náboženské, společenskoorganizační aj.).

Z pedagogiky máme na mysli hlavně mravní výchovu, která je velmi blízká sociologii morálky. Úkolem mravní výchovy je cílevědomé rozvíjení vhodných morálních představ u dorůstajících pokolení, jakož i jejich konkrétní průprava pro mravní jednání. Sociologie morálky může výsledky svých zkoumání bezprostředně a velmi účinně pomáhat pedagogické praxi. Je-li v této úloze dnes známa víc sociální psychologie, není to vlastně nic jiného, než konkrétní důkaz, jak efektivně se zde může projevit cílevědomá specializace v teoretickém úsilí. Sociální psychologie a sociologie jsou bezesporu mezní disciplíny, takže jejich odlišení je dosti obtížné. Značná část sociologických problémů nemůže být řešena bez přispění hledisek a údajů psychologických. A naopak zase psychologická data, mají-li mít platnost vědeckou, a to zvlášť ve smyslu pochopení obsahů v lidském vědomí (speciálně jde o vědomí mravních obsahů), musejí být uváděna ve vztazích k příslušnému sociálnímu klimatu, tj. k příslušným jevům hospodářským, politickým, kulturně výchovným, případně kriminologickým atd.

Těmito problémy, jež se dotýkají mezi sociologie a sociální psychologie a zároveň mají bezprostřední souvislost s mravní výchovou, se zabýval například J. M. Reinhardt v knize (vlastně univerzitní učebnici) *Social Psychology* (J.B. Lippincott, Co Chicago 1938). Autor zde právě zdůrazňuje, že každý jedinec (s výjimkou zcela mimořádných případů) funguje vědomě ve vztahu k sociálním hodnotám, jež jsou inherentní tomu kterému kulturnímu komplexu, jehož je součástí. Ba dokonce dochází k závěru, že originální lidská schopnost přizpůsobit se nejrozmanitějším situacím je stále bržděna zvyklostmi a způsobem myšlení a citění, jež jsou přijímány v dané společenské skupině — ať vlivem organizované výchovy či působením integrovaných vlivů, projevujících se jako komplexní sociální prostředí.

Sociologie práva a sociologie morálky jsou si blízké snad nejvíce a to speciálně v oblasti společenské funkce právních a morálních norem. Socialistické právo a socialistická morálka neplní svou společenskou funkci stejným způsobem, ale částečně se ve svých společenských funkcích doplňují. Nad plněním právních norem dozírá *státní sankce*, nad plněním morálních norem — mínění lidí. Jedná-li se o mínění, jež doléhá na jednotlivce z vnějšku v podobě společenského imperativu, který lidský projev schvaluje anebo odsuzuje, je to *veřejné mínění*; je-li toto mínění míněním samotného jednotlivce, pak lze hovořit o *svědomí*. Stanovení správných hranic v tomto doplňování obou funkcí u morálky a práva je v moci společnosti za předpokladu, že ta dokáže s dostatečnou erudicí sociologicky zkoumat tyto vztahy mezi oběma funkcemi a vhodnými opatřeními bránit vznikání disproportioní, jež se pak projevují jako hypertrofie ve společenské normalizaci. Například některé právní normy mohou v průběhu společenského vývoje přijít i do rozporu s morálními tendencemi, jejichž nositelem je určité veřejné mínění (například zákon o přerušení těhotenství, zákon o rozvodech a pod., jak popisuje třeba sovětský teoretik A. K. Uledov v publikaci *Общественное мнение советского общества*, Соцгиз, Moskva 1963) — anebo sankcionování některých morálních norem je zase naopak veřejným míněním vynuceno. Seriózní zhodnocení všech těchto vztahů by

ovšem zase mohl podat jen sociologický výzkum, nehledě na otázky speciální, (vztahy sociologie morálky vůči kriminologii apod.). Tato bezesporu sociologická tematika má velice úzký vztah k morálním představám jednotlivců, jak dokazoval již dříve například A. Niceforo v rozsáhlém publikačním projektu *Che cosa é criminologia* (Bocca, Milano 1939). Podle tohoto specialisty na problém zločinu je nutno při analýze delikvence pohlízet nejen ze stanoviska právnických, ale i etnografických zvláštností, z fyzických, psychických vlastností delikventů, klimatu geografického, sociálního, intelektuálního i mravního. Teprve pak je možno seriózně přikročit k etiologii zločinu (jeho příčinám) — a odtud i k otázce odpovědnosti, jakož i k tomu, co by společnost měla podnikat, aby se zločinnosti předcházelo (zmirňování degenerativních poruch, opatření sociálně organizační, výchovná atd.). Že i v dnešní době může být prospěšné takové zkoumání, které svou šíří pohledu do sebe zahrnuje konfliktnost nejen v ohledu právním, dokazuje například studie souborně nazvaná *Sociálně politické rysy dnešní mladé generace ČSSR a některé příčiny protispolečenských jevů v této oblasti* (Kolektivní práce vydaná MV, Praha 1965). Přínos této studie nejen v sociologickém či sociálně právním smyslu, ale i s ohledem na teorii morálky zhodnocovala svou recenzí už R. Navarová (Sociologický časopis č. 5/1967).

Резюме

Моймир Кеттнер: К социологии морали

Статья содержит рассуждения о потребности существования социальной морали. Автор исходит при этом из неединой обстановки на этом участке теоретического фронта, где иной раз о социологии морали говорится, а другой раз вовсе не говорится. Сам он потом защищает точку зрения, что развитие социологии морали является для современного общества в крайней степени необходимым. На эту ориентировку нельзя наконец даже смотреть как на попытку какого-то совсем нового проектирования общей классификации специальных социологических дисциплин. Собственно проект социологии морали является довольно старым делом. Первым автором этой ориентировки был собственно уже Е. Дюркхейм, с точками зрения которого частично корреспондировали и взгляды Левы-Бруля и Г. Гурвича, с которыми позже вел полемику Е. Дупреел. Кроме этих исторических проектов, которые собственно не удалось реализовать в подобии как первоначальные

авторы задумывали, существуют уже однако в современной социологической литературе некоторые труды, стремящиеся проблематику морали и нравственных явлений решать с социологической точки зрения. Следовательно самостоятельные реальные изучения и конкретные теоретические работы подтверждают, что с этой теоретической дисциплиной в современном обществе и современной науке необходимо считаться.

Самостоятельное точное определение предмета этой дисциплины является однако довольно трудным, а именно по двум причинам: Отчасти не имеется абсолютной разницы между этикой и социологией морали и отчасти сама этика имеет целый ряд трудностей, хочет-ли точно определить предмет своего изучения. Однако это не должно было бы являться препятствием, так как речь идет о крайней проблематике, где всегда это бывает трудным. Социология морали является в определенном смысле продолжением этической работы.

Далее статья содержит конкретные образцы некоторых работ, а именно следующих авторов: П. Халмос, Е. М. Эппел и М. Эппел, М. Оссавска, К. Т. Эриксон, Р. Михельс, О. Кант, Е. Вестермарк, П. Вранички, Й. Г. Тифтс, П. Рыбилкы, Й. М. Рейнхардт, А. К. Уделов и А. Ницефоро. Перечисление упомянутых авторов, работы которых представляют богатый тематический ассортимент из этой области являются убедительным докладом того, что социология морали является научной областью, с которой необходимо считаться и развитие которой может предоставлять ценные данные для развития научной этики.

Summary

Mojmír Köttner: Contribution to the Sociology of Morals

The paper presents considerations on the existential need of the sociology of morals. The author proceeds from the heterogenous situation in this area of the theoretical front, where the sociology of morals is discussed at one time and ignored at another. He supports the standpoint that the development of the sociology of morals is most desirable for the contemporary modern society. This orientation cannot even be conceived as an attempt at some quite new projection in the general classification of special sociological disciplines. As a matter of fact, the project of the sociology of morals is of a rather old origin. The first author of this orientation was, in fact, already E. Durkheim whose viewpoints partly corresponded to those of Lévy-Bruhl and G. Gurwitch; later on, they were argued by E. Dupréel.

Besides these historical projects — which virtually always failed in getting realized in the form originally intended by the authors — there are, in contemporary sociological literature, some studies endeavouring to solve the problem of morals and moral phenomena from the sociological standpoint. Thus real investigation and concrete theoretical studies testify to the fact that this

theoretical discipline must be taken into account in modern society as well as in modern science.

The delimitation of the subject matter of this discipline is, of course, rather difficult for two reasons: on the one hand, there is no absolute difference between ethics and the sociology of morals and, on the other hand, ethics itself experiences a number of difficulties in the effort to delimit the subject of its investigation. This, however, need not mean an obstacle, since it is a matter of marginal problems where this is always difficult. In a certain sense, the sociology of morals is a continuation of ethical work.

Further, the paper contains concrete illustrations of some studies, especially by the following authors: P. Halmos, E. M. Eppel, and M. Eppel, M. Ossowska, K. T. Erikson, R. Michels, O. Kant, E. Westermarck, P. Vranicky, J. H. Tufts, P. Rybicky, J. M. Reinhardt, A. K. Uledov, A. Niceforo. The list of these authors whose studies represent a rich thematic selection from this area supplies convincing evidence that the sociology of morals is a scientific discipline to be reckoned with, the development of which may supply findings valuable for the development of scientific ethics.

Ladislav Tondl, *Člověk a věda*

Academia, Praha 1969, s. 103.

Úvah o vědě jako takové a zejména o jejím poměru k člověku (člověku jakožto nositeli vědy, ale také do jisté míry jakožto „trpiteli“ vědy) nebude v tomto století, doslova problematikou vědy posedlém, nikdy dost. Není sporu o tom, že věda, jakožto činnost sui generis, jejíž váha se přesunula kdesi od okrajů lidského vědomí do samého jeho středu, se stala prvořadým problémem, který z nejrůznějších důvodů a pod nejrůznějšími podobami trvale zaměstnává naši pozornost. Jsme si jistě všichni až příliš dobře vědomi toho, že vědu lze prostě trpně snášet nebo odmítat, či nadšeně vítat a oslavovat. Žádný z uvedených postojů není ovšem racionální a nemůže skutečnému pochopení vědecké práce a postavení vědy ve společnosti nijak podstatně prospět.

Malá knížka, kterou Ladislav Tondl vydal v nakladatelství Academia, je osobitým pokusem o vysvětlení toho, co to vlastně moderní věda je a jaké je její postavení ve společnosti. Autor v podstatě praví, že moderní věda je vlastně systémem zvláštních informací o věcech kolem nás, o všem co nás zajímá včetně nás samých, složitou stavbou poznatků minulých, stále doplňovaných, obnovovaných a opravovaných poznatky novými. Věda tedy o svých poznatcích vypovídá, ale více než pouhou pasivní výpovědí je dialogem mezi tím, kdo hledá a objevuje nová tajemství přírody a těmi silami, které toto tajemství skrývají... Přiznám se, že se mi toto pojetí, jak jsem bezmála doslova ocitoval, velmi líbí, stejně jako jeho upřesnění, jež přirovnává tvůrčí vědeckou činnost k určité hře, v níž — opět cituji — je nutno volit optimální strategii, minimalizovat riziko, dosahovat maximálně významných výsledků s co nejmenšími ztrátami, přičemž, a nyní si dovolím vsunout, že se toto jistě rozumí téměř samo sebou. — mnohé z těchto ztrát nelze vůbec předem očekávat, odhadnout nebo předvidat (s. 9). Tvůrčí činnost je tedy hrou, dialogem, který má svá pravidla, jež je třeba — a to je dobré zdůraznit — pečlivě respektovat. Jde o hru dvou partnerů: *člověka*, který usiluje o vědecké poznání, a *předmětu*, subjektu tohoto poznání, kterým je nejobecněji řečeno objektivní svět kolem nás. Ten klade jistě vědeckému poznání specifické překážky. Jak už však napovídá sama definice hry (činnosti dle *určitých* pravidel), neobsahují tyto překážky v sobě žádný zlý úmysl, jsou to překážky objektivní, jež můžeme a dokonce musíme překonat svým ro-

zumem. Ne nadarmo se zde L. Tondl dovo-lává jak Einsteinova aforismu o božské rafinovanosti, jež je prostá zlomyslností, tak Wienerova přirovnání hry člověka s přírodou k zápasu člověka s ďáblem sv. Augustina, kterého je možno překonat právě rozumem (viz s. 11). Přirovnáváme-li tedy stále proces vědeckého poznání ke hře dle určitých pravidel, na níž se rovněž vztahují analýzy a termíny teorie strategických her (což je zajiště myšlenka, která dochází svého plného docenění zejména tehdy, jsme-li postaveni před otázkou rozhodování o tom, jakým směrem programovat a zaměřit další rozvoj vědecké práce), je přece jen nutné podotknout, že ani toto klidné a věcné pojetí není vždy samo o sobě dostatečnou ochranou proti dvěma zlům, jež pronásledují tvořivou vědeckou práci. Je to jednak naivní víra, že věda jaksi sama od sebe zmůže všechno — autor ji charakterizuje jakožto vědecký fideismus, jednak ve svých bezprostředních důsledcích často zhoubné podřizování vědy účelům, jež s její podstatou nemají nic společného. Dějiny vědy jsou obojího plny a není tedy nikterak nutně ztrácat čas a místo uváděním příkladů.

Nehledě na tuto skutečnost, na slepou víru v naprostou všemoc vědy — a nehledě na příklady vědomého zneužití vědy za účely, jež jsou, jak jsme řekli, podstatě vědy cizí, přináší věda četné doklady toho, že může člověku i přírodě neumyslně škodit. Proč tomu tak je? Vědec by asi nejčastěji odpověděl (alespoň se velmi obávám, že by tomu tak bylo), že člověk ještě nezná dokonale všechna pravidla hry, jež ve vědecké hře s přírodou působí a že se tedy nezbytně dopouští omy-lů... Na obecnější filosofické rovině (kterou ostatně prof. Tondl velmi pečlivě ve své knize odděluje od roviny vědecké) bychom asi byli sváděni k tomu, abychom vyjádřili přesvědčení, že hra vědy je jen jednou z mnoha her, kterou člověk v celkové hře světa hraje a zdaleka tedy ne hrou jedinou. Vědecké poznání, jak jsme se již zmínili, implikuje mnoho dalšího, co s ním a s jeho vlastními cíli často jen málo souvisí a samo ví jen čeho a jak chce dosáhnout, málokdy však poznalo systém své vlastní hry tak dokonale, aby si plně bylo jisto, co ještě bude společnost stát — třeba právě na zničeném prostředí měst i venkova. Snad právě proto projevuje věda, míněno nyní jako soubor činností směřujících k systematickému poznávání dílčích výseků objektivní skutečnosti, snahu integrovat, zapojit do svého systému i takové racionální činnosti lidského intelektu, jimž se dostalo názvu *společenské vědy* (viz s. 36 recenzované knihy). Zůstává však

nejen otázkou, do jaké míry společenské vědy již nabyly charakteru exaktních věd, kde u nich leží hranice mezi exaktností a spíše literárním, publicistickým pojednáním (viz s. 36), nýbrž také, do jaké míry je vůbec vhodné, aby této exaktnosti nabyly: sevržení úhlu pohledu je jisté ve prospěch větší ostrosti, bývá však vykoupeno malou šíří záběru a to nejenom ve fotografii... Uvedené by bylo dobré mít na paměti zejména u dalšího významného poznatku, který o současné vědě L. Tondl uvádí (s. 37n.). Novodobou vědu charakterizuje stále víc *výzkum*. Máme zde na mysli činnost, jež je organizována pro dosažení jistého cíle. Předem daný objekt vědeckého poznání určuje jeho směr, jeho strategii i taktiku. Objevuje se tedy zpočátku, místo aby se objevil až v samém závěru vědecké práce jako její výsledek, jako tomu bylo s tolika vědeckými objevy v minulosti. Pro současnou úvahu o vědě je charakteristické, že kvalifikují tyto objevy v minulosti vědy, k nimž jejich autoři dospěli na závěr určité vědecké cesty často s překvapením jako náhodné, přičemž se neubrání sklonu dávat tomuto označení lehce pejorativní nádech ve srovnání s mohutnou cílevědomostí strategie a taktiky, s nimiž operuje soudobá věda za poznáním předem zadáných cílů. Vezmeme-li v úvahu — znovu se tu vracím k tomu, co jsem už na-

značil výše — že právě zadávání úkolů vědě je hrou, která nejčastěji leží mimo sféru její vlastní hry — lze jen litovat množství energie, vynaložené vědci překvapenými v pozdní litosti nad působivými „vedlejšími“ účinky výsledků, jež s pomocí pečlivé strategie a taktiky soudobého základního a aplikovaného výzkumu dosáhli. Naproti tomu za malý vliv společenských věd na společenskou skutečnost, za který si někdy společenští vědci stěžují, vděčí tyto vědy právě snad své malé exaktnosti a tvrdošíjně snaze po překonání dílčího pohledu.

Byl bych nerad, kdyby toto malé reflexivní extempore nad zajisté závažnou otázkou, jakou je pro vědu výzkum, zakrylo skutečnost, že si Tondlova eseje o *člověku* (třebaže je v knize pojat hodně abstraktně) a *vědě* (třebaže je obehnaná proti nebezpečné nákaze filosofie tak vysokým valem, jak jen možno) vážím a že jsem ho četl rád a s opravdovým zaujetím. Jestliže mě ledacos vedlo v drobných komentářích k projevu určitého nesouhlasu nebo snad naopak k většímu zdůraznění toho, co je v knize řečeno, budiž to chápáno jako projev upřímného souhlasu s tím, že se Tondlově knize dostalo místo na našem knižním trhu, a že právě ji řadím mezi úvahy opravdové. Končím tedy téměř tím, co diplomatikové nazývají sankcí. Myslím, že je toho zapotřebí.

Petr Horák

Adornova smrt

Dne 6. srpna 1969 zemřel náhle a nečekaně na své letní dovolené jeden z největších myslitelů soudobé západoněmecké humanitní vědy, Theodor W. Adorno.

V mnoha novinářských nekrolozích se objevily spekulace o domnělých příčinách jeho úmrtí, z kterých je nepřímo i přímo obviňována nová studentská levice, jejímž jedním z duchovních otců Adorno bezesporu byl. Radikální akce a skandály studentů na frankfurtské universitě na jaře 1969 se skutečně nevyhnuly ani jeho Institutu ani jeho přednáškám. Adorno se ocitl v určitém dvojím dilematu. Na jedné straně byl znám jako jeden z nejprogresivnějších nositelů kritických myšlenek, které neváhal nikdy otevřeně vyslovit na adresu stávajících poměrů společnosti, ve které žil, a nebyl proto příliš oblíbený u řady svých kolegů i jiných oficiálních představitelů této společnosti. Na druhé straně byl obviňován svými žáky, že kritika jím vyslovovaná je nekonkrétní, nedává podnět k akci a že nerozvíjí dál nové teoretické úvahy o změně společnosti v konkrétní obraz toho, jak tato změna má vypadat.

Adornova negace moderní kapitalistické společnosti je opravdu přísně teoretická a jistě by se jí dalo vytknout, že zůstala až příliš uzavřená. Studentská levice jí vytýkala i abstraktnost — neprávem; málokdo odhalil tak konkrétní složitost a problematičnost této společnosti. Šlo mu vskutku o změnu, změnu jako projev živoucího; vše, co se nemění, stagnuje a je umrtvováno. Proto tuto změnu nikdy blíže nespecifikoval a snad nejlépe je vyjádřena touto Adornovou glosou. „Dítěti, k jehož rodičům přichází návštěva, rozbuší se srdce větším očekáváním než před vánočními. Toto očekávání neplatí dárkům, nýbrž proměně života.“ (*Minima Moralia*).

Ve smyslu přísně oddělených vědních disciplin není Adorna možno zařadit ani do filosofie ani do sociologie. V jeho díle se prolínají obě tyto vědní disciplíny stejně tak jako psychologie a estetika. Soustavně překračoval hranice jednotlivých vědních oborů, které sám nikdy neuznával a držel se pouze imanentní logiky věci. Sám k této otázce říká: „Pracovní vymezení disciplin, jako je filosofie, sociologie, psychologie a historie nespočívá v jejich předmětu, ale je vnuceno zvenci. Věda, která je skutečně vědou, není naivně zaměřena přímo před sebe, ale spíše

pěstuje myšlení samo o sobě, a nemůže tedy vzhledem k objektu respektovat nahodilou dělbou práce.“ (*Teze k sociologii umění*.)

T. W. Adorno se narodil r. 1903 ve Frankfurtu n/M. a v roce 1924 promoval prací o Husserlovi, jehož filosofii věnoval o mnoho let později jednu ze svých méně známých prací *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*. Již v letech 1920—1921 se stal uznávaným autorem hudebně teoretických prací na stránkách časopisu *Neue Blätter für Kunst und Literatur*. V roce 1925 odešel jako žák kompoziční školy Albana Berga do Vídně, kde řídil po dobu čtyř let muzikologický časopis *Anbruch*. Albanu Bergovi věnoval ze svého velkého muzikologického díla mnohé teoretické studie o hudbě. Způsob, kterým přistupuje ke svým raným pracím z oboru muzikologie, je charakteristický pro základní metodu kritického dialektického myšlení v celém Adornově díle.¹

Na adresu jeho sociologického pojmání hudby byla vznesena kritika, že nerespektuje empirické výzkumné techniky. Adorno na tuto kritiku odpovídá: „Považuji za naprosté nedorozumění, když jsou mé práce ze sociologie hudby, publikované po návratu z emigrace, považovány za protichůdné empirické-mu sociologickému výzkumu. Chtěl bych zdůraznit, že v rámci jejich úseku považuji tyto metody nejen za důležité, nýbrž také za adekvátní.“ Adornovi nejde ovšem jen o pouhou empirii, žádá ji doplnit o jiné nesubjektivně orientované metody a říká: „Ideálem sociologie umění by bylo uvést v soulad objektivní analýzy (tj. analýzy uměleckých děl), analýzy strukturálních a specifických mechanismů působení a analýzy subjektivně registrovatelných náležitostí. Měly by se navzájem vysvětlit.“ (*Teze k sociologii umění*.)

Podobné aspekty uplatňuje Adorno i ve svých ostatních sociologických pracích, zejména vyžaduje uplatnění filosofického aspektu v sociologii. „... není možné eliminovat ze sociologie filosofickou dimenzi... Sociologie se vyvinula z filosofie; má-li vůbec mít nějaký obsah, potřebuje ještě i dnes onen typ reflexe a spekulace, který vyvstal ve filosofii“ (dtto). Filosofie opět musí být dialektická; dialektika umožňuje „imanentní kritikou přesáhnout filosofická hlediska a nahodilost (Willkür) takového myšlení... Filosofie je jedině tam, kde znamená více než jen vyučovací předmět“ (*Eingriffe. Neue kritische Modelle*.) Stejně tak rozvíjí Adorno

¹ Muzikologické dílo, které T. W. Adorno zanechal, je velmi rozsáhlé. Nejznámější jsou zejména *Philosophie der neuen Musik, Versuch über Wagner, Dissonanzen, Musik in der verwalteten Welt, Klang-*

figuren, Mahler — eine musikalische Physiognomik. Einleitung in die Musiksoziologie, Der getreue Korrepetitor, Quasi una Fantasia, Moments musicaux.

aspekty psychologie a psychoanalýzy. Nedrží se přitom jejího přísně klasického uplatnění, ale hledá nové formy její aplikace. Říká např.: „... V antagonistické společnosti je také vztah generací vztahem konkurenčním, za nímž se skrývá holé násilí. Dnes se tento vztah regreduje na situaci, která sice nezná oedipovský komplex, zná však otcovraždu“ (*Minima Moralia*). Na jiném místě hovoří o nepoměru mezi všeovládajícími institucemi a mizivě malým poli působnosti jednotlivce, což vede k tomu, že se jednotlivec cítí neustále ohrožován. Je to hrozba, ve které se „skrývá stará, až k nepoznání změněná hrozba kastrace“ (*Eingriffe*).

Adorno byl jedním z významných představitelů tzv. *frankfurtské školy*. Když v roce 1930 založil Max Horkheimer ve Frankfurtu svůj známý Institut für Sozialforschung, přidal se k němu i Adorno. Tam se také habilitoval v roce 1931 prací o Kierkegaardovi, kde se poprvé zabýval kritikou existencialismu. V celém jeho dalším díle užstává tato kritika jedním z ústředních bodů jeho myšlení.

Ve frankfurtském institutu pracovali v té době vedle Horkheimera a Adorna i jiní známí vědci jako Kracauer, Löwenthal, Benjamin, Pollock a později — již v emigraci, se k nim připojil i Herbert Marcuse.

Po nástupu Hitlera bylo Adornovi zakázáno přednášet na vysoké škole. Brzy poté emigroval, nejprve do Anglie (Oxford), později do Spojených států (New York, Los Angeles), kam se podařilo Horkheimerovi — přes Paříž a Ženevu — přestěhovat frankfurtský ústav. Adorno byl současně vedoucím hudební části *Princeton Radio Research Project on Social Discrimination*. V rámci tohoto projektu vznikaly kromě sociologických prací mnohé studie, které vydával spolu s některými spolupracovníky. Nejpozoruhodnější snad jsou jeho úvahy o různých předsudcích, jako např. o antisemitismu. Tyto práce nebyly dodnes přeloženy do němčiny a jsou evropskému čtenáři takřka nedostupné.

V emigraci vznikla také podstatná část úvah, které byly později vydané pod názvem *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Tato kniha patří k jeho nejčtenějším a nejpopulárnějším dílům. *Minima Moralia* vydává v kratičkých, až aforistických studiích svědectví o nejrůznějších pokřivených stránkách lidského života. Jde o pronikavou kritiku společnosti z hlediska jednotlivce. Na stránkách této knihy stejně tak jako ve velkých sociologických a filosofických pracech se Adorno snaží proti statickému a jen logickému požadavku „správnosti“ postavit požadavek kritické pravdy.

V roce 1949 se vrátil Adorno spolu s celým ústavem do Frankfurtu. Zde byl jmenován profesorem university a spolu s Horkheimerem, ředitelem Ústavu pro sociální výzkum. Institut brzy proslul v mezinárodních odborných kruzích filosofů a sociologů jako „centrum kritické teorie“. Hlavním předmětem jeho sociologických prací je vztah jednotlivce

a společnosti, tj. kritické analýzy soudobé společnosti na jedné straně a požadavek maximálního respektování individua na straně druhé. Východisko, které nalézá, je negace. Negace je mu formou protestu. Adornův protest proti stávajícím danostem moderní kapitalistické společnosti nemá idealistický patos prázdňového gesta, jeho negace vyvěrala z Hegelova myšlení. Stejně jako Hegel byl i Adorno přesvědčen o tom, že všeobecnost strnulé logiky a jejích forem je nespravedlivá vůči jednotlivci. V jedné ze svých přednášek Adorno řekl, že logika dějin je logikou rozpadu. Myšlení, které se domnívá, že dospělo v rámci tohoto logického systému k pravdě, musí právě ve jménu této pravdy rozbit tento systém.

Adornova negace směřuje proti stávajícímu — do všech detailů řízenému — světu, útočí proti paradoxní věrnosti dnešku, o kterém je přesvědčen, že je jej nutno změnit, i když jeho dílo neobsahuje žádné konkrétní návrhy či dokonce návody, jak jej změnit. Tváří v tvář společnosti, která o sobě prohlašuje, že je „dokonalá“ a proto vyžaduje od svých členů maximální přizpůsobení ve všech projevech života, učí Adorno systematicko-dialektickou negaci nepřizpůsobovat se. Zde pravděpodobně leží klíč k Adornovu myšlení a Adornově existenci. Adorno vidí, že v současné fázi dějinného procesu, kdy převládá objektivita a subjekt se rozpadá, nevzniká žádný nový subjekt. Individuální zkušenost se tedy nutně opírá o starý subjekt, historicky odsouzený, „jenž je ještě pro sebe, ale není o sobě“, jak čteme v *Minima moralia*.² Subjekt si ještě není jist svou autonomií, ale nicotností, kterou subjektům demonstrovaly koncentrační tábory, zachvacuje vlastní formu subjektivity. Subjektivní zkoumání, ať je již jakkoli kritické vůči sobě, načichá sentimentalitou a anachronismem. Nařiká nad světáběhem. Tento nářek by nebylo třeba zavrhnout pro jeho dobrotu, ale proto, že nařikajícímu subjektu opět hrozí, že se utvrdí ve své podstatě a znovu se stane zákonem běhu světa. Adorno odmítá tuto absolutizaci subjektivity (z uvedených důvodů), ale stejně tak i totalitární nároky nějakého systému (myslí tu na Hegela) a uchyluje se k myšlení a formám, které svým způsobem dovoluji „zkoumat samo mizející jako podstatné“. Je to sice opoziční způsob vzhledem k Hegelovi, ale i konsekvence, vyplývající z Hegelovy ideje negativity. Podle Hegela získává život ducha svou pravdu jen tím, že se nalezne v absolutní rozervanosti. Tato jeho moc není pozitivem, které odhlíží od negativního (jako když říkáme o něčem, že to nic není nebo že je to falešné a teď, když jsme s tím hotovi, přecházíme k něčemu jinému), nýbrž duch má moc pouze tehdy, když nahlíží v tvář negativního a zdržuje se u něj.

In nuce jsou zde rozehrány tři základní Adornovy motivy: problém překonání subjektivity, dialektika negativního a motivy osobní. Ne nadarmo zní podtitul spisu *Minima moralia* „reflexe z poškozeneho života“. Něco z tohoto mizejícího, vetchého, co je

² T. W. Adorno, *Minima moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Frankfurt 1961, s. 8.

v subjektu v moderním světě, zdá se být příznačné i pro osobnost Adornovu. Tak alespoň tvrdí jeho nejbližší žák a spolupracovník — Jürgen Habermas.³

Adorno prý osobně nepřijímá alternativu zůstat dětským nebo stát se dospělým; neshmířil se ani s infantilismem, ani nechtěl zaplatit cenu ztuhlého zaštitění proti regresu. Zůstává tak v něm živa raná zkušenost i prvotní postoje. Na reality, jimž vzdoroval, odpovídal s velkou citlivostí. Otevřenost ve svobodné komunikaci se pojila s možností, že bude zraněn. Pronásledoval ho zvlášť hořký osud — přesto se nebál a nebyl bez ochrany.

Povšimněme si těchto rysů, o nichž hovoří Habermas (spolu s jeho učitelem): není tu ještě subjekt „o sobě“, ale co je „historicky odsouzeno“ není bez ochrany. To je situace Adornova. To je existenciální základ jeho „ne-hegelovského“ východiska. Ve všech institucích byl prý cizincem (Habermas), nebyl uznáván školskou filosofií, neobdržel žádnou oficiální cenu, byl „bez ochrany“ mezi „rutinery“, kteří využívali jeho „slabosti“ (spojených s jeho eminentními vlastnostmi). Tak se nakonec ocitl uprostřed svých studentů jako „rutinerů“. Habermas připomíná, že Adorna v posledním čase tížily mnohé věci, urážky a příkoří. Má na mysli z mnohých stran vzrůstající výtku proti jeho vydání Benjaminových spisů (prý potlačil ty stránky, v nichž se Benjamin kloní k materialistické straně). Na druhé straně se ovšem hovoří o Adornově povolání policie k ochraně semináře na frankfurtské universitě na jaře roku 1969. Tento konflikt mezi profesorem, který platil za jednoho z teoretiků nové levice, a žáky, pro které již nebyl dost radikální, předpojal Adorno větou, o níž byla řeč dříve, „subjekt, který je ještě pro sebe, ale není již o sobě“. Adorno reflektoval teoreticky tuto situaci. Na jedné straně učený a „pevně v sedle sedící marxista“ (Habermas), na druhé jeho žáci, kteří volají svému učiteli do otevřeného hrobu, že neodvolatelně kritizoval měšťanské individuum a při tom zůstal svázán s jeho troskami. I když tato kritika má cosi do sebe, zdá se Habermasovi, že se tu spojil „princip“ „padajícího kopní“ s politickým nepochopením. Adorno nechtěl, aby svoboda byla polemicky opačným obrazem k utrpení pod společenskými tlaky, nechtěl jen popřít represivitu principu Ego, ale chtěl uchovat i jeho schopnost odporu proti rozpuštění do amorfности vlastní povahy jako je tomu v kolektivu.⁴

Krucialní problém „bytí-ještě-pro sebe“ a „bytí-ještě-ne-o sobě“ se manifestuje v osobnosti Adornově více jak zřetelně. Je jedním ze zakladatelů školy, která jako *frankfurtská* má nejen v Německu, ale v celém světě svůj zvuk. Proti ostatním universitám (snad díky výhodám i nevýhodám toho, že jde o universitu městskou) bylo mu a Horkheimerovi umožněno vybudovat instituty a vytvořit atmosféru, kterou frankfurtským záviděli studenti ostatních německých vysokých

škol. Zdálo se, že „universitas magistrorum et scolarium“ (i když ani jedni ani druzí nechtěli být školskými profesory a žáky — v tom je jistý paradox) se tu uskutečňuje. Ale ani Theodor W. Adorno, ani jeho posluchači nepřekonalí dichotomii „nepřízpůsobit se“ a žít či nežít v troskách starého subjektu. Nejednou „podstrčiv“ tzv. padající (např. Husserla), je nakonec sražen vlastními žáky, pro něž nebyl dost radikální v marxistickém smyslu.

*

I když společnost předkládá svým členům alternaci v rozhodování, je pro Adorna takováto alternace příliš úzká. „Svobodu by bylo nemuset volit mezi bílou a černou, nýbrž z takto předepsané volby vystoupit... Svoboda se zredukovala na čistou negativitu... Svoboda se dnes vyskytuje jen ideologicky, jako řečnění o svobodě se stereotypními deklaracemi, ne v lidských činech“ (*Minima Moralia*). A ještě ostřeji: „Svoboda volby ideologie, která vždy zpětně zradí hospodářský tlak, se projevuje ve všech vrstvách jako svoboda volit totéž“ (*Dialektik der Aufklärung*).

Stejně sarkasticky uvažuje o některých vžitých způsobech chování v soudobé společnosti. „Celý život má vypadat jako zaměstnání a touto podobou zakrývat i to, co ještě není věnováno výdělečné činnosti. Strach, který se takto projevuje, reflektuje ještě daleko hlubší pocit strachu... protože integrální společnost nepozvedává jednotlivce k pozitivnímu individuálnímu rozvoji, ale naopak, vytváří z jednotlivců jen amorfní poslušnou masu, proto se hrozi každý tohoto — z vlastní zkušenosti neodvratitelného — procesu pohlcování... Pseudoaktivita je zpětnou pojistkou, výrazem dávat sám sebe všanc, jako jediný prostředek uchování si vlastního já...“ (*Minima Moralia*). Podobně na jiném místě téže knihy „oblast soukromá je pohlcována záhadnou čínorodostí, která vykazuje všechny rysy komerčního dění, aniž by bylo přitom jakékoliv čínorodosti třeba... Brzy budou existovat již jen vztahy, kterým půjde jen o to, mít vztahy... Dříve, kdy existovalo něco jako... oddělení povolání od soukromí... byl nedůvěřivě sledován ten, kdo chtěl v soukromí uplatňovat své účelové zájmy. Dnes se jeví jako arrogantní, cizí a nepatřičný ten, kdo nehledá v soukromé sféře účel. Je skoro podezřelý, kdo „nic nechce“. Kritická negace stávajícího je obsahem i dalších Adornových děl — publikací *Prismen*, *Kulturkritik und Gesellschaft*, z přednášek vydaných pod titulem *Sociologica I. a II.*⁴ — a zejména práce, kterou napsal spolu s Horkheimerem pod názvem *Dialektik der Aufklärung*.

Dialektika osvícenství je jakýmsi Adornovým hors d'oeuvre. (Pochopitelně nelze tu nepřipomenout Horkheimerovu ne nepodstatnou účast.) Její hlavní otázkou je: „Proč lidstvo nevstoupilo do vpravdě lidského stavu, když osvícenství přineslo učení, které

³ J. Habermas, *Odyssee der Vernunft in die Natur*; v: Die Zeit, Nr. 37/1969, s. 14.

⁴ J. Habermas, tamtéž.

mělo zbavit člověka strachu a usadit ho jako pána? Proč epocha osvícenství se proměnila naopak v barbarství? Proč myšlení, které vstoupilo do služby toho, co tu je, se proti své vůli nestalo něčím pozitivním (o což usilovalo), ale stalo se něčím negativním, ba ničivým?" Problém číslo 1. je tedy pro oba autory (Adorna a Horkheimera) problém sebezničení osvícenství. Svoboda, která od této doby je ve společnosti nemyslitelná, má, jak se již tehdy ukázalo, v zárodku onen regres, který se nyní všude uskutečňuje. Pokrok se zvrací v reakci.⁵

Adorno s Horkheimerem pozorují, jak se mýtus mění v osvícenost a obráceně — osvícenství v mytologii. Toto dění sledujeme na Odyssei jako nejranějším svědectví „měšťansko-západní civilizace“. Adorno užil Odysseu aby zjistil pravdivost takika ztracených stop subjektivity. Proto Habermas volí název svého nekrologu: *Odyssea rozumu do přírody*... Bludná cesta, na níž vzniká a tvoří se vlastní identita, se uskutečňuje v krizích dvojího charakteru. Na jedné straně se osobnost, naše „Selbst“ prosazuje proti amorfní přírodě, organizuje ji, chce ovládat, opanovat. Tady, na půdě, kde se chce ovládnout příroda a kde zároveň vzniká jistá autonomie osobnosti, sebe sama, triumfuje sebevědomí osvícenství. Tuto „nedialektickou sebejistotu“ klade Adorno v potaz.⁶

Technické a vůbec všeobecné podrobení přírody subjektem působí zpětně na subjektivitu. Dějiny vítězného tažení instrumentálního ducha jsou tak i dějinami introverze oběti, jež nejsou méně významné než dějiny rozvoje produktivních sil. Do dialektiky osvícenství spadá tedy nejen Immanuel Kant, ale i Marquis de Sade.⁷

Chtěje ovládnout přírodu, spoutal člověk sám sebe a spoutav se, mohl se stát jejím pánem. Tím, že zavrhl přírodu mimo sebe i v sobě, stala se mu příroda nepřehlédnou. Člověk se ale skryl i sám sobě. Osvícenství uvízlo v iracionálním. Sebeidentifikace Odysseu rozumu v přírodě se neuskutečnil ve vědecko-technickém pokroku. Naopak — to, že subjekt, který chce vše ovládnout, podřizuje si vše přirozené, obrací se a ústí nakonec v panství „slepě subjektivního, přirozeného“, což v buržoazním myšlení vede jak k morální přísnosti, tak k absolutní moralitě. Celé dílo o dialektice osvícenství může pak být nejen analýzou moderního „kulturního průmyslu“, ale i náčrtkem jakési „dialektické antropologie“.

Motiv kritiky subjektivity je v *Dialektice osvícenství* rozveden do všech sociologických a antropologických důsledků. Ale jestliže se kritik vrací k výchozímu dilematu díla (člověk v přírodě a příroda v člověku), zjišťuje nedůslednost již v úvodu Adornova filosofování a upadne v pochybnost, „zda emancipace člověka je možná bez resurekce

přírody“. Zde se mu jeví *Dialektika osvícenství* nerozhodnuta v nejhlubší vrstvě: zda s každým prvním aktem násilného sebevstavení subjektu, které znamená současně technickou použitelnost vnější přírody i represe vlastní přirozenosti, zda zde není zpřetrhána sympatická souvztažnost, která by musela znovu obnovit smíření? Není snad univerzální smíření spíše onou přesahující ideou? ptá se nakonec Jürgen Habermas svého mrtvého učitele.

V knize *Dialektik der Aufklärung* i v řadě jiných publikací se zabývá Adorno mj. analýzou některých průvodních projevů industriální společnosti, jakým je například masová kultura, a uvnitř tohoto fenoménu hlavně televizi. Televizi chápe jako součást působení celého systému a je toho názoru, že jakékoliv izolování různých faktorů souvisejících s působením televize nemůže vést k žádným komplexním výsledkům, neboť takovéto analýzy postrádají především právě výpověď o tomto systému. V působení televize vidí především nástroj, pomocí kterého instituce a institucionalizovaná společnost provádí a předvádí lidem žádoucí formy chování. „Tlak, pod kterým lidé žijí, vzrostl tak, že by jej nesnesli, kdyby se jim neustále, každý den, nepředváděly způsoby přizpůsobování... Lidé jsou tak spíše fixováni na nevyhnutelné než měnění“ (*Eingriffe*).

Analýzy, které Adorno prováděl v oblasti masové kultury a rozborů některých jejich fenoménů se netýkají pouze působení jednotlivých komunikačních prostředků, nýbrž i metodiky empirických sociologických výzkumů, jak jsou dnes obvykle prováděny. J. Habermas říká, že Adorno neměl nikdy valné mínění o empirické sociologii. Fakt, že sám neuskutečnil takřka žádné empirické výzkumy, je nejen přesným výrazem jeho způsobu myšlení, ale výrazem určitého filosofického postoje. V této souvislosti Adorno napsal: „Získané průměrné hodnoty, třeba že jsou objektivně platné, zůstávají přece jen většinou objektivními výpověďmi o subjektu, ba spíše o tom, jak subjekty vidí realitu a sebe sama. Společenskou objektivitu, onu třeť všech vztahů, institucí, sil, v jejichž rámci lidé jednají, empirické metody... ignorovaly a vzaly ji nanevýš na vědomí jako nahodilý pozadí... Rozdíly mezi sociální objektivitou a — jakkoli obecně rozšířeným — vědomím této objektivity, které přitom vystupují do popředí, vyznačují bod, kde se empirický sociální výzkum prolamuje k poznání společnosti.“ (*Sociologie a empirický výzkum*, sborník *Dialektika a sociologie*). Adorno neodmítá empirické výzkumy vůbec. Je si vědom jen jejich skutečných možností a mezi a ví, že pouhou empirií není možno

⁵ M. Horkheimer — T. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam 1947, s. 6, 7, 10 aj. (Jde o předmluvu k dílu, napsanou v Los Angeles v květnu 1944).

⁶ J. Habermas, tamtéž.

⁷ Adorno s Horkheimerem hovoří o obtížích pojmu rozumu u Kanta, o „dvojznačnosti“ Kanto-

vých pojmů, o tom, že Kant předjal intuitivně to, co se teprve v Hollywoodu uskutečňuje atd., o tom, že to, co Kant transcendentálně podložil, provedl empiricky již století před sporem „božský marquis“ (totiž afinitu poznání a plánu) atd. (*Dialektik der Aufklärung*, s. 102, 108 aj.), to vše není třeba zde rozvádět příliš podrobně.

docílit objektivních výsledků. „Subjektivní zjištění by se musela nejprve srovnávat s objektivními.“ (Ditto). Na druhé straně žádá uplatnění empirických výzkumů tam, kde tato metoda ještě není dosti využívána, například v oblasti sociální psychologie. Tu se např. domnívá, že by bylo žádoucí empirickými výzkumy zjistit „jak je stále ještě možno mobilizovat napul zapomenuté a v jistém smyslu společensky překonané, avšak stále ještě tabuizované oblasti života“ (má na mysli především sexuologii) (*Eingriffe*). Tento požadavek není v Adornově díle ojedinělý.

Ovšem jakékoliv analýzy prováděny různými metodami musí podle Adornova požadavku nakonec vyústit v syntetický závěr celého myšlenkového procesu projednáváné problematiky.

Prudký nápor který nesl *Dialektiku osvícenství* unáší i *Negativní dialektiku*, filosofický odkaz Adornův.⁸ Kdo chce poznat Adorna, nechť se obrátí k tomuto dílu, které je nejen testamentem, ale i kvintesencí jeho myšlení. „Ledovými pustinami abstrakce“ chce toto opus magnum přesvědčivě dosáhnout krajin konkrétního filosofování. Z druhé strany však je *Negativní dialektika* jistým druhem retrospektivy, jak říká Adorno, protože je svodem toho, co předcházelo a jeho definitivní fundaci. Myšlenka „negativní dialektiky“ je u Adorna nabíledni. Viděli jsme, jak chápe podstatu Hegelovy filosofie (v opozici k Hegelovi i „konsekventně“, v duchu Hegelovy ideje negativity) a bylo by možno prokázat, že nejhlavnější témata *Negativní dialektiky* jsou rozebrána již v pracích mnohem dřívějších, v jeho hegelovských studiích i v *Dialektice osvícenství*. Nyní jde jen o to, „vyložit karty na stůl“. To se Adornovi nepochybně zdařilo tak, že kritikové z různých stran — od marxistů po fenomenology — budou mít k práci nepřeborný materiál.

Už sám název díla naznačuje, že zde máme co činit s něčím „ne-hegelovským“. Obrovitá postava Hegelova s jeho „Wahrem an seiner Unwahrheit“, se svým rozumem celkového závěru „všech dílčích momentů a dílčích aktů měšťanské společnosti“, s rozumem, který ve své totalitě se stává „nerozumem“, „totalitou negativního“, stojí ovšem v pozadí Adornova díla.

Pochopit, co je „negativní dialektika“ znamená především si uvědomit, co je „dialektika pozitivní“. Tzv. pozitivní dialektika je proniknuta hlavně ideou totality, pocházející z idealistického systému. Snaha uzavřít vše rozumem do totality vede, podle Adorna, k nerozumění, k totalitě negativního. „Celex je nepravdou“, to platí dvojnásob, poněvadž již teze o totalitě je nepravdou, ale navíc je to i princip panství nabubřelý do absolutna.

⁸ J. Habermas v uvedeném pojednání. Není zde dostatek místa ani možnosti detailněji rozebrat tuto Adornovu nejvýznamnější práci a tak se musíme omezit jen na nejstručnější charakteristiku. Psal o ní u nás A. Mokrejš a J. Cibulka.

⁹ T. W. Adorno, *Erfahrungsgehalte der Hegelschen Philosophie*, s. 89.

Idea pasivity, tvrdí dále Adorno, která věří, že se zmocňuje všeho rozporného nadvládajícím tlakem chápajícího ducha, zrcadlí jen zkušenosť převládajícího tlaku, který spočívá na veskerém jsoucnu. „To je pravdivé na Hegelově nepravdě.“ dodává Adorno. Tak důsledkem nedůslednosti klade filosofie proti Hegelovi negativitu celku a naplňuje ji postulátem „určitě negativitu“, která je pozici.⁹

V tomto smyslu nechce a nemá být „negativní dialektika“ něčím jako proti-systémem, anti-tématem, jako je tomu například u moderního anti-dramatu. Chce stejně — jak už naznačily Adornovy hegelovské studie — jít důsledně logicky dále za meze všesjednocujícího a všeovládajícího pojmu ideje, za to, co je s tímto pojmem spojeno. To také znamená i silou subjektu prolomit podvod konstitutivní subjektivitu.¹⁰

Svůj úkol rozvrhuje do tří důlů. V prvním vychází ze stavu ontologie v Německu a terčem jeho kritiky je Heideggerova filosofie. Nehodlá ji posuzovat „se shora“, ale immanentně. Zde navazuje druhý díl s výkladem ideje „negativní dialektiky“ a jejich kategorií. V třetím díle se nám předvádí modely negativní dialektiky s oddíly o morálce (*Svoboda — K metafyzice praktického rozumu*), o dějinách (*Světový duch a dějiny přírody. Erkurs k Hegelovi*) a dílo končí *Metafyzickými meditacemi*.

Adorno (stejně jako ostatní představitelé tzv. frankfurtské školy kromě Marcuseho) zůstal „resistentní“ vůči filosofické tradici 20. století — jestliže přehlédneme vliv mladého Lukáse — a posledními záchytnými body z filosofické tradice jsou mu Schopenhauer, Nietzsche a snad Bergson.¹¹ V tom je nepochybně síla Adornova myšlení, zároveň ovšem i jistá slabost, vězíci v tom, co bylo výše označeno jako pouhá „systematicko-dialektická negace nepřizpůsobit se“.

Margit Maršálková
Ivan Dubský

Porada zástupců filosofických a sociologických časopisů 1969

Pravidelná porada zástupců filosofických a sociologických časopisů socialistických zemí se konala ve dnech 11.—16. listopadu 1969 v Bukurešti. Kromě pořádajícího Rumunska se jí zúčastnily ještě delegace ze Sovětského svazu, Jugoslávie, Maďarska, Polska, Bulharska, NDR a ČSSR. K našim delegátům patřili kromě autora této informace zastupujícího Sociologický časopis ještě zástupci Filosofického časopisu dr. Jan Kamarýt, prof. Jindřich Zelený a dr. Přemysl Maydl.

Jednání konference bylo zahájeno uvítacím projevem hlavního redaktora časopisu *Revista de Filosofie* akademika Ath. Jojy. Po zahájení vystoupil se svým referátem Some

¹⁰ T. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Frankfurt 1966, s. 8.

¹¹ Sr. *Antworten auf Herbert Marcuse. Zum Geleit Jürgen Habermas*, Frankfurt 1968, s. 12. Zde jsou pravděpodobně i kořeny jeho *Metakritik der Erkenntnistheorie*, díle protheldeggerovskému a jeho *Jargon der Eigentlichkeit*, díle protheldeggerovskému.

Notes on the General Structure of Statistical Inference and Conclusions for Publications of Survey Results autor této zprávy. Definoval zde statistický model jako trojici: výběrový prostor, systém distribučních funkcí a apriorní rozložení pravděpodobnosti, a poukázal na důležitost zdůvodnění všech těchto tří složek při publikaci výsledků statistické inference v sociologické práci.

Dále pak bylo předneseno několik příspěvků na obecná metodologická témata a k předneseným referátům proběhla bohatá diskuse. Hovořilo se hlavně o problémech strukturalismu a o kritickém a integračním pojetí v soudobé společenské vědě. Druhý den byla diskuse zaměřena do značné míry na otázky vědecko-technické revoluce. P. Maydl (Filosofický ústav CSAV) vystoupil v diskusi a informoval o práci týmu vědecko-technické revoluce při kolegiu filosofie a sociologie. Třetí den porady byl věnován organizačním otázkám a problematice koncepcí časopisů. J. Kamaryt seznámil účastníky s koncepcí Filosofického časopisu. Polský delegát J. Kuczyński navrhl užší mezinárodní kooperaci redakcí filosofických časopisů a také vydávání mezinárodního čtvrtletního filosofického časopisu. Navrhl jeho vydávání ve Varšavě pod patronací Polské akademie věd. Tento návrh, jakož i návrh, aby každý rok byly na poradu zvány všechny socialistické země, nejen evropské, byly jednomyslně přijaty.

Při tomto jednání bylo také přijato pozvání představitelů sovětské delegace I. S. Frolova, aby příští porada se konala v květnu 1970 v Sovětském svazu (pravděpodobně v Kyjevě). Její téma bude *Lenin, filosofie a současnost*, a její organizace se změní v tom smyslu, že po hlavním referátu a diskusi k němu, bude porada pracovat v sekcích filosofie a sociologie.

Na poradě bylo také oznámeno založení několika nových časopisů. V Kyjevě je vydáván nový časopis Akademie věd USSR *Filosofská dumka*, jehož hlavním redaktorem je V. I. Šinkaruk; v Bulharsku vychází od začátku roku 1969 časopis *Sociologičeski problemi*. Prof. M. T. Jevčuk (SSSR) oznámil, že od ledna 1970 bude vycházet také sociologický časopis sovětský a to v Moskvě pod názvem *Konkretnyje socialnyje issledovanija*.

Závěrem je snad možno říci, že účastníci si odváželi dojmy plodné a otevřené diskuse a skvělé dojmy z přátelské péče a pečlivé pozornosti rumunských hostitelů, kteří se zhostili svého organizátorského úkolu opravdu dobře. K přátelskému ovzduší tohoto vědeckého setkání přispěl i nedělní společný autobusový výlet do Brasova.

Na závěrečné recepci byl vysloven hostitelům dík jménem všech delegací. I tuto zprávu bych rád končil slovy uznání na adresu našich rumunských kolegů.

Jan Řehák

O volném čase v Bergisch Gladbachu

Ve dnech 24.—26. dubna 1969 se konala v lázních v Bergisch Gladbachu nedaleko Ko-

lina nad Rýnem konference o problémech současné sociologie volného času pod názvem *Freizeit als Raum der öffentlichen Teilnahme*, se zvláštním přihlédnutím k otázkám decize (rozhodování). Organizátorem konference byl Ústav pro komparativní výzkumy při Kolínské univerzitě a Evropské středisko pro volný čas a výchovu. Konference se ze strany západoněmeckých hostitelů zúčastnili prof. E. K. Scheuch, dr. Viggo Graf Blücher a řada dalších německých sociologů volného času. Mezi početnými zahraničními hosty byli přítomni prof. Joffre Dumazedier z Paříže, prof. Harald Swedner z Lundu, prof. Pandeya Amar z Indie, doc. T. Burton z Velké Británie. Zvláště silná byla účast československa (deset účastníků, mezi nimi Blanka Filipcová a Bedřich Weiner).

V zahajovacím projevu na téma *Sociální praxe a sociologie volného času* se stručně E. Scheuch zamyslel nad takovými otázkami, jako je sám pojem volný čas (podle Scheucha by bylo v jistém smyslu případnější používat místo příliš úzkého pojmu volný čas širšího pojmu soukromý život), funkční význam aktivit volného času, využití poznatků sociologie volného času při rozhodování a pedagogika volného času (E. Scheuchovi připadá značně neefektivní).

První referát přednesl T. L. Burton z Birminghamu. Byla to obsažná zpráva o konkrétním sociologickém výzkumu v Birminghamu, pořádaném pro britské ministerstvo výchovy a spojeném s otázkami plánování volného času a předvídaní jeho příštích trendů. V rámci Burtonova výzkumu byly uskutečněny dva druhy zkoumání: 1. výzkum domácnosti; 2. výzkum města. Pokud jde o domácnosti, byly zkoumány různé typy volného času podle struktury jeho aktivit; pokud jde o výzkum města, zkoumaly se takové otázky, jako využití různých zařízení, využití dopravy a její vlivy na strukturu aktivit volného času, vztah typu bydlení k využití zařízení (zejména kulturních), a řada jiných momentů. Praktickým cílem výzkumu bylo umožnit vedení města řešení otázky optimální lokalizace různých zařízení při limitovaných finančních prostředcích.

Blanka Filipcová se zaměřila ve svém referátu především na vztah sociologie volného času ke sféře rozhodování. Naznačila tři možné modely vztahu vědy a decize; dva budované na principu jednostranné nadvlády buď sféry vědy nebo decize, třetí model je budován na principu partnerské spolupráce, respektující zároveň relativní autonomii obou zmíněných oblastí. Poukázala dále na některé specifické rysy volného času jako předmětu sociologického zkoumání, jež jsou zdrojem značných obtíží nejen pro samotná poznání, ale i pro praktickou intervenci v této oblasti.

Velmi pozoruhodný byl příspěvek H. Swednera k problematice sociologie kulturních aktivit volného času, k problémům kulturních hodnot, jejich měření a jejich popisu, jakož i k otázce zvýšení kulturních standardů sociálních skupin.

Marie Françoise Lanfantová z Paříže zaujala některými originálními pohledy. Referovala o výsledcích svého výzkumu *Analýza funkcí dobrovolných organizací*, konaného v departementu Mosele. Tento výzkum sledoval dvě roviny vztahů: 1. systém vztahů uvnitř dobrovolných organizací; 2. jak jsou systémy vztahů v organizacích ovládnuty sociálními silami typu a) politického, b) vládního (úředně mocenského), c) obchodního, d) církevního, e) kulturního. Podle Lanfantové se vůdcové těchto organizací ve velké většině adaptují ideologii instituce, k níž patří. Pouze u dvou procent organizací existuje nepřítomnost represivních sociálních vlivů. Při analýze role organizace je předním problémem zjistit vládnoucí ideologii. Sám pojem ideologie vymezuje Lanfantová velmi zajímavě: ideologie je struktura hodnot a vzorů chování, která je fixována v podvědomí.

Joffre Dumazedier hovořil nejprve o tendencích vývoje sociologie volného času po Světovém sociologickém kongresu v Evianu (1966). Jestliže problematika volného času byla před deseti lety studována především jako „americká“, dnes je v této sféře patrná silná evropská aktivita, a to na Západě právě tak jako na Východě. Američtí sociologové mají dnes velmi živý zájem o komparační studie Amerika–Evropa. Ukazuje na to mimo jiné i složení nového řídicího orgánu pro americké výzkumy volného času, v němž vedle tří Američanů (Kaplan, Riesman, Lazarsfeld) jsou dva Evropané (Dumazedier a Szalai). J. Dumazedier zvláště vyzvedl rozvoj sociologie volného času v socialistických zemích, kde je zejména sledována problematika vztahu volný čas - práce.

Dále hovořil Dumazedier o třech postojích k řešení vztahu empirické báze a teorie v současné sociologii volného času.

První řešení: V historii každé vědy se objevuje teorie v určitém vývojovém momentě, který v sociologii volného času dosud nenastal. Je třeba čekat na jeho „příchod“ a trpělivě kumulovat jeho data.

Druhé řešení: Vznikají pokusy o vytvoření teorie, jež se explicitně či implicitně zavádí do výzkumu (případ Davida Riesmana v padesátých letech, aplikace Marxových teorií v některých socialistických zemích).

Třetí řešení: Hledání makrosociologických modelů, které by se opíralo o komparativní výzkumy (případ J. Dumazediera samotného, který usiluje o velké komparativně previzionistické studie v mezinárodním rozměru).

V řadě dalších krátkých referátů a diskusních vystoupení bylo sneseno mnoho zajímavých aspektů a podnětů. Bergisch-gladbachská konference ukázala velkou šíři problémů sociologie volného času a naznačila, že v budoucnosti bude užitečné jednak dále pokračovat v mezinárodních akcích širokého záběru, jednak organizovat možnost mezinárodní výměny názorů v užším smyslu podle jednotlivých úseků sociologie volného času, jejíž sféra je dnes už ve svém celku až příliš rozlehlá.

Vojtěch Jestřáb

XIX. mezinárodní kongres psychologie

Ve dnech 27. 7.–2. 8. 1969 se konal v areálu university v Londýně po pravidelném tříletém intervalu již XIX. mezinárodní kongres psychologie.

Kromě zahajovacího a závěrečného plenárního zasedání probíhal vědecký program na 26 tříhodinových a 48 dvouhodinových symposiích v 5 paralelních sekcích.

V celkovém počtu zhruba 2000 členů kongresu z 36 zemí a asi 350 doprovázejících účastníků byly nejsilněji zastoupeny USA a Spojené království. Také řada ústavů a jejich pracovišť z ČSSR vyslala na kongres své pracovníky. Počtem účastníků se XIX. kongres vrátil k návštěvnosti obvyklé již od XIV. kongresu, tj. 1–2 tisíce osob, když z této tradice vybočil XVIII. kongres v Moskvě 1966 se 4 215 členy a 778 doprovázejícími účastníky.

Program byl sestaven z této tematiky:

Sociální faktory v dětství a dospělosti. Léčba chování. Modely paměti. Využití počítačů v psychologii. Psychologie zvířat. Deduktivní myšlení. Lidská agresivita a sociální konflikty. Problematika tělesných a duševních vad. Strategie učení a poznávacího procesu. Výsledky studia lidského reakčního času. Jazyk a řeč. Biologické, společenské a lingvistické faktory v psycholinguistice. Evoluce chování. Rozhodování. Zkřížená integrace. Sociální psychologie. Modely v teorii osobnosti. Fyziologické a biochemické mechanismy učení a adaptace (habituace). Generalizace podnětů. Nonverbální spojení. Vývoj poznávání. Konzistence poznání. Spánek a sny. Pozornost. Rozlišovací učení u živočichů. Abnormální psychologie. Rozlišovací učení u dětí. Operátorská zrůcnost. Přítomnost a budoucnost simulace pomocí počítače. Účinky nitroděložní stimulace u savců. Sociální konflikty. Učení u živočichů. Spánek. Sdělování psychologických informací. Psychologický výzkum v rozvojových zemích. Společenský vývoj u primátů. Rozvoj poznávání ve věku od 5 do 8 let. Vyučování pomocí počítačů. Rozbor opakovaných způsobů léčení. Psychologický stress a emoce. Reakční čas. Výzkum mozkových funkcí. Osobnost a motorické učení. Paměť a některé faktory osobnosti. Společenské chování v dětství. Vnitrosobní a meziosobní společenské vztahy. Dimenze podráždění. Genetická analýza chování. Funkce temporálního laloku a chování. Pozornost a vigilance. Vnímání. Farmakologické a biochemické aspekty duševních nemocí. Experimentální studie v abnormální psychologii. Lidská zvědavost a pátrací chování. Barevné vidění. Smyslové klamy a metakontrast. Zkoumání osobnosti. Problémy vzájemného ovlivňování kultur. Paměť. Poznávací procesy. Vštěpování. Psychologie chorobných návyků. Sociální základ řeči. Experimentální psychologie stárnutí. Kódy vnímání. Funkce mozkových hemisfér. Teorie a praxe měření. Matematická analýza stochastického učení. Dětské chování. Psychologie řeči.

Stručně o některých symposiích:

Symposium o vlivu sociálních faktorů na chování dětí v různých kulturních podmínkách bylo hojně navštíveno. Šlo převážně o zprávy z víceletých studií a v mezinárodním srovnání, například o vlivu sociálního složení školy a školní třídy (zhodnocení dřívější americké Colemanovy studie a anglické Plowdenovy zprávy) (Cohen), o postojích anglické mládeže (Himmelweit), o účinnosti společenského ovlivňování školních dětí v SSSR, Maďarsku (Komlosi), Německu (Banhegyi), Polsku (Flesznerová) a Švýcarsku (Lüscher) (ref. Bronfenbrenner USA), o vlivu rodičů v USA a v Dánsku (Less, USA), o faktorech ovlivňujících hodnocení mládeže dospělými ve Francii (Zazzo). Rozdíly mezi dětmi byly vesměs hodnoceny jako rozdíly ve třídě (stupni), nikoli ve směru chování. Závěrem symposia přednesl Sealy (Velká Británie) přehled „současných směrů psychologického studia dospívající populace z hlediska 4 hlavních forem „socializace“ (procesu přizpůsobení jedince jeho sociálnímu prostředí, aby se stal jeho platným členem).

Počítače v psychologické laboratoři představují nové účinné prostředky k získávání informací o chování. V minulých letech se používaly počítače malého typu. V experimentech produkovaly podněty, přijímaly odpovědi a zaznamenávaly změny parametrů během experimentu. V současnosti se uvažuje i o využití středních a velkých počítačů.

Zručnost operátora se v experimentálním studiu modeluje se zřetelem k paměti a předvidání, nikoli tedy jen ke korekci chyb. Modelování operátorova výkonu dnes již vyžaduje výběr až 15 různých proměnných faktorů včetně strategie využití času mezi úkoly.

Simulace počítačem vyšla z experimentů s umělou inteligencí. Ta se nyní rozvíjí odděleně od psychologie, zejména v oboru řešení matematických problémů. Umělé jazyky pro počítače usnadnily psaní programů. Matematicko-psychologové se pouštějí do složitějších situací, zejména do otázek krátkodobé paměti v procesu řešení problémů. Simulace se proto používá často k doplnění matematických modelů. Zůstává problém, jak získávat podklady pro vyhodnocování simulace.

Sociální konflikty byly ilustrovány na problémech společenské adaptace černochů s jejich bouřemi v USA a na problémech mezinárodní pomoci, která může například být i zdrojem averse.

Značný zájem vzbudilo předvádění filmů a diapositivů o bouřích, bělošském vandalismu a anonymitě jako „staronových“ problémech moderního života zejména ve velkoměstech (například v New Yorku a Kalifornii) bylo systematicky zničeno 45 000 automobilů). Film pořízený skrytou kamerou ukázal tuto ničivou práci hochů a mladíků a lhostejnost okolních obyvatel vůči tomuto počínání. Jako projev deindividualizace byl na symposiu hodnocen i stripťyz.

Tento zajímavý program amerických psy-

chologů nastavoval zrcadlo především bělochům a končil výmluvnými obrázky drastických ukázek nemotivovaného skupinového násilí — lynče.

Lidská agresivita a sociální konflikty byly tématem jednoho dopoledního symposia. Starý a společensky závažný problém lidské agresivity nemá dosud jednotný výklad. Původní teorie hodnotily lidskou agresivitu jako ničivý pud, poplatný živočišnému původu člověka, nutící člověka k násilným činům, pokud nelze agresivní energii usměrnit do společensky přijatelných mezí. Nyní se bojoვნost považuje za výsledek obrany a útoku před bolestí (Scott, USA). Na symposiu byla povaha agresivity formulována jako reaktivní, ve které je také mnoho naučeného, a která plodí ještě více agresivity. Agresivní chování je funkcí emocionální odpovědi na agresivní podněty (jejich přítomnost nebo nepřítomnost). Důležité je, zda jednájící osoba je připravena jednat agresivně. Agresivní reakce jsou vyvolávány frustrací (neuspokojením potřeb). Složitější je kriminální násilnictví. Problematiku agresivity je třeba podrobit důkladné multifaktorové analýze (Berkowitz, USA). Účastník kongresu z Japonska v diskusi doporučoval obecnější pozornosti zvláštní japonskou metodu, která prý umožňuje „drastické změny osobnosti“ včetně agresivních typů.

Tělesné a duševní vady představují problematiku, o níž platí, že její psychologický a organický (neuropatologický) podíl nemá vzájemnou přímou závislost. Pozornost je nutno věnovat prevenci poškození centrálního nervového systému, která vznikají u plodu in utero nebo v raném věku jedince.

Psychologický výzkum rozvojových zemí prezentovala sdělení o průmyslové psychologii v Indii, o sociální psychologii v Argentíně, o standardizaci psychologických testů v Íránu a o výzkumu osobnosti školního dítěte v Mexiku. Výzkum v těchto zemích hledá odpovědi na urgentní sociálně ekonomické problémy, nemá však vlastní tradice ani dostatečné vybavení, což však není vždy nevýhodou.

Úplnosti symposia však chyběl řečník z Afriky.

Emoce jsou dávným předmětem soustředěného studia, a to i v souvislosti s koncepcemi hraniční problematiky jako je stress, konflikt, anxiozita, úniková agresivita atd. Zájem o tuto problematiku vzrůstá v souladu s odklonem od přísného behaviorismu a s rozvojem kognitivně orientovaných teorií. Na symposiu byly předneseny 3 odlišné koncepce emoce a stressu — holandská (Fridja), japonská (Sato), a americká (Lazarus).

Rozhodování je důležitá složka kognitivních procesů, je však předmětem soustavnějšího výzkumu teprve posledních deseti let. Symposium (řídil ho profesor Audley) podalo přehled tohoto výzkumu. Experimentální práce vesměs vycházely ze studia zábavných her.

Sociální psychologie studuje psychologické podmínky společenských skupin a problémy, jež mají jak individuální tak sociální aspekt. Na pořad tohoto symposia byly zařazeny referáty převážně řešící otázky rozhodování, například o efektivitě dvojího řešení problémů v malých skupinách (bylo zjištěno, že opakovaná řešení téhož problému nepřinesla zlepšení kvality řešení — Exner, CSSR), o rozdílech mezi rozhodováním pro sebe a rozhodováním pro skupinu (Zaleska, Francie), o riziku jednání jako funkce závazku vůči skupině (Lamm, NSR) aj.

Pozornost a vigilance byla předmětem experimentálních prací, zkoumajících především sluchový analyzátor. Šlo např. o studium mechanismu pozornosti v detekci zvukových signálů (Sorokin, USA), vnímání irelevantních podnětů (Grigolava, SSSR), o vztah pozornosti a úrovně podnětu (Galian, Rumunsko) aj.

Klesající signál snižuje výkon a vyvolává bioelektrickou hypoaktivitu, zatímco vzestupný signál nevyvolává žádné změny. Hluk mění mozkovou reaktivitu, snižuje ji u hyperreaktivních osob a zvyšuje u osob hypoaktivních.

Další skupina referátů se zabývala **měřením vnímání, zejména vizuálního**. Bylo zkoumáno simultánní a sukcesivní vnímání (Fraissee, Francie), teorie adaptační úrovně založená na matematickém modelu monotónní funkce pozadí — „kotvy“ (Sarris, NSR), analýza vizuálního pátrání (Gukas, SSSR) a rozdíly v úsudku jako indikátor sociálního postoje (Cook, USA). Postoj má silný vliv na usuzování.

Modely teorie osobnosti zaplnily program velkého symposia řízeného prof. Cattellem. Kvalitativně experimentální výzkum prezentovali pracovníci šesti zemí: Cattel (USA) navrhl novou vývojovou teorii zejména z hlediska teorie učení, Tsujioka (Japonsko) analyzoval vztahy mezi stavy a rysy, Hermann (NSR) přednesl diskusní model osobnosti ve vazbě k mezinárodním vztahům, zejména rodinným, Royce (Kanada) vycházel v multifaktorové teorii osobnosti z genetických studií u myši, ze studií funkce lidského mozku, Nebylicin (SSSR) z revidované Pavlovovy a Těplovovy typologie, Bričháček (CSSR) referoval o korelacích mezi Cattelovými faktory osobnosti a 51 dalšími různými faktory, především vnímáním a učním. Řada dalších sdělení z této oblasti byla ještě přednesena souborně a to vybranými referenty (Nessebroade a Horn, oba z USA).

Pozornost byla v posledním desetiletí předmětem výzkumu, který se prohloubil jak kvantitativně, tak pestrostí tematického přístupu. Na symposiu se představily různé teorie ve snaze shodnout se na společných závěrech. Po přehledu aktualit výzkumu pozornosti (Sternberg, USA) byla přednesena analýza individuálních rozdílů při řešení úkolů náročných na selektivní pozornost (Kahneman, Izrael). Byla diskutována úloha pozornosti při detekci a reakčním čase reakcí na jednoduché podněty. Ukazuje se,

že pozornost se centruje do jednoho příjmového kanálu v určitém čase a je rozdělena do více kanálů (Kristofferson, Kanada). Ke studiu zrakové a sluchové pozornosti slouží selektivní čtení a poslech, vyšetřovaný pomocí komplexu zrakových a slovních podnětů (Neisser, USA). Hranice pozornosti ukazuje také koncepce blokády v kontinuíálním sériovém výkonu, vyžadujícím pohybové schopnosti (Sanders a Hoogenboorn, Holandsko). Fyziologický výzkum ukazuje, jak reakce individuálních neuronů na zevní podněty může být modifikována pozorností a podmínováním. Vyvolaná aktivita neuronů a integrační mechanismy mozkové činnosti jsou dosti plastické (Vassilevskij, SSSR).

Psychologie toxikomanií. K tradičním opiátům přibyla řada drog s obdobnou problematikou chorobného návyku. Patří sem jak barbituráty, amfetaminy, kokain a marihuana, tak i společensky víceméně přijatelný alkohol a nikotin.

Na symposiu se teorie touhy po drogách probírala především z hlediska podmínování, posilování a mozkové lokalizace. Diskutovaly se metody a výsledky vytváření návyku u laboratorních zvířat, zejména poslední pokusy o učení zvířat rozdělovat si drogy mezi sebou. Byly předneseny výsledky studia účinků marihuany na lidských dobrovolnících a analýza sociálně psychologických faktorů chorobného návyku na drogy.

Referáty: Kouření cigaret jako toxikomanie. (Jarvik, USA). Analýza závislosti na drogách u krys (Kumar, Steinberg a Stoleran, UK). Sociální a psychologické účinky marihuany (Zinberg, USA). Sociální kontext spotřeby nenávykových drog (Geber, UK).

Experimentální psychologie stáří je v posledních letech rozvíjena v řadě zemí. Symposium se orientovalo teoretickým i praktickým směrem. V teorii stárnutí sensomotorických funkcí jsou čtyři zdánlivě protichůdné názory na zpomalování reakční rychlosti s věkem (Birren, USA). Sensomotorickou výkonnost ve stáří studoval také Nishiocka z Japonska. O kapacitě učení jako ukazateli optimálních výukových metod pro dospělá referoval Mottram z Anglie.

V rámci exkurzí byl demonstrován malý počítačový systém, vhodný pro rutinní psychologické testy a pro studium lidské schopnosti řešit problémy. Počítač s kapacitou paměti 4000 slov v ceně asi 4000 liber byl amerického původu (Digital Computer Corporation, Maynard-Massachusetts), byl kombinován s japonskou kamerou Teletype (Shibadon TV-kamera Shiba) a anglickým přijímačem s šestikanálovým selektorem (Tanoy induction multichannel interpretation receiver).

Byl předváděn také test hledání cesty na obrazci, způsobem tužka-papír. Záznam výkonu pokusné osoby se uchovává pro pozdější analýzu. Řešení problémů a strategie schopností se studuje na hře typu halma.

Systém v modifikaci s laboratorním osciloskopem se také používá ke studiu reakční doby a v neurofyziologii.

Závěrečné plenární zasedání kongresu se konalo v sobotu 2. 8. 1969 v Royal Festival Hall.

Dvouhodinové symposium na tomto zasedání „Psychologie v budoucnosti“ řídil Miller z Rockefellerovy university v New Yorku.

Referáty: Vývoj psychologie v pěti příštích letech (Paillard, Francie). Psychologie v roce 2000 (Kay, UK). Možné úlohy psychologie ve vzdálenější budoucnosti (Toda, Japonsko).

Závěrečný projev měl místopředseda kongresového organizačního výboru prof. Summerfield.

Významným současným úkolem psychologie je zvládnutí problémů agresivity a koncepce reálných pravidel soužití společenských skupin a celků. V dalším vývoji bude psychologie postavena před velmi náročné problémy

spojené s populačním růstem, s obrovským množstvím informací a s očekávaným procesem biologické revoluce. Tradiční koncepty psychologie obohatí nové národy s odlišnou kulturní tradicí.

Bude nutno akceptovat farmakologické ovlivňování vývoje a posilování řady duševních schopností, např. přispět ke zdokonalování paměti a prodlužování doby optimálního věku pro učení, a to i při rozvoji mechanizace informací a učení.

V rozvoji lidské společnosti značně zaostává její organizační struktura za obecným pokrokem v ostatních oblastech. Prosazování poznatků psychologie do praktického života je často nesnadným úkolem.

Bilanci současného vývoje psychologie přinese 20. mezinárodní kongres psychologie v roce 1972 v Japonsku.

Aleš Manek

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, dod. PŮ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinevá služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PŮ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v únoru 1970. Číslo vyšlo v červnu 1970.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1970.